

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІНІҢ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

**ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ
БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

ОҚУ ҚҰРАЛЫ

Қарағанды – 2019 ж.

УДК 343.6 (075,8)

ББК 67.408 я 73

Б.58

Пікір жазғандар:

Қазақстан Республикасының ПМ Б№ Бейсенов атындағы Қарағанды Академиясының қылмыстық құқық және криминология кафедрасының бастығы, з. ф. к., **С.К. Алтайбаев.**

«ҚТО» КЭУ экономикалық және құқықтық ғылыми зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, з.ф.к., доцент **Б.У.Сейтхожин.**

М.Е. Балгожина, А.К. Дүйсенбаева

Қазіргі кезеңдегі қылмыстық құқық бұзушылықтардың өзекті мәселелері: Оқу құралы. – Қарағанды: ҚР ПМ Бәрімбек Бейсенов атындағы ҚА, 2019. – 100 б.

ISBN 978-601-7231-33-1

Қылмыстық құқық және криминология кафедрасының пәні жоспары бойынша жасалған оқу құралы заң саласындағы оқу орындарының докторанттары басқа да адамдарға арналған.

Оқу құралы Академияның оқу-әдістемелік кеңесінің шешімімен баспаға ұсынылды. № 11 хаттама, 11.07.2019 ж.

©ҚР ПМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2019;

© М.Е. Балгожина, А.К. Дүйсенбаева

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасындағы саяси, әлеуметтік-экономикалық түбірлі қайта құру, сондай-ақ нарықтық қатынастарға көшу заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтуды, конституциялық құрылысты, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын берік сақтауды талап етеді. Мемлекет қылмыстылықпен күресте әлеуметтік-экономикалық, ұйымдық және құқықтық шаралар кешеніне сүйенеді. Мәселен, 2003 жылдың қыркүйегінде Астана қаласындағы Н. А. Назарбаевтың төрағалық етуімен, ҚР Парламент палаталарының төрағалары, ҚР Үкіметінің мүшелері, ҚР Президент Әкімшілігінің, ҚР Премьер-Министрі Кеңесінің, республикалық, Аумақтық құқық қорғау және сот органдарының басшылары қатысқан қылмыстылықпен күрес және заңдылықты сақтау мәселелеріне арналған кеңес болып өтті. Мемлекет басшысы осы кеңестегі өзінің сөзінде соңғы жылдары елімізде құқықтық тәртіп пен заңдылықты сақтау саласындағы жағдайды жақсартуға байланысты айтарлықтай ілгері басу байқалғанын атап өтті. Қылмыстық күш көрсетуге қарсы әрекет жасау, азаматтардың өмірін, денсаулығын және мүліктерін сенімді қорғауды қамтамасыз ету әлеуеті өсуде. Мұның көбісіне еліміздегі әлеуметтік-экономикалық жағдайды жақсарту, халықтың өмірлік деңгейі мен жұмыспен қамтамасыз етілуін көтеру, маңызды саяси-құқықтық реформалар жүргізу, соның ішінде ҚР қылмыстық заңнамаларындағы демократиялық қайта құру игі әсерін тигізді.¹

ҚР Қылмыстық кодексі қабылданған кезде Ерекше бөлім бойынша 298 бап қарастырылған болатын 1998 жылғы «ҚР кейбір заңнамалық актілеріне бағалы металдарға қатысты қатынастарды реттеу мәселелері бойынша өзгертулер енгізу туралы» ҚР Заңының негізінде Қылмыстық кодекстен 210, 211 және 212-баптар алынып тасталды.² Соның салдарынан қылмыстық-құқықтық нормалар 295-ке түсті. Одан кейінгі ҚР заңнамаларына енгізілген өзгертулерді (233-1, 233-2, 321-1, 330-1, 330-2, 337-1-баптары) қоса есептегенде ҚР ҚК Ерекше бөлімінде енді 320 норма қарастырылатын болды. Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9-желтоқсандағы «ҚР ҚК, ҚІЖК ҚАК және Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексіне қылмыстық істерді тергеу рәсімдерін жеңілдету, қылмыстардың кейбір құрамдарын қылмыстық сипаттан арылту және әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнаманы жетілдіру мәселелері бойынша өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңының негізінде ҚР Қылмыстық кодексінен екі қылмыстық-құқықтық норма (106-бап «Ұрып-соғу» және 154-бап «Азаматқа ақпарат беруден бас тарту») алынып тасталды. Осыған байланысты ҚР ҚК Ерекше бөлімінде 300 қылмыстық-құқықтық норма қарастырылатын болып қалды. Ең соңында, 2005 жылдың 8-шілдесінде дербес екі заңмен ҚР ҚК-не тағыда өзгертулер мен толықтырулар енгізілді. Мәселен,

¹ Назарбаев Н. А. Демократические ценности и непререкаемый авторитет закона // Каз. Правда. 2003ж. 11-қыркүйек.

² Ведомости Парламента РК. – 1998. – №16. – 219-бет.

атап айтқанда бірінші ретте екі норма – 233-3-бап «Экстремизмді және террорлық қызметті қаржыландыру» және 337-1 «Қоғамдық немесе діни бірлестіктің не өзге де ұйымның экстремизмді жүзеге асыруына байланысты олардың қызметіне тыйым салу немесе тарату туралы сот шешімінен кейін олардың қызметін ұйымдастыру». Екінші жағдайда Қылмыстық кодекс жаңадан 202-1-баппен «Экстремизмді немесе террористік қызметті қаржыландыру» толықтырылды. 2005 жылғы 8-шілдеде екі рет енгізілген өзгертулер мен толықтырулармен бірге ҚР ҚК Ерекше бөлімі 303 қылмыстық-құқықтық норманы қарастыратын болды.

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есеп жүргізу комитетінің мәліметтік деректеріне сәйкес 2004 жылдың 12 айы ішінде республикамызда 130309 қылмыс тіркеліпті.

Қылмыс туралы ілім қылмыстық құқық ғылымының негізгі бөлімдерінің бірі болып табылады. Көзқарастарды, ойлар мен ұсыныстарды басшылыққа алып, тыйым салуды белгілей отырып, яғни «қылмыс» моделін жасай жасай отырып, заң шығарушы қылмыстық-құқықтық нормалардың бәрін бүгешігесіне дейін қарастырады. Осы нормалардың мазмұнды бірлігіне қарай олардың шындыққа жанасатындығы мен мақсаттылығын басшылыққа ала отырып, олардың іс жүзінде қолдану тиімділігінің ғылыми негізделген бағдарын талдау және бағалау қажет. Біздің мемлекетімізде қылмыстық құқық құқықтық реттеу механизмі болып табылады. Азаматтардың мінез-құлқына, мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың қызметіне құқықтық реттеу механизмі арқылы ықпал ете отырып, мемлекет қылмыстылықпен және оның құбылыстарымен күрес жолындағы өзекті міндеттерді шешуді қамтамасыз етеді.

Нақты қылмыс ұғымы заң жүзінде алғаш беріліп отырған ҚР ҚК 9-бабының 1-бөлігіндегі жалпы анықтамаға кіріктірілген. Өз кезегінде қылмыстық жалпы ұғымы барлық нақты қылмыстар ұғымдардың жиынтығын білдіреді. Қылмыста кез келген қылықтағы сияқты қылмыскер тұлға ретінде көрінсе, ал оның жасаған әрекеті ақиқат дүниесіндегі жаңадан туындаған оқиға ретінде көрінеді. Қылмыстық құқық ғылымы қашанда осылардың екі жағын да зерделейді, оқытады.

Заң әдебиеттерінде қылмыс ұғымы мәселесіне жаза мәселесіне сияқты назар аударылады, өйткені осы екі мәселенің екеуі де теориялық жағынан да, практикалық жағынан да қылмыстық құқық теориясы үшін және құқық қолдану іс-тәжірибесі үшін аса маңызды. Сонымен бірге, атап өтетін бір жай, қылмыс теориясы бойынша ғылыми еңбектерден туындайтын тәжірибелік тұжырымдар, жаза туралы ілім тұжырымдарына қарағанда әлдеқайда нақтырақ.

Заң ғылымында белгілі бір дәрежеде осы мәселені жанап өтетін бірқатар зерттеулер белгілі, олар әсіресе Мемлекет және құқық институты мен Ленинград мемлекеттік университетінің заң факультеті дайындап және шығарған қылмыстық құқық жөніндегі көптеген оқулықтары.

1. ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ САРАЛАУДЫҢ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ МӘНІ. ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ. ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАР ЖАСАУҒА ДАЙЫНДАЛУ, ОҚТАЛУ ЖӘНЕ ӨЗ ЕРКІМЕН БАС ТАРТУ БОЙЫНША ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫНЫҢ СҰРАҚТАРЫ

Қылмыс қылмыстық құқықтың маңызды санаты болып табылады. Қылмыстық құқықтың барлық ұғымдары мен санаттары қылмыспен байланысты. Қылмыстық құқық ғылымы қылмысты ешбір өзгермейтін, ештеңеге тәуелді емес, абстарктілі санат ретінде емес, пайда болуы мен жалғасуы әлеуметтік құбылыстарға негізделген нақты ақиқатты әлеуметтік санат ретінде қарастырылады. Қылмыстық құқық ғылымы қылмысты әрқашан бола бермейтін, адамзат қоғамының белгілі бір даму кезеңі: еңбекті қоғамды бөлісумен, жеке меншіктің қалыптасуымен, қоғамды тапқа бөлумен, мемлекет пен құқықтың өмірге келуімен бірге пайда болатын тарихи өзгермелі санат болып табылады деп белгілейді.

Адамның мемлекеттегі қоғамдық қатынасқа елеулі зиян келтіріп, оны бұзатын қылығы қылмыс деп танылады. Мемлекет пен құқық болмаған алғашқы қауымдық құрылыс кезеңінде қылмыс пен жаза ұғымы атымен болған жоқ. Осы кезеңде руға, тайпаға немесе жекелеген адамдар үшін зиянды және қауіпті қандайда бір кикілжің, әрекет туындай қалған болса, онда олар рудың немесе тайпаның атынан бұлтартпау шараларын қолдану арқылы күресетін болған, мысалы, рудан немесе тайпадан қуу, судан, тамақтан айыру және т.т.

«Қылмыс» ұғымының мазмұны қоғамдық-экономикалық формацияның өзгеруіне орай өзгеріп отырды, бірақ оның қылмыстық заңмен қорғалатын, өмір сүріп отырған қоғамдық қатынастар үшін қоғамдық қауіптілігін анықтайтын әлеуметтік мәні өзгеріссіз қалады.

Біздің қоғамымызда қылмыс «Қылмыстық кодекстің міндеттерін» реттейтін ҚР ҚК 2-бабында бекітілген қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастарға, мүдделер мен игіліктерге қол сұғушылық болып танылады. Бұл қашанда адам өзінің мақсат-ниеті мен мүддесін мемлекет, қоғам және жекелеген адам (жәбірленуші) мүдделеріне жоғары санаған жағдайда қалыптасқан адамгершілік пен құқықтық нормаларға қарсы тұру болып көрінеді. Дегенмен, қылмысты әрқашан кінәлінің «жаман ықтиярының» нәтижесі деп қарай беруге болмайды. Қылмыстылық ақыр соңында тіршілік әрекетінің түрлі салаларында байқалған осы қоғамға тарихи тұрғыдан тән қайшылықтардың болуының салдары.³ Қылмыстылық пен қылмыстың табиғаты әлеуметтік сипатқа ие болғандықтан⁴ бұл құбылыстар әлеуметтік карама-қайшылықтармен байланыссыз қарастырыла алмайды.

³ Денисов Ю. А. Общая теория правонарушения и ответственности. – Л., 1983. 68-бет

⁴ Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность. – М., 1999. 173-бет; Карпец И. И. Современные проблемы уголовного права и криминологии. – М., 1976. 67-бет; Кудрявцев В.Н. Причины правонарушений. – М., 1976. 46-бет.

Қылмыстық-құқық ғылымында қылмыстың көпшілігі объективті және субъективті түрде өзінің жалпы адамзаттық мүдделер мен құндылықтар объектілеріне ие болады және ол таптық себептермен емес, адамның мораль (адамгершілік) этика, парыз және т.б. туралы түсініктеріне қайшы келетін себептермен жүзеге асырылады.⁵

Өткен жүз жылдықтағы қылмыстық заңнамаларды талдау мен қорытындылау бұрын Қазақстанда 1959 жылғы Қаз КСР Қылмыстық кодексі қабылданғанға дейін 1922 және 1926 жылғы РСФСР Қылмыстық кодексі қолданылып келгенін көрсетті. Бұрынғы кеңестік мемлекетте құқық қолдану тәжірибесі таптық қағидаға негізделді. Бұған сол жылдардағы заң журналдары мен мерзімді басылымдардағы мақалалар куә бола алады.

Профессор М.С. Гринберг, ол кезде большевиктермен негізгі қылмыстық-құқықтық қағидаларға сай келмейтін тоталитарлық-террористік жүйе қалыптастырылды, деп атап өтті. Сол кезде қылмыстық заңға өркениетті қоғамға сыйыспайтын төмендегідей қағидалар енгізілді:

1) жеке жауапкершілік қағидаларына нұқсан келтіретін аманатқа алу институты;

2) сотталған жақын-туыстарының жазасымен сараланатын жазалау;

3) заңда қарастырылмаған НКВД мен ОГПУ ведомстволық актілерімен қарастырылатын қылмыстар құрамын телу;

4) кінәсіз кінә тағу;

5) бір қылмыс үшін екі және одан да көп жаза тағайындау;

6) өзінің іс-әрекетіне есеп бере алмайтын және өзін-өзі басқара алмайтын балиғатқа толмағандарды жас өспірімдер қылмысы субъектісіне жатқызу.⁶

Сол кезеңдердегі қылмыстық құқық идеологияландырылған болды. Атап айтқанда, мәселен, 1986 жылғы Г.Ф. Поленовтың жалпы редакциялауымен жарық көрген «Қазақ КСР қылмыстық құқығы» оқулығында «қылмыстылықпен күрес саласындағы қылмыстық құқық міндеттерін СОКП мен Кеңес мемлекеті белгілейді» деп бекітілді.⁷ Одан әрі осы оқулықта «Кеңестік қылмыстық құқық Кеңес мемлекетінің құрылуымен дүниеге келді және ол өзінің бүкіл даму жолында еңбекшілердің мүдделерін қорғайтын болғандықтан қоғам өмірінде прогрессивті рөл атқарады»,⁸ деп көрсетілді.

Қылмыстық-құқықтық әдебиеттерде қылмыстық құқық ғылымы партиялық ғылым деген пікірлер де айтылды. Қылмыстық құқық «тек қана партияның идеологиялық мәселелер жөніндегі нұсқауларымен ғана өз міндеттерін іс жүзіне асырып, өмір сүре алады және дамиды» делінді.⁹

Н.И. Загородников пен А.Б. Сахаров бұл көзқарастарға қарсылық білдіре отырып, қылмыстық-құқықтық ғылымды бейсаясаттандыру бұл идеологиядан

⁵ *Загородников Н.И., Сахаров А.Б.* Демократизация советского общества и проблемы науки уголовного права. // Советское государство и право. – 1990. – №2. – 50-бет.

⁶ *Гринберг М.С.* Уголовное право как феномен культуры. // Правоведение. – 1992. – №2. – 51-62-беттер.

⁷ Уголовное право Каз ССР. Общая часть. Уч. пособие / под общ. ред Г. Ф. Поленова. – Алматы, 1984. 4-бет.

⁸ Бұл да сонда. 5-бет.

⁹ Курс советского уголовного права. Часть Общая. / под общ. ред. А.А. Пионтковского – М., 1970. 8-бет.

бас тартуды талап етеді, өйткені «ғылым партиялық болуы мүмкін емес, олай болған жағдайда ғылым өзінің объективті сипатын жоғалтады», деп атап өтті.¹⁰

Кеңестік қылмыстық құқықтың мәні өз көрінісін 1959 жылғы ҚазКСР Қылмыстық кодексінің 1-бабында тізім түрінде берілген қылмыстық-құқықтық қорғалатын объектілерден тапты. Ол былайша мазмұндалады: «ҚазКСР қылмыстық заңы КСРО-ның қоғамдық құрылысын, саяси және экономикалық жүйелерін, социалистік меншіктерін, тұлғалардың, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын және бүкіл социалистік құқық тәртібін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау міндеттерін атқарады». Осы бапты талдау заң шығарушының артықшылықты тұлғаның құқықтарына емес, мемлекеттік және қоғамдық мүдделерді қорғауға бергендігін көрсетті. Жеке меншіктік мүлікке қарсы жасалатын қылмыстан гөрі мемлекеттік немесе қоғамдық мүлікке қарсы жасалатын қылмыстар үшін қатаңырақ жаза қарастыратын 1959 жылғы ҚазКСР Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімінің құрылымын зерделегенде де осындай қорытындыға келуге болады. Мәселені бұлайша қою, адам жүйенің «жарамсыз болып қалған жағдайда» лақтырып тастай салатын «бұрандасы» болып саналған сонау 30-жылдары қалыптасқан еді. Оның куәсі 1932 жылдың 7-тамызында қабылданған ОАК (Орталық атқару комитеті) пен ХКК (Халық комиссарлары кеңесі) «Мемлекеттік кәсіпорындардың, колхоздар мен кооперациялардың мүліктерін қорғау және социалистік меншікті нығайту туралы» қаулысы бола алады. Осы нормативтік актіге сәйкес, ұрлық жасағаны үшін өлім жазасы қарастырылып, ал тіпті аса ауыр жағдаймен қасақана кісі өлтіргені үшін бас бостандығынан айыру ғана қарастырылды. Міне осылайша, адамзаттың адамгершілік құндылығы бұзылып, аяққа тапталды.

Қылмыстық-құқықтық тұрғыдан зерттеулер жүргізген Н.И. Иванов былай деп атап өтеді: «өлтірме» деген сөз «ұрлама» деген сөзден екі саты жоғары тұрады, демек адамның өміріне қол сұғу, бөтеннің мүлкіне қол сұғуға қарағанда үлкен күнә болып саналады. Мұндай иерархиялық матасу толығымен орынды, өйткені өмір, сөз жоқ мүліктен әлдеқайда қымбат.¹¹

Қазіргі ғалымдардың зерттеулерінде қылмыстық құқықта ең маңызды мәселе «заң шығарушылықта, және сондай-ақ құқық қолданушылық деңгейде болмасын, адам факторын мейілінше есепке алу» болып табылатындығы айтылған.¹²

Осы жоғарыда айтылғандар, «қазіргі уақытта қылмыс туралы ұғым жалпы адамзаттық деп танылатын құндылықтардың бәрін қылмыстық қол сұғушылықтан қылмыстық-құқықтық қорғау қажеттігі туралы көріністерді» көрсетеді деген қорытындығы әкеп тірейді.¹³ Осыған байланысты қылмыстың әлеуметтік мәнін қарастыруға тура келеді.

Республикамыздың егемендікке ие болуына байланысты елімізде қылмыстық заңнамаларды реформалау кезеңі басталды. Соның нәтижесі 1997

¹⁰ Загородников Н.И., Сахаров А.Б. Көрсетілген еңбек. 51-бет.

¹¹ Иванов Н. Г. Библия и уголовный закон. // Советская юстиция. – 1992. – №7-8. – 23-бет.

¹² Наумов А. В. О законодательной и правоприменительной оценке социальных ценностей, охраняемых уголовным законом // Актуальные проблемы уголовного права. – М., 1998. 31-бет.

¹³ Наумов А. В. Уголовное право. Общая часть: Курс лекций. – М., 1999. 115-бет.

жылы қабылданған кейбір заңнамалақ актілер болып табылады. Олар – ҚР Қылмыстық кодексі, ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексі және ҚР Қылмыстық-атқару кодексі. Осы құжаттардың бәрі де Қазақстан Республикасының Конституциясына және онда бекітілген әлеуметтік құндылықтар мен көпшілік мақұлдаған қиғадаларға және халықаралық құқық нормаларына негізделген. ҚР Қылмыстық кодексінің тұрлаулы ережелері ең бірінші кезекте тұлғаларды, қоғамды және мемлекетті қорғауға бағытталған.

ҚР Қылмыстық кодексі жалпы адамзаттық артықшылық идеясына негізделген және оның бұрынғы 1959 жылғы ҚазКСР Қылмыстық кодексінен айырмашылығы. Ол ең бірінші кезекте адамның құқықтары мен бостандықтарын қылмыстық-құқықтық қорғауға, сондай-ақ нарықтық экономика шарттарының тиісті мәнде тыйым салуларына ықылас қояды.

ҚР Қылмыстық кодексін қабылдау республикамыздағы сот реформасының жүргізілуіне, сондай-ақ 1959 жылғы ҚазКСР Қылмыстық кодексінде тиісті мәнде ескерілмеген тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау жүйесін жетілдіруге орай жүзеге асырылды.

Мәселен, ҚР ҚК 2-бабының мазмұнын талдау, қылмыстық құқықтың міндеттері мемлекеттің ең жоғары құндылығы – адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп жариялаған Қазақстан Республикасының Конституциясы ережелерінен туындаған ерекшеліктерге және қоғамдық қатынастарды қорғауға негізделгенін көрсетеді. Одан әрі қарай осы бапта ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерінің, және сөз жоқ, мемлекет пен қоғам мүдделерінің қылмыстық қол сұғушылықтан қорғалатыны атап өтілген.

Сөйтіп, қылмыстық заңнама қандай іс-әрекеттің (қылмыс) жеке адам үшін, қоғам мен мемлекет үшін қоғамдық қауіптілігі көбірек және заңға қайшы болып табылатынын анықтайды, сондай-ақ осығын орай қылмыстық жауаптылықтың негіздемелері мен шегін белгілейді. Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген жеке адамның мүдделерін, оның құқықтары мен бостандықтарын қорғау артықшылықтарына орай, отандық заң шығарушы 1959 жылғы ҚазКСР Қылмыстық кодекске қарағанда ҚР Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімінің бірінші кезегіне жеке адамға қарсы қылмыс үшін жауаптылықты қойған.

2. ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ КӨПТІЛІГІН САРАЛАУ

Адамның бір емес, бірнеше қылмыс жасауы әдетте, оның өзінің ғана емес, жасаған қылмысының қоғамға қауіпті екенін білдіреді. Сот-тергеу іс-тәжірибесіндегі материалдарын зерделеу кезінде бірнеше қылмыс жасаған адамның қоғамға жат пиғылдағы көзқарастарының едәуір тұрақты сипатқа ие болатынын байқауға болады. Мұндай жағдайда кінәлі адам қоғамдық қатынастардың түрлі тобына қол сұға отырып, дәл осындай жағдайдағы жасалған бір қылмысқа қарағанда көбірек зардаптар әкеледі. Қылмыстың көптілігінің қоғамдық қауіптілігі жоғары екендігін осы қылмыстарды саралайтын және сол үшін жаза тағайындауды қарастыратын ережелерден көруге болады. Мұндай жағдайда, әдетте жасаған бір қылмысқа қарағанд неғұрлым қатаң жаза қолданылады.

Қылмыстың көптілігі мәселелері ғалым заңгерлерді көптен бері алаңдатуда. Алайда ол ұзақ уақыт бойы жаза тағайындау шегінде ғана қарастырылып келді. Қылмыстың көптілігінің жекелеген институттары (бірнеше мәрте жасалуы, қайталануы және басқалары) не нақты бір қылмыс құрамының белгілері, не саралаушы белгілері ретінде қарастырылып, Қазақ КСР Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімін қалыптастыру кезінде нақтыланып зерттелді.

Өз алдына бөлек тарау ретінде «Қылмыстың көптілігі» 1974 жылғы кеңестік қылмыстық құқықтың Жалпы бөлімі оқулықтардың бірінде өріне бастады. 1974 жылға дейін қылмыстың қайталану оқулықтардың түрлі тарауларында қарастырылды. Мәселен, 1998 жылы Ленинград университетінің заң факультеті қылмыстық құқық кафедрасы дайындаған кеңестік қылмыстық құқық курсында қылмыстың қайталануы қылмыс субъектісі туралы бөлімде орналасқан (382-388-беттер).

Одан әрі қылмыстық құқықтың дербес институты ретіндегі көптілік ұғымына ғылыми және оқулық әдебиеттерінде көп көңіл аударылды.

Алғаш рет «Қылмыстың көптілігі» Модельді кодексте¹⁴ (12-тарау) пайда болып және бірнеше мәрте жасалуды, жиынтықты, қайталануды, қауіпті қайталануды және аса қауіпті қайталануды анықтайтын баптар қосылды.

Тәуелсіз мемлекеттер достастығына қатысушы көптеген елдердегі сияқты Қазақстан Республикасының қолданыстағы қылмыстық заңнамасы да қылмыстың көптілігін дербес бөліммен ерекшелемейді, ал қылмыстың көптілігінің қылмыстың бірнеше мәрте жасалуы, қылмыстардың жиынтығы және қылмыстың қайталануы қылмыс бөлімінде қарастырылады. Тек қана Грузияның, Беларусь Республикасының, Өзбекстан Республикасы мен Украинаның Қылмыстық кодекстерінде қылмыстың көптілігі жеке тараулардан және қылмыстың бірнеше мәрте жасалуы, жиынтығы, қайталануы ұғымдарын

¹⁴ Қар.: Уголовный закон. Опыт теоретического моделирования. – М., 1987.

анықтайтын баптардан орын алған. Мысалы, Украина Қылмыстық кодексінің VII-тарауы «Қылмыстың бірнеше мәрте жасалуы, жиынтығы, қайталануы» деп аталады.

Басқа мемлекеттердің Қылмыстық кодекстерінде де қылмыстың көптілігінің нақты түрлерін анықтайтын және екі және одан да көп қылмыс жасау кезінде жаза тағайындаудың шарттарын реттейтін баптар бар. Мәселен, Голландия Қылмыстық кодексінде қарастырылып отырған ұғым «Қылмыстық құқық бұзышылықтар жиынтығы» деп аталатын VI-тарауында анықталады.

Қылмыстың көптілігі ұғымы қылмыстық құқық ғылымымен зерттеліп, адамның екі және одан да көп қасақана қылмыс жасаған жағдайын қарастаруды міндет етеді.

Қылмыстық құқық ғылымында әзірше қылмыстың көптілігі ұғымын біртұтас көзқараспен түсіндіретін анықтама жоқтың қасы. Мәселен, А.М. Яковлевтің пікірінше, «қылмыстық әрекеттің көптілігі ұғымы қылмыстың бірнеше мәрте жасалуы, жиынтығы, қайталануы ұғымдарынан нақты орын алады»¹⁵. Дегенмен, атап өту керек, бұл айтылғындарда қылмыстың көптілігі құбылысының сандық белгілері ғана ашылып, оның елеулі сапалы белгілері, мазмұны мен көлемі ашылмайды.

Г. Ф. Поленов қылмыстың көптілігі ұғымын «адамның екі және одан да көп дербес қылмысты құрайтын бірнеше әрекет жасауы»¹⁶, деп анықтайды.

Г.Т. Ткешелидзе, П.С. Дагель және Г.Г. Криволапов қылмыстың көптілігін бір адамның «екі және одан көп»¹⁷ не «бірнеше қылмыс»¹⁸ жасау оқиғасы ретінде сипаттайды. Белгілі бір адамның ғана екі және одан да көп немесе бірнеше қылмыс жасауы деп көрсету қылмыстық әрекеттің көптілігінің елеулі белгісі ретін дұрыс та және қажетті де болып табылады, өйткені қылмыстың көптілігі осынысымен көрініп, білінеді.

Дегенмен, бұл жерде егер тек қана көрсетілген белгілермен шектеліп қалатын болсақ, онда қарастырып отырған ұғымның анықтамасы дәл және толық емес болып қалар еді. Әңгіме мынада, адамның іс жүзінде жасаған екі және одан да көп қылмыстық әрекеттері қылмыстың көптілігі қылмыстық-құқықтық ұғыммен қамтыла бермейді. Әсіресе, мұндай ұғыммен шын өкінуіне (ҚР ҚК 65-бабы), жәбірленушімен татуласуына (ҚР ҚК 67-бабы), бұрын жасаған қылмысы үшін қылмыстық жауаптылыққа тартылуының ескіруіне (ҚР ҚК 69-бабы) байланысты, рақымшылық немесе кешірім жасау актісі негізінде (ҚР ҚК 76-бабы) қылмыстық жауаптылықтан босатылған адам жаңадан қылмыс жасаған жағдайда, сондай-ақ бір немесе бірнеше іс-әрекет бойынша қылмыстық іс қозғауды болдырмайтын процессуалдық жағдайлар болғанда (жеке айыптау

¹⁵ Қар.: *Яковлев А.М.* Совокупность преступлений. – М., 1990. 5-бет.

¹⁶ Қар.: *Поленов Г. Ф.* Уголовное право РК. Общая часть: Учебное пособие. – Алматы, 1999. 73-бет.

¹⁷ Қар.: *Ткешелидзе Г. Т.* Ответственность при совокупности преступлений по советскому уголовному праву. Автореферат диссертации ... к.ю.н. – Тбилиси, 1991. 10-бет.

¹⁸ Қар.: *Дагель П. С.* Множественность преступлений. – Владивосток, 1999. 1-бет.; *Криволапов Г. Г.* Множественность преступлений по советскому уголовному праву. – М., 1974. 3-бет.

жөніндегі іске байланысты жәбірленушінің арыз-шағымы болмағанда – ҚР ҚІЖК 37-б. 1-бөл.) қылмыстың көптілігі қамтылмайды және басқаша айтқанда, егер жасалған қылмыстың біреуінде қылмыстық ізге түсу үшін негіз немесе өзге де қылмыстық-құқықтық зардаптар болғанда қылмыстың көптілігі болмайды.

Қылмыстың көптілігіне В.Н. Кудрявцев басқаша түсінік береді. Оның пікірі бойынша, «қылмыстың көптілігі жасалған қылмыс бәрі Ерекше бөлімінің жалғыз қылмысты қарастыратын бір ғана нормасымен қамтыла алмайтындығымен сипатталады»¹⁹. Алайда, жасалған іс-әрекет Ерекше бөлімнің бір нормасымен қамтылмаған болса көптіліктің мұндай белгісі олардың барлық түріне бірдей тән болмайды, тек қана қылмыстың заңның түрлі баптарына жататын және қылмыстың жиынтығы ұғымымен қамтылатын жағдайда ғана қамтылады. Айтып өту қажет, кейінен В.Н. Кудрявцев қарастырып отырған белгіні шығарып тастаған²⁰.

Б.А. Куринов қылмыстың көптілігі деп соттылығы жойылған және қылмыстық ізге түсу мерзімі ескермеген жағдайдағы адамның екі немесе одан да көп қылмыс жасауын таныды²¹.

Б.В. Здравомыслов қылмыстық көптілігі ұғымына мынадай анықтама береді: «қылмыстың көптілігі деп, адамның сот белгілеген үкімімен бұрынғы сотталғанына қарамастан екі және одан да көп қылмыстық әрекеті танылады»²².

Б.Ж. Жүнісов қылмыстың көптілігін «адамның бұрын сотталғанына қарамастан, егер сотталған болса, ең кем дегенде екі заңдық зардабының бірі жойылған жағдайда немесе қылмыстық ізге түсуді болдырмайтын жағдайдағы екі немесе одан да көп қылмыс жасады» деп анықтайды²³.

Б.М.Леонтьевтің пікірінше «қылмыстың көптілігі – бұл кем дегенде екеуінің біреуі үшін қылмыстық жауаптылық тартылатын, адамның екі және одан көп қылмыс жасауы»²⁴.

Е.И.Қайыржанов көптіліктің мынадай түрлерін бөліп көрсетеді: жиынтығы, бірнеше мәрте жасалуы және қайталануы²⁵. Қылмыстың көптілігінің бұл түрлері Қазақстан Республикасының қылмыстық заңында да осылай қарастырылады.

Сөйтіп, қылмыстың көптілігі туралы мәселелер қылмыстық құқық теориясында әлі күнге даулы күйінде қалып отыр.

И.И. Рогов пен Г.И. Баймурзин редакциялаған Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы оқулығында берілген қылмыстың

¹⁹ Қар.: *Кудрявцев В. Н.* Теоретические основы квалификации преступлений. – М., 1993. 285-бет.

²⁰ Қар.: *Кудрявцев В. Н.* Общая теория квалификации преступлений. – М., 1972. 284-бет.,

²¹ Қар.: *Куринов Б. М.* Научные основы квалификации преступлений. – М., Изд-во МГУ, 1976. 159-бет.

²² Қар.: Уголовное право России. Общая часть: Учебник / Отв.ред. д.ю.н. Б. В. Здравомыслов. – М.: Юристъ, 1999. 285-бет.

²³ Қар.: *Жүнісов Б. Ж.* Уголовное право РК (Общая часть): Учебное пособие. – Қарағанды, 1998. 121-бет.

²⁴ Қар.: Уголовное право России. Общая часть: Учебник для вузов /под ред. Проф. Н. Ф. Кузнецовой и д.ю.н., доцента Тяжковой. – М., 2004. 420-бет

²⁵ Қар.: *Қайыржанов Е.* Уголовное право РК (Общая часть) – Алматы, 1998. 135-бет.

көптілігі анықтамасы, біздің ойымызша, қарастырып отырған институттың мәнін толығырақ ашатын сияқты. Сөйтіп, бұл оқулық бойынша, қылмыстың көптілігі деп, ескіру мерзімі өтпеген не соттылығы жойылмаған және алынып тасталмаған, не заңға сәйкес қылмыстық ізге түсу тоқтатылған адамның екі немесе одан да көп қылмыс жасауы танылады²⁶.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы іс-әрекеттің жасалу сипатына қарай қылмыстың көптілігінің мынадай үш түрін (нысанын) қарастырады:

1. Қылмыстың бірнеше мәрте қайталануы (ҚР ҚК 11-б.);
2. Қылмыстардың жиынтығы (ҚР ҚК 12-б.);
3. Қылмыстық қайталануы (ҚР ҚК 13-б.).

Қылмыстың көптілігі үшін мынадай белгілер тән:

1. Адам кемінде екі бір-біріне қатысы жоқ дербес қылмыстар жасаған болуы керек;

2. Іс-әрекеттердің әрқайсысы соттың үкімімен белгіленген болуы тиіс. Егер адам қылмыс жасаған болса, бірақ қылмыстық іс анықтау, алдын ала тергеу сатыларында немесе сотта қолданыстағы ҚР ҚК-де көрсетілген негіздер бойынша (мысалы, ҚР ҚК 65,66,67,68,69-баптары) тоқтатылған болса, онда ол бұрын жасалған деп саналады;

3. Қылмыс, қылмыстық жауаптылықтың ескіруі мерзімінен (ҚР ҚК 69-бабы «Ескіру мерзімінің өтуіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату»), бұрын шығарылған үкімді орындаудың ескіру мерзімі жойылмаған болса (ҚР ҚК 75-бабы «Айыптау үкімінің ескеру мерзімі өтуіне байланысты жазаны өтеуден босату»), және адамнан рақымшылық немесе кешірім жасау актілерімен бұрын жасаған әрекеті үшін соттылығы алынып тасталмаған болса (ҚР ҚК 76-бабы «Рақымшылық немесе кешірім жасау актісі негізінде қылмыстық жауаптылық пен жазадан босату»), не ҚР ҚК 77-бабы «Соттылық көздеген негізде соттылығы алынбаған немесе жойылмаған болса жойылуға тиіс емес»;

4. Әрбір қылмыс аяқталған немесе аяқталмаған болуы тиіс. Олардың әрқайсысында адам ҚР ҚК 28-бабында «Қылмысқа қатысу түрлері» көрсетілген рөлдердің кез келгенін орындауы керек;

5. Қылмыстардың әрқайсысы белгілі бір қылмыстық-құқықтық зардапқа әкеп соқтырады.

Әлеуметтік тұрғыдан алғанда қылмыстың көптілігі ең алдымен объектіге елеулі зиян келтіру есебінен олардың (қылмыстардың) қоғамға қауіптілік дәрежесін көтереді, екі немесе одан да көп ұрлық жасаудың меншікке зиян келтіру мүмкіндігі елеулі мөлшердегі бір ұрлық жасауға қарағанда әлдеқайда жоғары болады. Кейбір жағдайларда қылмыстық объектіге келтірген зияндары оның заңдық мазмұнын, яғни ауырлығын өзгертуге негіз болады. Мысалы, екі немесе одан да көп кісі өлтіру ҚР ҚК 99-бабы 2-бөлігінің «а» тармағымен сараланады.

²⁶ Қар.: Уголовное право Казахстана. Общая часть. 2-е изд., испр. и доп. – Алматы, 2003. 192-бет.

Адамның екі немесе одан да көп қылмыс жасауы оның қоғамға қауіптілік дәрежесін де көтере түседі. Ол қылмыс субъектісінің сана-сезімінде қоғамға жат тұрақты көзқарасының, әлеуметке жат психикалық мақсаты және қылмыс жасауды дағдыға айналдыру негізіндегі ойлау қабілеті мен ішкі қажеттілігі қалыптасуының болуын айғақтайды.

Осы аталған фактілердің болуы жасалған бірнеше қылмыс үшін жауаптылықты арттыруға мәжбүр етеді.

Қылмыстың көптілігі бірқатар заңдық мынадай зардаптарға ие болады:

1. Заңмен қарастырылатын біртектес және әртектес қылмыстарды жасау кейбір жағдайда ауырлатушы мән-жайларда (мысалы, ҚР ҚК 175, 176-баптары бірнеше рет ұрлық жасауды және бірнеше рет сеніп бапсырылған бөтен мүлікті иеленіп алу немесе ысырап етуді қарастырады) немесе аса ауырлатушы мән-жайларда қылмыс құрамының белгісі болып табылады (мысалы, ҚР ҚК 175-бабының 3-бөлігі қорқытып алушылық үшін бұдан бұрын екі немесе одан да көп рет сотталған қарастырады; ҚР ҚК 177-бабының 3-бөлігі осы белгілермен жасалған алаяқтықты қарастырады).

2. Мән-жайлар ретінде ауыр жауаптылықтар көрінеді.

Ол бірнеше бағытта аңғарылады:

а) мәселен, ҚР ҚК 54-бабының 1-бөлігі «а» тармағына сәйкес, қылмыстарды әлденеше рет жасау, қылмыстардың қайталануы жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жайлар болып табылады;

б) ҚР ҚК 58-бабы негізінде қылмыстардың жиынтығы үшін жаза тағайындау кезінде жазаларды толық немесе ішінара сіңіру қағидасы қолданылуы мүмкін.

3. Бас бостандығынан айыру түріндегі жаза тағайындау кезінде түзеу мекемесінің түрде әсер етеді. Бұрын бас бостандығынан айыру жазасын өтеп келгендерге ҚР ҚК 48-бабының 5-бөлігі «а» тармағына сәйкес, қатаң режимдегі түзеу колониясына, қылмыстардың аса қауіпті қайталануы кезінде ҚР ҚК 48-бабының 5-бөлігі «г» тармағына сәйкес, ерекше режимдегі түзеу колонияларда жаза өтеу режимі тағайындалады. Аса ауыр қылмыс жасағаны үшін бес жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарға, сондай-ақ қылмыстардың аса қауіпті қайталануы кезінде жаза мерзімінің бір бөлігін түрмеде өтеу түрінде, бірақ бес жылдан аспайтын мерзімге тағайындалуы мүмкін (ҚР ҚК 48-б. 6-бөл.).

4. Жекелеген қылмыстар, мысалы ҚР ҚК 358-бабында қарастырылған бас бостандығынан айыру орнынан, тұтқындаудан немесе қамаудан қашу бұрынғы қандайда бір қылмыс жасағандай жасалуы мүмкін.

3. Адамдар тобы, алдын ала сөз байласқан адамдар тобы және қылмыстық топ жасаған қылмыстарды саралау.

Қылмысқа қатысудың екі немесе одан да көп адамның қасақана қылмыс жасауға қасақана бірлесіп қатысуы деп танылатын анықтамасы республика қылмыстық заңнамасына ҚР Президентінің 1995 жылғы 17-наурыздағы «ҚР кейбір заңнамалық актілеріне өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» Жарғысымен енгізілген болатын.

1997 жылғы Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 27-бабында қатысу заң жүзінде, екі немесе одан да көп адамның қасақана қылмыс жасауға қасақана бірлесіп қатысуы қылмысқа қатысу деп танылады деген анықтамамен бекітілді. Осы ереже ҚР Жоғары Сотының 2001 жылғы 21-маусымындағы «Соттардың бандитизм және қатысумен жасалған басқа да қылмыстар үшін жауаптылық туралы заңнамаларды қолдануының кейбір мәселелері туралы» нормативтік қаулысында да көрініс тауып, ол құжаттың 2-тармағында «қылмысқа қатысу қасақаналықпен қылмыс жасағанда ғана болуы мүмкін, сондықтан бірнеше адамның абайсыздықта жасаған қылмысы топтасып жасаған адамдардың қылмысы ретінде қарастырылмайды.²⁷

Қатысудың заңнамалық анықтамасында оның объективті және субъективті белгілері қамтылған. Бұл жерде объективті белгілер қатысудың объективті шындықта болғанын сипаттаса, субъективті белгілер оның ішкі мазмұнын, яғни, бірлесіп жасалған қоғамға қауіпті құқыққа қайшы әрекетке қатысушылардың арасындағы психикалық өзара байланысты сипаттайды. Қатысуды анықтауда төрт объективті және екі субъективті айырып көрсетіледі.

Қатысудың бірінші объективті белгісі – сандық, яғни екі немесе одан да көп адамның қатысуы. Жекелеп жасаған қылмыс ешқашанда қатысумен жасалды деп танылмайды. Қылмысқа екі немесе одан да көп адам қатысқанда ғана қылмысқа қатысу туралы сөз қозғауға болады. Қылмысқа қатысудың анықтамада көрсетілген екі немесе одан да көп деген сандық мазмұны қылмыс субъектісінің қасиетіне ие болуы тиіс, яғни олар іс жүзіне жауап беруге қабылетті есі дұрыс, жасаған қылмыс үшін қылмыстық жауаптылыққа тартуға болатын жасқа толуы керек.

Мәселен, ҚР Жоғарғы Соты пленумының 1993 жылғы 23-сәуірдегі «Соттардың зорлау үшін жауаптылықты реттейтін заңнамаларды қолдану тәжірибесі туралы» қаулысында зорлауды орындаушылардың біреуі есі дұрыс емес немесе заңмен белгіленген қылмыстық жауаптылыққа тартуға жасы жетпеген жағдайда зорлауға қатысқан басқа қатысушының әрекеті топпен жасалған деп саналмайды. ҚР Жоғарғы сотының 2003 жылғы 11-шілдедегі (19.12.2003ж.өзгертулерімен.) «Ұрлық жасау туралы істер бойынша сот тәжірибесі туралы нормативтік қаулысының 10-тармағында «заңда қарастырылған қылмыстық жауаптылық басталатын жасқа толмаған немесе есі адаммен күні бұрын сөз байласып қасақан жасалған қылмыс адамдардың

²⁷ //Юридическая газета. – 2001г. – 18 июля. –№ 33.

топтасып жасаған қылмысы ретінде саналмайтындығы» жөнінде түсінік берген.²⁸ Арнайы субъектісі бар қылмыс егер ол екі немесе одан да көп адам қатысып жасалғанда, арнайы субъекті белгілеріне ие болғанда ғана қатысумен жасалған қылмыс деп танылады. Мысалы ҚР Жоғарғы Соты пленумының 1995 жылғы 22-желтоқсандағы (20.12.1999ж. өзгертулерімен) «Соттардың парақорлық үшін жауаптылығы туралы заңнамаларды қолдану тәжірибесі туралы» қауылысының 6-тармағында алдын ала сөз байласқан адамдар тобының пара алуы кезінде бұл қылмысқы қатысушылар кемінде лауазымды екі адам болуы керек, ал осы қылмысты ұйымдастыруды, не көмектесуді, не арандатуды жүзеге асырушы қылмыстың жалпы субъектісі (қылмыстық жауаптылыққа тартуға жасы толған, есі-дені сау) болуы мүмкін.²⁹

Қатысудың субъективті белгілеріне мыналарды жатқызуға болады:

1) мәселе екі немесе одан да көп адамның бірлесіп қатысуы жайында болып тұрған соң, барлық қатысушылар ниетінің бірлігі;

2) қатысудың қасақаны қылмыс кезінде ғана болу мүмкіндігі.

Қатысушылар ниетінің мазмұнына мыналар кіруі тиіс: 1) әрекетті өзі жалғыз емес, басқалармен бірігіп жасайтынын сезінуі; 2) өзінің және басқа қатысушылардың әрекетінің қоғамға қауіптілік сипатын сезінуі. Қатысушы орындаушы жасаған әрекетте қылмыс құрамының элементтерінің бар екендігін сезіне білуі тиіс; 3) жалпы қылмыстық нәтижеге жетуді қалауы.³⁰

Қатысу анықтамасында заң шығарушы, бірнеше адамның біріккен күшімен тек қасақана әрекет жасау мүмкіндігіне басты назарды әдейі аудартады. Бұрынғы заңнамадағы бірнеше адамның біріккен күшімен тек қасақана сипаттағы әрекет жасауын көрсетудің болмағандығы заң әдебиеттерінде абайсыздықта жасалған қылмыстарға қатысудың болатындығы жөнінде айтуға себеп болды.³¹ Абайсыздықпен қатысу оның жақтастарымен келесідей үш жолмен қарастырылды: абайсыздық қылмыстағы қалақанылықпен қатысу; қасақана қылмыстаға абайсыздықпен қатысу; абайсыздықта бірге орындаушылық.

Қатысудың заңнамалық анықтамасына қарай (ҚР ҚК 27-бабы) абайсыздықпен қатысу қылмыстық заңда осы әрекетті сипаттайтын белгіленген белгілердің жиынтығына сәйкес келмейтін болғандықтан қабылданбайды. Өйткені, қылмысты қатысумен жасалды деп тану үшін оның барлық объективті жән субъективті белгілерін анықтау керек. Ал оның кері шешімі бұл мәселенің дұрыс шешімін бермейді.

Мысалға, келесідей айтылған жағдайдағы бөтеннің заттын жасарын алып қою қатысумен жасалған ұрлық деп танылмайды. Пәтерге ұрланып кірген ұры ұрланатын көп затты саты алаңы мен подъезде ешкім жоқта шығара бастайды.

²⁸ Нормативное постановление ВС РК «О судебной практике по делам о хищениях» от 11.07.2003г. (с изм. от 19.12.2003г.).

²⁹ Постановления Пленума Верховного Суда РК. 1992-2002г.г.: Справочное пособие. – Алматы. 2002г. 76-81-беттер.

³⁰ Уголовное право РК. Общая часть. Учебное пособие. – Қарағанды, 2002. 74-75-беттер.

³¹ Шаргородский М. Д. Некоторые вопросы общего учения соучастия // Правоведение. – 1990. – №1. – 94-бет; осы көзқарасты жақтаушы А.Н. Трайнин де болды.

Мұны сыртынан байқап қалған жәбірленушінің көршісі осы мезетті пайдаланып, ұры келесі дүниені сыртқа шығару үшін пәтерге кіріп кеткенде ұрының дайындап қойған қапшықтарын, кейін ондағы заттарды сатып, пайда табу үшін өзінің пәтеріне кіргізіп ала қояды. Міне бұл мысалда қылмысқа қатысу жоқ деп айтуға болады, өйткені бұл әрекетте бірігіп қылмыс жасау мен жалпы бірігу ниеті жоқ, әркім өз бетінше әрекет жасады. Сөйтіп, көптеген жағдайда бір мезгілде екі немесе бірнеше адамның жасаған әрекетінде қатысушылық болды деп қорытындылауға болмайды. Қатысу үшін себепті байланыстар, бір ниетке топтасқан бірнеше адамның біріккен әрекеті болуы керек.

Іс жүзіндегі қажеттілігіне қарай ҚР Қылмыстық кодексіне енгізуді талап еткен ауырлататын мән-жайларының бірі қылмыстық топ құрамымен жасалған қылмыс болып табылады. ҚР ҚК 31-бабымен реттелген қатысу нысандары ҚР ҚК Ерекше бөлімінің 303-бабындағы 106 қылмыстың саралаушы және ерекше саралаушы белгілілері болып табылады. Мәселен, «адамдар тобымен» деген сияқты белгі 3 қылмыс құрамында (ҚР ҚК 145, 164, 186-баптары); «алдын ала сөз байласқан адамдар тобы» – 31 қылмыс құрамында; «қылмыстық қауымдастықпен (қылмыстық ұйыммен)» 1 қылмыс құрамында қарастырылған (ҚР ҚК 193-б.).³²

Сонымен бірге, заң шығарушы кейбір қылмыстарды нақты бір баптардың бір бөлігінде қылмысқа қатысудың екі және одан да көп нысанын көрсетеді, мысалы, «адамдар тобымен немесе алдын ала сөз байласқан адамдар тобымен» – бір құрамда (ҚР ҚК 347-1-б.); «алдын ала сөз байласқан адамдар тобымен немесе ұйымдасқан топпен» – 18 құрамда; «ұйымдасқан топпен немесе қылмыстық қауымдастықпен» – 2 құрамда (ҚР ҚК 214, 259-баптары); және ең соңында баптың бір бөлігінде қатысудың бір дей үш нысаны көзделген, ол: «адамдар тобымен, алдын ала сөз байласқан адамдар тобымен немесе ұйымдасқан топпен» – 10 қылмыс құрамында (ҚР ҚК 214, 259-баптары).

Заң шығарушымен қарастырылған қатысудың түрлі нысандары өмірде кеңірек тараған: ұрлық, тонау, қарақшылық, қорқытып алушылық, адам өлтіру, денсаулыққа түрлі ауырлықтағы зиян келтіру, бұзақылық, зорлау және басқа да қылмыстар құрамына енгізілген.³³

Б. Бейсенов атындағы Қарағанды заң институтының қылмыстық құқық және криминология кафедрасының оқытушылар ұжымы қатысуды түрлі нысандарға жіктеу кінәлілердің өзара әрекеттестіктері бойынша, олардың бір-бірімен байланысы бойынша жүргізілуі тиіс деп санайды. Осыған байланысты кафедра қатысуды келесідей төрт түрге бөліп қарастыруды ұсынады: 1) бірігіп орындаушылық (адамдар тобы – жәй қатысу); 2) түрлі рөлдерді бөлісумен қатысу (алдын ала сөз байласқан адамдар тобы – күрделі қатысу); 3) ұйымдасқан топ; 4) қылмыстық қауымдастық (қылмыстық ұйым). Біз ойымызша, ҚР ҚК 31-бабында да дәл осы ереже айтылған сияқты.

³²Формы соучастия приведены по тексту лекции по состоянию на 1 сентября 2005г., с учетом изменений, внесенных в Уголовный кодекс РК дважды Законами РК от 8 июля 2005г.

³³Рахимжанова Г.К. Формы соучастия как квалифицирующие признаки отдельных составов преступлений. //Научные труды финансовой полиции. Выпуск 2. – Алматы: Жеті жарғы. 2001. 171-бет.

ҚР ҚК 31-бабының 1-бөлігіне сәйкес, егер қылмыс жасауға екі немесе одан да көп орындаушы күні бұрын сөз байласпай бірлесіп қатысса, ол адамдар тобы жасаған қылмыс деп танылады. Қатысудың бұл нысаны қылмыстық құқық теориясында бірнеше атауға ие болды: қатысудың жәй нысаны, бірігіп орындаушылық, кінәластық. Осы аталғандардың әрқайсының белгілі бір қырынан сол қатысу нысанының құрамдас мәні көрінеді. Мәселен, қылмысты топтасып жасау кезінде істегі адамдардың рөлдерін өзара бөлісуері болмайды, және осы мағынада ол жәй қатысу деп танылады. Мысалы, Ақтөбе облыстық соты Р.-мен бірігіп, кәмелетке толмаған Т.-ны тонау, оның шешесінен қорқытып ақша алу, содан кейін пайдқорлықпен, аса қаталдықпен және басқа қылмысты жасыру мақсатымен Т.-ны өлтіру қылмысымен Ш. кінәлі деп танылған. Соттың анықтаған мән-жайлары мынаны көрсетеді, жәбірленушіні өлтіруді Ш.-мен алдын ала ол жөнінде сөз байласу болмаған жағдайда, күтпеген жерде Р. атқарады. Ш. Р.-дің жәбірленушінің басынан газ кілтімен ұрып қалғанын көріп қалып, оның бұл әрекетін тоқтатуын талап еткен. Сот алқасы бұл жағдайда Р.-дің әрекетінде қылмысқа қатысушының шектен шығушылығы болғанын (ҚР ҚК 30-бабы) қарастырған, сондықтан бұл қылмыста Р.-дің әрекеті алдын ала сөз байласусыз жасалған және осыған байланысты кінәлі Ш.-ның әрекетін саралауда ауырлататын мән-жай жоқ деп шешшілген.³⁴Түсіндірілетін жай; ҚР ҚК 30-бабына сәйкес, қылмысқа қатысушының басқа қатысушылардың ойында болмаған қылмысты жасауы оның шектен шығушылығы деп танылады. Шектен шығушылық үшін басқа қатысушылар қылмыстық жауапқа тартылмайды.

Қылмыс жасауға қатысушы бірлесіп орындаушылық кезінде міндетті түрде әрекеттің объекті жағын жасауы (бір бөлігін немесе толықтай), яғни ол бірге орындаушы болуы тиіс. Қылмыс бірлесіп жасалатын болғандықтан әрекеттің объективті жақтарын орындаудағы бірге орындаушының әрқайсының қатысу дәрежесі әртүрлі болады. Мысалы, тұрғын, қызметтік немесе өндірістік үй-жайға, қоймаға заңсыз кірумен жасалған ұрлықта (ҚР ҚК 175-б. 2-бөл. «в» тар.) бір қылмыскер кіреберіс есікті бұзады, ал екіншісі ішке кіріп, бөтеннің мүлкін алып шығады. Осығанбайланысты қатысудың бұл нысанын жекелеген авторлар кінәластық деп атайды. Сонымен бірге көбінесе, топтасқан қылмысқа қатысушылардың біреуі қылмыс құрамының белгісі бар әрекеттердің бәрін жасаса, ал енді біреуі объективтік жағының белгісі бар бөлігін ғана жасайды.³⁵ Мысалы, адам өлтіруде бір субъект жәбірленуші құрбанның қарсылығына тойтарыс берсе, ал екіншісі оған соққы жасайды. ҚР Жоғарғы сотының Пленумы өзінің 1994 жылғы 23-желтоқсандағы «Соттардың азаматтар өмірі мен денсаулығына қол сұғушылық үшін жауаптылықты реттейтін заңнамаларды қолдануы туралы» қаулысында, «бірнеше адаммен

³⁴Обобщение практики рассмотрения дел судебной коллегией по уголовным делам Верховного Суда РК в кассационном и надзорном порядке в 1998г. // Бюллетень Верховного Суда РК. – 1999. – № 1. – 18-бет.

³⁵Борчаивили И.Ш., Пенчуков В.А. Некоторые вопросы соучастия по уголовному законодательству РК. //Уголовный кодекс РК: проблемы и перспективы. Сб. научных трудов. – Қарағанды, 1999. 53-54-беттер.

адам өлтіргенде, соттар қылмыстың әрбір қатысушысының қатысу дәрежесін анықтауы тиіс», деп көрсетеді.

Сөйтіп, қатысу нысанындағы адамдар тобы төмендегі көрсетілген белгілермен сипатталады:

1) екі немесе одан да көр бірге орындаушылардың, яғни екі немесе одан да көп адамдармен әрекеттің объективтік жағын орындауының болуы;

2) қылмыс жасаудағы әркімнің іс жүзінде қатысуының тіржей тең дәрежесі;

3) алдын ала сөз байласудың болмауы, яғни қылмыс жасағанға дейін бұл адамдардың бірлесіп қылмыс жасау жөнінде уағдаласпауы.

Мұның мысалына мына бір істі келтіруге болады. Іс жүзінде қарақшылық шабуыл жасау жөнінде басқа қатысушылармен сөз байласудың болғаны анықталмағанына қарамастан Ақмола облыстық сотымен А.-ның әрекетін, ҚР ҚК 179-бабы 2-бөлігінің «а» және «в» тармақтары бойынша адамдар тобының алдын ала сөз байласумен тұрғын, қызметтік, өндірістік үй-жайға не қоймаға заңсыз кірумен жасалған қылмыс деп қате сараланған. Істің нақты мәніне келетін болсақ, кәмелетке толмаған А. өзінен жасы үлкен С. және Н.-мен бірге К.-нің пәтерінен ұрлық жасауға келіседі. Алайда, А. сыбайластары С. және Н.-мен келіспестен суық қару (пышақ) қолданып, пәтер иесі К.-ға қарақшылықпен шабуыл жасайды. Осыған байланысты сотпен анықталған мән-жайларға сәйкес, сот алқасы А.-ның әрекетін оның алдында сараланған «адамдар тобының алдын ала сөз байласуын» көрсететін ҚР ҚК 179-бабы 2-бөлігінің «а» тармағын алып тастап, ҚР ҚК 179-бабы 2-бөлігінің «в» және «г» тармақтарымен қайтадан саралаған.³⁶

ҚР ҚК 31-бабының 2-бөлігі, егер қылмысқа бірлесіп жасау туралы күні бұрын уағдаласқан адамдар қатысса, ол адамдар тобы алдын ала сөз байласып жасаған қылмыс деп анықтайды. Заң шығарушы ҚР ҚК Ерекше бөліміндегі 31 қылмыс құрамында саралаушы мән-жайлар ретінде «адамдар тобының алдын ала сөз байласуы бойынша» жасалатын қылмыстарды қарастырады.

Алдын ала сөз байласатын адамдар тобының қауіптіліктің қосымша көрсеткіштері бар адамдар тобынан айырмашылығы бар. Қатысушылар белгілі бір нәтижеге жету мақсатында жәбірленушінің әлеуметтік мәнді мүддесіне тікелей нұқсан келуіне мүмкіндік жасау үшін өзінің мойнына тиісті бір рөлдерді алған жағдайда бірлесіп қылмыс жасаудың мұндай нысаны үшін өлшемдік негіздердің түрлі үйлесімі тән болады. Талданып отырған нысанның анықталуына қатысушылардың жасалған әрекетке деген психикалық қатынасы да тура сипат береді. Олардың бәрі де әдетте бір қылмыс жасап отырғанын сезінеді. Қатысудың жоғарыда көрсетілген нысандарымен жасалған қылмыстарды салыстырған кезде алдын ала сөз байласқан адамдар тобымен жасалған қылмыс қауіптілігінің өсу ағымы анық байқалады. Мәселен, алдын ала уағдаласқан адамдар мен уағдаласпаған адамдар тобы жасаған зорлауды салыстырғанда жағдай екеуінде де бірдей болғанның өзінде қатысудың бірінші нысаны қоғамға қауіпті дәрежесінің жоғарылығымен сипатталады. Қауіптілік

³⁶Бюллетень Верховного Суда РК. – 1999. – № 1. – 25-бет.

бірнеше адамның біріккен күшінің жәбірленушіге тікелей әрекет жасау салдарынан өседі. Мұндай әрекет жасауда жәбірленуші іс жүзінің мүддесінің бұзылмауына тиісті мәнде қарсы әрекет жасай алмай қалады. Ол әдетте елеулі зардап келтіріп және қорғалатын объектігі тереңірек қол сұғуға итермелейді.

ҚР ҚК 31-бабының 2-бөлігінде заң шығарушы басты назарды кінәлі адамдардың күні бұрын уағдаласып бірлескен қылмыс жасауына аударады. Бұл кемінде екі адамның қылмыс құрамының объективтік жағын орындау үшін өздерінің күштерін жұмылдыратынын, яғни олардың шын мәнінде қылмысты орындаушы екендігін білдіреді.³⁷

Алдын ала сөз байласқан адамдардың бір тобымен қылмыс жасалған жағдайда және объективтік жағын орындау аяқталғанға дейін оларға алдын ала сөз байласқан тағы да бір адамдар тобы қосылса, онда осы екеуіндегі де әрекеттерді алдын ала сөз байласқан адамдар тобымен жасалған қылмыс деп саралау керек.

Қатысудың мұндай нысаны қылмыстық құқық теориясында: 1 – алдын ала келісіммен сараланған; 2 – алдын ала сөз байласып қатысу; 3 – түрлі рөлдерді атқарумен қатысу; 4 – күрделі қатысу деген атауларға ие болды. Атауларының әртүрлілігіне қарамастан олардың мән-мағынасы бір. Алдын ала келісімнің болуы рөлдерді бөлісуді талап етеді. Қатысушылардың әрқайсының күні бұрын белгіленген рөлдерін орындауы олардың бәрінің де нәтижеге жетуге деген ұмтылысын байқатады. Орындаушының әрекетінде қашанда ҚР ҚК Ерекше бөлімінің нақты бір бабаында қарастырылған қылмыс құрамының белгілері болады.

Сөйтіп, мәселен, Павлодар облыстық сотымен Б. және З.-ға оқ-дәрімен аталатын қару қолдану және адам өлтіру арқылы И. деген азаматтың автомашинасын иемденіп алып қою мақсатымен, алдын ала сөз байласқан адамдар тобымен қарақшылық шабуыл жасады деген кінә тағылады. Ал осы жердегі қылмыстың үшінші бір қатысушысы С.-ға (адамды өлтірген орындаушы) қатысты іс оның қайтыс болуына байланысты тоқтатылады. ҚР Жоғарғы сотының алқасы осы істі қарау барысында Б. мен З.-ның әрекетін ҚР ҚК 99-бабының 2-бөлігіндегі «ж» тармағымен саралау қате деген қорытындығы келеді.

ҚР Жоғарғы сотының 1999 жылғы 30-сәуірдегі «Қылмыстық жаза тағайындау кезінде соттардың заңдылықты сақтауы туралы» қаулысының 15-тармағында, адамдар тобымен, алдын ала сөз байласқан адамдар тобымен қылмыс жасағаны үшін қатаңырақ жаза қарастырылады, сондықтан соттардың қатысу нысандары мен қылмысқа қатысушалар ұғымдарын дұрыс анықтаулары тиіс деген түсінік беріледі. ҚР ҚК 31-бабының 1 және 2-бөліктеріне сәйкес, қылмысты адамдар тобымен немесе алдын ала сөз байласқан адамдар тобымен жасалатын белгілерді сааралаушы ретінде қарастыратын ҚР ҚК Ерекше бөлімінің баптары (баптарының бөліктері) бойынша қылмысты саралау мен

³⁷Рахимжанова Г.К. Формы соучастия как квалифицирующие признаки отдельных составов преступлений. //Научные труды финансовой полиции. Выпуск 2. – Алматы: Жеті жарғы. 2001. 174-175-беттер.

жаза тағайындау қылмыс жасауға ҚР ҚК 28-бабының 2-бөлігінде сәйкес қоса орындаушы деп танылған екі немесе одан да көп адамдар қатысқан жағдайда ғана мүмкін болады. Қылмыс жасау кезінде (оның объективтік жағын орындау) ұйымдастырушының, айдап салушы немесе көмектесушінің қылмысқа қатысуы ұйымдасқан топпен, қылмыстық қауымдастықпен қылмыс жасаудан басқа жағдайда қылмысты адамдар тобымен немесе алдын ала сөз байласқан адамдар тобымен жасалатын белгілерді саралаушы ретінде қарастыратын ҚР ҚК Ерекше бөлімінің баптары (баптарының бөліктері) бойынша қылмысты саралау мен жаза тағайындайтын қылмыс белгілері ретінде қарауға негіз бола алмайды.³⁸

Сөйтіп, мәселен, іс бойынша И.-ді өлтірген бір ғана орындаушы С. болып шықты, ал сотталған Б. мен З. жәбірленушіні өмірінен айыруға қатыспаған, соған орай Сот алқасы оларды көмектесушілер ретінде қатысушылар деп қана таныған. Заңға, атап айтқанда ҚР ҚК 31-бабына сәйкес, көмектесушілердің әрекеттері «алдын ала сөз байласқан адамдар тобы» ретіндегі белгілерді құрамайды. Осыған байланысты сотталған Б. мен З.-ға ҚР ҚК 99-бабының 2-бөлігіндегі «ж» тармағындағы саралаушы белгілер бойынша айыптау негізсіз деп танылды.³⁹

Қылмысты орындаушы орындаған кезде ұйымдастырушының, айдап салушы немесе көмектесушінің әрекеттерінде көмек көрсету ғана болатындықтан нақты қылмысқа белгілері болмайды. Ұйымдастырушының, айдап салушы немесе көмектесушінің әрекеттерін саралау кезінде олардың әрекеттерінің жазалауға жататындығын анықтайтын ҚР ҚК Ерекше бөлімінің нақты баптарынан басқа ҚР ҚК 28-бабының тиісті бөлігіне сілтеме жасау қажет.⁴⁰

Адамдар тобының алдын ала сөз байласуының белгілісі мыналар болып табылады: 1) екі немесес одан да көп адамның қатысуы; 2) қатысушылар арасындағы өзара сөз байласу; яғни олар қылмыс жасалғанға дейін қылмысты бірлесіп жасаулары жөнінде уағдаласады.

Қатысудың осы нысанының негізін қылмыс жасау басталғанға дейінгі бірлескен қылмыстық қызмет туралы сөз байласу құрайды. Алдын ала келісу қылмыс құрамының объективтік жақтарын орындау басталғанға дейін де бола береді. Сөз байласудың өзі сипаты жағынан, атап айтқанда, жоспарланған қол сұғушылықтың, қылмыстың ізін жасыру сияқты жекелеген сәттеріне қатысы бар жасалатын қылмыстың басқа да тұрғыларын тегіс қамтитын әртүрлі болуы мүмкін. Бұл жерде атап өтерлік ең маңыздысы, қылмыс жасау жөніндегі алдын ала келісім фактісінің өзі қылмыстың қоғамға қауіптілігін күшейте түседі.

Іс-тәжірибеден мына бір мысалды келтірейік. Қарағанды облысындағы Шахтинск қалалық сотының үкімімен ҚР ҚК 178-бабының 2-бөлігіндегі «а». «в» тармақтары бойынша азамат К. ұрлық үшін 3 жыл 6 айға дейінгі мерзімге жалпы режимдегі тәрбиелеу колониясында бас бостандығынан айыруға

³⁸Сборник постановлений Пленума Верховного Суда Каз.ССР, Пленума Верховного Суда РК, нормативных постановлений Верховного Суда РК (1991-2004годы). – Алматы, 2005.179-180-беттер.

³⁹Бюллетень Верховного Суда РК. – 2002. – № 6. – 31-32-беттер.

⁴⁰Борчаивили И.Ш., Пенчуков В.А. Көрсетілген еңбек. 55-бет.

сотталады. Дәл осы үкіммен Я. да сотталған. Сот, айыпталушылар 2002 жылдың ақпанында алдын ала сөз байласқан адамдар тобымен О.-ның денсаулығына қауіпті күш қолдану арқылы ашықтан-ашық оның жалпы құны 950 теңгелік аудиоплеері мен қорек блогын ұрлап алды деп таныды.

ҚР Жоғарғы сотының қылмыстық істер жөніндегі алқасы осы материалдарды қарай келе, сот қаулысын келесі негіздер бойынша өзгертті: адамдар тобының алдын ала сөз байласып, бөтеннің мүлкін ашықтан-ашық ұрлағаны жөніндегі қорытынды К. мен Я.-ның бірлесіп әрекет жасау фактісіне ғана байланысты жасалған. Алайда, бұның бәрі сотталушылардың осы қылмысты жасау жөнінде күні бұрын сөз байласқандарын бекітіп айтуға жеткіліксіз. Айыпталушылар да ұрлық жөнінде келісім болмады деп, оны жоққа шығарды. Олардың осы іс-әрекетін дәлелдеп беретіндей ешқандай дәлелдемелер де болмады. Мұндай мәселе сот үкімінде де қарастырылмаған, сондықтан ҚР ҚК 178-бабының 2-бөлігіндегі «а» тармағында көзделген ұрлықты саралайтын белгілер айыптау шешімінен алынып тасталды.

Осы айтылғандар негізде ҚР Жоғарғы сотының қылмыстық істер жөніндегі алқасы К.-ның Я.-мен алдын ала сөз байласын бөтеннің мүлкін ашықтан ашық ұрлауымен көрінген, ҚР ҚК 178-бабының 2-бөлігінен сараланған әрекетін осы баптың 1-бөлігімен қайтадан саралады.⁴¹

Алдын ала сөз байласқан адамдар тобы қылмыстық қызметтің ұйымдасқан нысанынан ұйымдастырылуы мен бірігу дәрежесі бойынша айырмашылықта болады. ҚР ҚК 31-бабының 3-бөлігіне сәйкес, егер қылмысты бір немесе бірнеше қылмыс жасау үшін күні бұрын біріккен адамдардың тұрақты тобы жасаса, ол ұйымдасқан топ жасаған қылмыс деп танылады.

Бұл ереже ҚР Жоғарғы сотының 2003 жылғы 11-маусымдағы (19.12.2003 ж. өзгертулерімен) «Ұрлық туралы істер бойынша сот тәжірибесі туралы» нормативтік қаулысында да, бір немесе бірнеше қылмыс жасау үшін күні бұрын біріккен адамдардың тұрақты тобы жасаса, ол ұйымдасқан топ жасаған қылмыс деп танылады, деген анықтамамен орын алды.

ҚР Жоғарғы сотының 2001 жылғы 21-маусымдағы «Қатысумен жасалған бандитизм және басқа да қылмыстар үшін жауаптылық туралы заңнамаларды соттардың қолдануының кейбір мәселелері туралы» нормативтік қаулысының 6-тармағында мынадай түсінік берілген: «ҚР ҚК 31-бабының 3-бөлігіне сәйкес ұйымдасқан топ деп, ҚР ҚК 235-бабының 1-бөлігімен көзделген ұйымдасқан қылмыстық топ құрғаны үшін жауаптылық артылатын әрекет деп танып қана қоймай, ҚР ҚК 237-бабының 1-бөлігімен көзделген тұрақты қарулы топ (банда) құру деп те тану керек». Сонымен бірге осы қаулыда ҚР Жоғарғы соты банда ұйымдасқан қылмыстық топтан қарулануымен және азаматтар мен ұйымдарға шабуыл жасау жөніндегі қылмыстық мақсатының болуымен ерекшеленеді деген түсінік береді.

Атап өтетін жай, бұқаралық ақпарат құралдарында осы мәселе басты назарда болады. Мәселен, ҚР ІІМ 2004 жылғы 16-қаңтардағы алқа мәжілісінде: «ұйымдасқан қылмыстылықпен күрес жүргізуде қолжеткен біраз нәтижелер

⁴¹В коллегии по уголовным делам Верховного Суда РК. // Бюллетень ВС РК. – 2005..– № 2. – 3-бет.

бар. 2003 жылы ұйымдасқан қылмыстық топтың 111 бастаушылары, қылмыстың ортаның 85 бастаушысы, алты «мықтылар», екі «қоғамдық касса» ұстаушы қылмыстық жауапқа тартылып, 125 ұйымдасқан қылмыстық топпен олардың 411 мүшесінің қызметіне тосқауыл қойылды. Қылмыскерлерден 99 тапанша, 5 автомат, 107 карабин, 1 пулемет, 48 граната, 18 жарылғыш құрылғы және 17 мың оқ алынды», деп атап өтілді.⁴²

Қылмыстық құқық теориясы қылмыстық топты бір немесе бірнеше қылмыс жасау үшін алдын ала біріккен екі немесе одан да көп адамдар тобы деп анықтайды. В. М. Быков ұйымдасқан топты «белгілі бір үлгіде ұйымдасқан және қылмыстық қызметтің бір субъектісі ретінде күш көрсететін, биресми шағын топ түріндегі біріккен қылмыстық әрекет жасау негізіндегі адамдардың бірігуі» деп сипаттайды.⁴³

Мұндай көзқараспен келісе қою мүмкін емес. Біріншіден, мұнда ұйымдасқан топтың негізгі белгілері көрсетілмеген. Екіншіден, біріккен қылмыстық қызмет – бұл әлі ұйымдасқан топ емес. Жалпы заң әдебиеттерінде бұл мәселе жөнінде бірыңғай көзқарас жоқ. Кейбір авторлар «ұйымдасқан топтың» негізіне топ мүшелерінің сандық көрсеткішін алса, енді біреулері – қызмет бағытын, үшіншілері қылмыс жасау саласындағы әккілік тәжірибесін алады.

Ұйымдасқан топтың заңдық анықтамасында екі белгісі қарастырылған. Бұл біріншіден, бір немесе бірнеше қылмыс жасау үшін күні бұрын біріккен топтардың болуы; екіншіден, мұндай топтың тұрақтылығы.

Қылмыстық топтардың ұйымшылдығы мен тұрақтылығы туралы, әсіресе, оның құрамы мен ұймдық құрылымдарының тұрақтылығы, лны мүшелерінің бірлігі, топтың тәртібіне және ұйымдастырушы мен басшының нұсқауларына бағыныштылықпен қарау, қылмыстық қызмет нысандары мен әдістерінің бірқалыптылығы, қылмыстың жоспарлануы мен мұқият дайындығы, қатысушылардың арасындағы рөлдері, қылмыстық жоспар жасау, күні бұрын қылмыстың ізін жасыру мен қылмыстық әрекет нәтижесінде алынған дүние-мүліктерді өткізу шараларын қамтамасыз ету.

Осы айтылғандардың айғағы ретінде тәжірибеден алынған мына бір мысалды келтірейік. Мәселен, ағайынды В.-лар жалған ақша жасаумен айналысуға бел буып, Л. мен С.-ны жалдап алады да, материалдармен қамтамасыз ету үшін екі шағын кәсіпорын директорлары Г. және Н.-мен келіседі, ақшаны өткізуді Б. мен Х.-ға тапсырып, олардан ақша өткізетін дүкен кассирлерін, коммерциялық дүңгіршек сатушыларын, банк, казино сияқты ойынхана қызметкерлерін қызметке тартып, оларды әлсін-әлсін ауыстырып отыруды талап етеді. Бұл қылмыстық әрекеттің барлығы да ағайынды В.-лармен бақыланып отырды. Төрт ай бойы, осылайша жалпы сомасы 150 мың теңге құрайтын құны 100, 500 және 1000 теңгелік ақша шығарып таратқан. Осы мысалға қарағанда ағайынды В.-лардың қылмыстық топтың ұйымдастырушысы

⁴²//Казахстанская полиция. – 2004. – № 1. – 5-бет.

⁴³Быков В.М. Проблемы расследования групповых преступлений. Автореф. дис. ... к.ю.н. – М. 1992. 27-бет.

болып және олардың қызмет барысына басшылық жасап отырғаны айқын көрінеді. Оған қоса, олар қатысушылардың арасындағы атқаратын рөлдерін жіті бөліп берген, әрқайсысының өздеріне тапсырылған іске жауапкершілікпен қарауын талап еткен.⁴⁴

Бұл жағдай жоғарыда аталған ҚР Жоғарғы сотының 2001 жылғы 21-маусымдағы нормативтік қаулысынан да тыс қалмай, 11-бабында былайша атап өтілген, ұйымдасқан «қылмыстық топ пен банданың тұрақтылығын оның құрамының бірқалыптылығы, мүшелерінің арасындағы өзара тығыз байланысы, әрекеттерінің келісімділігі, қылмыс нысандары мен әдістерінің бірқалыптылығы, өмір сүруінің ұзақтығы сияқты белгілері айғақтайды. Ұйымдасқан қылмыстық топ пен банда өте мұқият дайындықты талап ететін бір ғана қылмыс жасау үшін де құрылуы мүмкін».

Профессор И. Ш. Борчашвили былай деп ұйғарады, «тұрақтылық» белгісі ұйымдасқан қылмыстық топтың бір ғана емес, әрбір сәтте қылмыстық қызметінің нысаны мен әдістерін жетілдіре отырып бірнеше қылмыс жасайтындығын көрсетеді. Осыған байланысты, кафедра, заң шығарушының ұйымдасқан топ бір ғана қылмыс жасау үшін құрылады деген анықтамасы онша сәтті емес деп санайды.⁴⁵

Ұйымдасқан топты алдын ала сөз байласып қылмыс жасаған адамдар тобынан айырып тұратын негізгі белгі ұйымшылдық пен тұрақтылық болып табылады.⁴⁶ «Ұйымдасқан топтың негізгі айырмашылық белгісі – бірнеше қылмыс жасау үшін алдын ала сөз байласуда, – деп атап көрсетеді В. Коновалов, – алдын ала сөз байласу мұндай жағдайда белгілі бір жағдайда алдын ала ұйымшылдыққа өзгертін, ұйымдасқан топтың қажетті сапалы элементі ғана».⁴⁷ Ұйымшылдыққа: екі немесе одан да көп адамның қылмыс жасау үшін жоспар құруы, алдын ала рөлдерді бөлісуі, құралдарды бейімдеу немесе мүмкін деген кедергілерді жою, ұрланған заттарды жасыру мен өткізу, қылмыстың ізін немесе қылмыскердің өзін жасыру үшін жағдайларды алдын ала дайындау жатады. Ұйымдастырушысыз ұйымдасқан топтың болуы мүмкін емес. Ол барлық әрекеттерді реттеп отыратын болғандықтан ұйымдастырушы қатысушылардың арасындағы қоғамға қауіпті тұлға саналады. Ұйымдастырушының функциясы санқырлы. Ол жасырын есеп жүргізеді, қылмыстық жолмен түскен пайданы үлестіреді, топқа қатысушыларды үйретеді және тәлім береді, шиеленісті реттейді. Оның басты рөлі – топ қатысушыларын біріктіру мен қылмыстық қызметке басшылық жасау.

Ұйымдасқан топтың белгілері мыналар болып табылады:

1) ниеті қылмыстық топ жасаған қылмыстарды қамтитын ұйымдастырушы болуы;

⁴⁴ Архив Жамбульского областного суда. Уголовное дело за 2002г.

⁴⁵ Борчашвили И.Ш. Проблемы квалификации хищений чужого имущества. //Проблемы совершенствования правоприменительной деятельности в РК в условиях перехода к рыночным отношениям. – Қарағанды, 1999. 47-48-беттер; Квалификация преступлений против собственности. Монография. – Қарағанды, 2002. 127-128-беттер.

⁴⁶ Борчашвили И.Ш., Пенчуков В.А. Некоторые вопросы соучастия по уголовному законодательству РК. // Уголовный кодекс РК: проблемы и перспективы. Сб. науч. трудов. – Қарағанды, 1999. 59-бет.

⁴⁷ Коновалов В. Что такое организованная преступная группа. // Законность. – 1983. – № 8. – 25-бет.

2) ұйымдасқан топ мүшелері арасындағы рөлдердің келісімді түрде бөлінуі;

3) қылмыстың алдын ала жоспарлануы және сол жоспарды топтың барлық мүшелеріне жария ету, осы топтың тұрақтылығы;

4) бірлескен дайындық шараларын өткізу, олардың ұйымшылдық сипаты;

5) қылмыстық ниеттердің бірлігі, бір немесе бірнеше қылмыс жасау мақсатының ортақтығы.

Ұйымдасқан топ нақты бір қылмыс жасағанда осы белгілер жиынтығы арқылы бағаланады.

Қатысу нысанының мейілінше қауіптірегі қылмыстық қауымдастық (қылмыстық ұйым) болып табылады. Егер қылмысты ауыр немесе ерекше ауыр қылмыстар жасау үшін құрылған бірігіп ұйымдасқан топ (ұйым) не нақ сондай мақсатпен құрылған ұйымдасқан топтардың бірлестігі жасаса, ол қылмыстық сыбайластық (қылмыстық ұйым) жасаған қылмыс деп танылады.

ҚР ІІМ 2004 жылғы 16-қаңтардағы алқа мәжілісінде «2003 жылы елміздің аймақтарының жартысында ұйымдасқан топ құру мен оған басшылық жасау фактілері бойынша қозғалған қылмыстық істердің саны азайды. Атырау облысында сегіз, Алматы қаласында жеті осы санаттағы қылмыстар бойынша қозғалған істердің бәрі де тоқтатылды. Барлығы республика бойынша ҚР ҚК 235-бабының 1-бөлігімен қарастырылған қылмыс бойынша 23 қылмыстық іс есептен шығарумен қысқартылды», деп атап көрсетілді.⁴⁸

Заң шығарушы қылмыстық қауымдастықтың келесі екі түрін қарастырады: 1) ауыр немесе ерекше ауыр қылмыстар жасау үшін құрылған бірігіп ұйымдасқан топ (ұйым); 2) нақ сондай мақсатпен құрылған ұйымдасқан топтар бірлестігі.

Топтардың бірлігі оның құрамының тұрақтылығын, қатысушылардың бәрі бағынатын басшының (басшылардың) болуын ғана емес, қатысушылардың арасындағы ұзаққа созылған бірқалыпты байланысы, бірін бірі қолдауы, өзара ауыстырмалық, бір біріне болысушылық болуын білдіреді. Бірлік ұйымшылдықтың, қылмыстық ұйыммен белгіленген барлық тәртіп ережелерін сақтаудың жоғары дәрежесін білдіреді.⁴⁹ Біріккен ұйымдасқан топ қылмыстық қауымдастық деп ауыр немесе ерекше ауыр қылмыстар жасау мақсатымен құрылғанда ғана қылмыстық қауымдастық деп танылады.

Оның мысалына мына бір мәселені келтіруге болады. Атап айтқанда, Алматы қаласы мен Алматы облысында жыл ішінде азаматтар мен коммерциялық құрылымдарға 20-дан аса қарулы шабуыл жасаған бірігіп ұйымдасқан топ әрекет еткен. Осы істі тергеу барысында қылмыстық топты бұрын ауыр қылмыстары үшін сотталғандар К. мен Н. осы топтың басшылары болып бсақарғандығы анықталды. Олар өздерінің қылмыстық тобына сыбайластар тартқан, қылмыстық әрекеттің жоспарларын талқылап отырған, қатысушылардың арасындағы орындаушылық рөлдерді бөлген. Топ мүшелері

⁴⁸//Казахстанская полиция. – 2004. – № 1. – 5-бет.

⁴⁹Уголовное право. Общая часть. – М., 1998. 253-254-беттер.

сыбайластардың бірінің саябағында финн пышақтарын, кастеттер, унчақтар, оқ-дәрімен атылатын қарулар, есіктерді, құлыптар мен сейфтерді ашатын түрлі техникалық құралдарды заңсыз жолмен қолға түсіріп және сақтаған. Осының бәрі шабуыл жасау кезінде қолданылған. Тергеу барысы қарулы шабуылдар жасау нәтижесінде елеулі мөлшерле материалдық жабдықтар, шетел ақшалары (АҚШ доллары) ұрланып, 11 адам өлтірілгені анықталды.⁵⁰ Жоғарыда аталған қатысу белгілері ауыр немесе ерекше ауыр қылмыстар жасау үшін құрылған қылмыстық қауымдастыққа жатады.

Қылмыстық қауымдастық бірнеше қылмыстық топтар бірлестігінің тұрақты құрылымында да байқалуы мүмкін. Мұндай бірігу оларға кіретін адамдардың функциялары мен рөлдерін болып қана қоюмен көрінбейді, ең бастысы мұндай қауымдастықтың ішкі құрылымдары буындарының арасындағы күрделі, белгілі бір жүйелерінің өзара байланысының болуымен көрінеді.⁵¹

ҚР ҚК 31-бабының 4-бөлігіне сәйкес, қылмыстық қауымдастық ұйымдасқан қылмыстық топтан және бандадан бірігуімен және ауыр және аса ауыр қылмыстарды жасау үшін құрылған мақсатымен ерекшеленеді. Қылмыстық қауымдастық, әдетте жоғары дәрежедегі ұйымшылдыққа ие болады және жекелеген қылмыстық бірлестіктер немесе ұйымдасқан қылмыстық топтардан тұрады.⁵²

Қылмыстық қауымдастықтың маңызды сипаттамасы қылмыстық қызметпен айналысу үшін құрылуы болып табылады. ҚР Жоғарғы сотының 2001 жылғы 21-маусымдағы «Қатысумен жасалған бандитизм және басқа да қылмыстар үшін жауаптылық туралы заңнамаларды соттардың қолдануының кейбір мәселелері туралы» нормативтік қаулысының 12-тармағында мынадай түсінік берілген «қылмыстық қауымдастық құру деп іс жүзіндегі нәтижесі аталған ұйымдасқан топтар мен қылмыстық қауымдастық құру болатын кез келген мақсатты әрекет деп тануға болады. Мұндай әрекеттер қатысушылар, қару-жарақ, оқ-дәрі, байланыс құралдарын, құжаттар, көліктер және өзге де материалдық құралдар іздестіру, құрылымдар мен қылмыстық жоспарлар құру, адамдар жалдау болуы мүмкін». Қылмыстық қауымдастық құру қандайда бір қылмыс жасауы, жасамауына қарамастан қылмыстың аяқталған құрамы саналады.

4. Жаза туралы ілімді жетілдіру тенденциясы. Жазаның мақсаты мен түрлері. Жаза тағайындау. Қылмыстық жауаптылық және жазадан босаты

Қазақстанда бұрын қолданыста болған қылмыстық заңнамаларды жаза ұғымының анықтамаладры болмады. Сондықтан болар жаңа Қылмыстық

⁵⁰ Архив областного суда Алматинской области. Уголовное дело за 2002г.

⁵¹ Иванов Н.Г. Понятие и формы соучастия в советском уголовном праве. – Саратов, 1991. 101-102-беттер.

⁵² Қар: Нормативное постановление Верховного Суда РК № 2 «О некоторых вопросах применения судами законодательства об ответственности за бандитизм и другие преступления, совершенные в соучастии» от 21 июня 2001г. п.6. //Юридическая газета. 2001. 18-шәлде.

кодекс қабылданғанға дейін құқықтық әдебиеттерде ол жөніндей әртүрлі анықтамаларды кездестіруге болатын еді. Олардың бәрі бір-бірінен қанша айырмашылықта болғанымен өзінің мазмұны жағынан бір арнаға құйғандай болып, жаза қылмыс жасаған кінәлі адамды қылмыстық заңнамалардың негізінде соттардың мемлекеттік ерекше шаралармен мәжбүрлеу болып танылды.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі 38-бабының 1-бөлігінде жаза ұғымы былайша анықталады: «Жаза дегеніміз соттың үкімі бойынша тағайындалатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы. Жаза қылмыс жасауға кінәлі деп танылған адамға қолданылады және ол адамды құқықтары мен бостандықтарынан осы Кодекспен көзделген айыру немесе оларды шектеу болып табылады».

Қылмыстық жаза мемлекеттің адаммен жасалған қылмысқа қарсы әрекетін білдіреді. Қылмыскер үшін жаза – бұл оның жасаған қылмыстық әрекетінің қылмыстық-құқықтық зардабы.

Біріншіден, жаза – бұл адамның қылмыс болып табылмайтын құқық бұзушылықтар (әкімшілік құқық бұзушылық, тәртіп бұзушылық және т.б.) жасауына мемлекеттің қарсы әрекеті ретіндегі мемлекеттік өзге мәжбүрлеу шараларынан айырмашылықта болатын мемлекеттік мәжбүрлеудің ерекше шарасы. Бұл шараның ерекше сипаты – ол қылмыстық заңмен қылмыс ретінде қарастырылған іс-әрекет үшін ғана тағайындалуы тиіс (ҚР ҚК 9-бабы).

Адамға жаза қолданудың негізі тек қана оның қылмыс жасауы болуы керек. Егер адам қылмыс жасамаса, оған ешбір жағдайда жаза қолданылмауы тиіс. Рас, кеңестік қылмыстық құқығында бұл ережелерді сақтамаудың салдарынан қайғылы жағдай әкеп соқтырған мысалдар баршылық. Мәселен, 1924 жылғы КСРО және одақтас республикалардың Қылмыстық заңнамаларының Негізгі ережелерінде жаза жаза «әлеуметтік қорғау шаралары» деген ұғыммен ауыстырылды. Жаза ұғымынан бас тартып және қылмыстық құқыққа «әлеуметтік қорғау шаралары» ұғымды енгізу іс жүзінде сот әділдігін жүргізуде заңдылықтардың өрескел бұзылуына әкеп соқтырды. Нақты қылмыстың жасалуында кінәсіз адамдарға әлеуметтік қорғау шараларын қолдану тәжірибесі Қылмыстық заңнамалардың Негізгі ережелерінде қарастылғаннан гөрі тым шектен шығы кетушілікті көрсетті.

Мәселен, КСРО Орталық атқару комитеті мен Халық комиссарлары кеңесінің 1934 жылғы «КСРО ішкі істері халық комиссары жанындағы ерекше кеңес туралы» қаулысында әлеуметтік қауіпті деп танылған адамдарға осындай шаралардың 5 жылға дейінгі мерзімге еңбекпен түзеу лагерьлеріне қамау ретіндегі мүмкіндіктер қарастырылды. Әлеуметтік қорғау шараларын, шын мәніндегі қылмыстық жазаны соттан тыс қолдану 1953 жылы тоқтатылып, ал қылмыстық жаза ұғымы (әлеуметтік қорғау шаралары орнына) 1958 жылы қылмыстық заңнамаларда – КСРО және одақтас республикалардың Қылмыстық заңнамаларының Негізгі ережелерінде қалпына келтірілді.

Екіншіден, жаза тек қана мемлекет атынан соттың үкімімен тағайындалады. Мәселен, Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабы

3-бөлігінің 1-тармағына сәйкес, «адам заңды күшіне енген сот үкімімен кінәлі танылғанға дейін қылмыстың жасалуына кінәлі емес деп танылады. Қазақстан Республикасы Конституциясының 75-бабы 3-бөлігіне сәйкес, «Қазақстан Республикасында сот әділдігі тек қана сотпен жүзеге асырылады»

Мемлекет атынан шығарылған және қылмыс жасуды кінәлі деп танылған адамға жаза тағайындауды анықтаушы айыптау үкімі жасалан қылмыс пен қылмыскердің өзіне берілген мемлекеттің ресми бағасы болып табылады. Осыған байланысты жаза қылмыс жасаған адамды мемлекеттің айыптауы саналады.

Үшіншіден, мемлекеттік мәжбүрлеудің басқа шараларына қарағанда, жаза қылмыстық заңда көрсетілген белгілі бір жағдайда соттылықтың жойылуы немесе алынып тасталуы мүмкін құқықтық зардардтарына әкеп соқтығады (ҚР ҚК 77-бабы).

Төртіншіден, жаза қатаң жеке сипатқа ие болады. Ол қылмыскердің өзіне ғана қатысты қолданылады және оны қандайда бір жағдайда болмасын басқа бір адамға аударуға болмайды (мысалы, кәмелетке толмағандардың ата-анасына)

Бесіншіден, жаза қашанда қылмыс жасаған адамның құқықтыры мен бостандықтарын шектеумен байланысты, оған белгілі бір моральдық жапа шегуге әкеп соғады және белгілі бір игіліктерінен (бостандығынан, мүліктік игілігінен және басқалардан) айырады. Олар моральдық, жанға бататын, материалдық және басқа түрлерде болуы мүмкін. Мысалы, бас бостандығынан айыруға сотталған адам бірқатар жеке құқықтарынан және ең алдымен бостандығынан айырылады. Мүлкін тәркілеуде мүлкіне, айыппұл салуда материалдық жағдайына нұқсан келтіріледі. Белгілі бір лауызымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру сияқты жаза лауызымды, кәсіпті таңдау құқығынан айырады. Жазаның жазалау элементтері үрейлендіру, қорқыту қасиеттерімен көрінеді. Жазалау жазаның ауырлық дәрежесін көрсетеді, жазалау неғұрлым қаттырақ болса, жазаның ауырлығы да соғұрлым жоғары болады. Өз кезегінде тағайындалатын жазаның ауырлығы жасалған қылмыстың ауырлығына, қылмыскердің тұлғасына және іс бойынша басқа да мән-жайларға байланысты болады.

Жазаның міндетті түрдегі ішкі қасиеті ретіндегі жазалау жөнінде айтқанда, оның Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде жазалау жазаның мақсаты ретінде қарастырылмайтынын ескеруіміз керек.

Жазалау деп жазаның мәжбүрлеу, күштеу жағын ұғыну керек, яғни заңға сәйкес сотталған адамның құқықтары мен бостандықтарын шектеу немесе олардан айыру. Ол жанға бататын, моральдық, материалдық және өзге де сипаттарда болады. Егерде жаза бірдемеден айырмайтын болса, онда ол жаза болмаған болар еді. Жазамен келтірілетін айырудың дәрежесі жасалған қылмыстың ауырлығына байланысты болады, ол жоғары болған сайын қылмыскер де айыруға көбірек тап болады.

Бірқатар ғалымдар жазалауды жазаның мақсаты ретінде қарастырды. Соның ішінде әсіресе, Н. А. Беляев былай деп жазады: «Жазаның мақсаты

ретіндегі жазалауды біз құқық бұзушыға жасаған қылмысы үшін сазайын тарттыратын азап ешектіру мен бірдеңесінен айыру деп білеміз»⁵³. Мұндай пікір И.И. Карпецтің де еңбектерінде бар. Мемлекеттік мәжбүрлеу түріндегі ерекше шара – жазаға жағымсыз құқықтық және моральдық зардаптарға әкеп соқтыратын соттылық деп аталатын белгі тән⁵⁴.

Жазаны мемлекеттік мәжбүрлеу шараларының басқа түрлерінен ерекшелеп тұратын белгісі деп, соттың жазаға беретін жағымсыз түрдегі құқықтық бағасы емес, сонымен бірге қылмыскерге және оның жасаған қылмысына беретін моральдық бағасын санауға болады.

Өзінің объективтік мазмұнына қарай жаза – бұл қашанда жазалау. Кез келген жаза белгілі бір дәрежеде жазалаушы мазмұнға ие болады. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 1959 жылдан бері белгілі Қаз.КСР Қылмыстық кодексіндегі жазаның түрі қоғамдық айыптаудан әділетті түрде бас тартты. Ол соттың көпшілік жұрт алдында кінәліге айып тағумен, қажет болған жағдайда баспасөз немесе басқа да ақпарат құралдары арқылы қоғам алдында ақпарат таратумен көрінді (Қаз. КСР ҚК 29-бабы). Сірәда, мұндай шара өзінің мазмұны жағынан қылмыстық жазаға емес, қылмыс жасап және қоғамдық айыптауға тап болған адамның құқығы мен бостандықтарын іс жүзінде шектейтіндіктен қоғамдық ықпал ету шараларына сай келетін (мемлекет атынан қолданылуына қарамастан) сияқты.

Жазаның ауырлығы жасалған қылмыстың ауырлығына, осыған байланысты, тиісінше кінәлінің тұлғасына да сай келуі тиіс. Бұл жерде сотталушының бастан кешірген жазаның айыру қиыншылығы мен ауырлығы белгілі бір дәрежеде оның кінәсін ақтауы болып табылады. Жазалаусыз жаза өзінің кез келген ескертуші мәнін жоғалтқан болар еді.

Аталған белгілер жазаны өзге де мемлекеттік мәжбүрлеу шараларына айыра білуге мүмкіндік береді. Мәселен, жаза сотпен мемлекет атынан шығарылатын және мәжбүрлеу тәртібімен іске асырылатын азаматтық істердегі мәжбүрлеп атқару жөніндегі шешімге ұқсас. Алайда азаматтық істердегі жазалау шарасы, біріншіден, қылмыс жасауға қатысты емес, мүліктік немесе мүліктік емес жеке сипаттағы дау-дамайларды шешсе, екіншіден, қылмыстық-құқықтық зардаптарға әкеп соқтырмайды (мысалы, соттылық).

Жаза сонымен бірге мемлекеттік мәжбүрлеу шараларының бірі әкімшілік жазадан айырмашылықта болады. Осының соңғысы әкімшілік заңнамаларымен қарастырылады. Олардың кейбірісі қылмыстық жазаға да ұқсас (айыппұл, түзеу жұмыстары, қамауға алу), алайда өзінің жазалаушы мазмұнына, қолданылу тәртібіне қарай олар жазаның осындай түрлерінен елеулі айырмашылықта болады. Әкімшілік жаза (ықпал ету) шаралары әкімшілік құқық бұзушылық болып танылатын әректі жасағаны үшін қолданылады, және оның шешімдірі мемлекеттің атынан емес, мемлекеттік органдардың немесе лауазымды адамдардың атынан шығарылады.

⁵³ Беляев Н.А. Цели наказания и средства их достижения в ИТУ. –М., 1993. 25-бет.

⁵⁴ Карпец И.И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. – М., 1973.

Жаза қызмет міндеттерін бұзғаны үшін қызметтік бағыныштылығына қарай тағайындалатын тәртіптік жазалау шараларынан да айырмашылықта болады.

Жазаны сондай-ақ тәрбиелік және медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларынан да айыра білу қажет (бұлар жөнінде бөлек қарастырамыз).

Қылмыстық жауаптылық заңдық жауаптылықтың бір түрі (әкімшілік, азаматтық-құқықтық, тәртіптік және басқаларымен бірге) болып табылады. Қылмыстық құқық теориясында қылмыстық жауаптылықтың басталуы даулы мәселе. Оның негізгі деген үш айқындама көзқарасын бөліп қарауға болады. Біріншіден, қылмыстық жауаптылық қылмыс жасаған адамның жасаған әрекетіне заңмен жүзінде жауап беру міндеті ретінде танылады. Екіншіден, қылмыстық жауаптылық деп, осы көрсетілген міндетті іс жүзінде іске асыру, яғни ең соңында қылмыстық-құқықтық нормалардың санкцияларын іске асыру танылады. Үшіншіден, қылмыстық жауаптылық ақиқаттық тұрғыдан алғанда (ақиқатты қылмыстық жауаптылық деп аталатын) заңға лайықты мінез-құлық негізіне жататын және жеке адамның қылмыстық заңмен тыйым салынған іс-әрекетті жасамау жөніндегі өзінің міндеттерін түсіне білуімен көрінетін жауапкершілік ретінде қарастырылады⁵⁵.

Атап өту керек, қылмыстық жауаптылықтың күрделі құбылыстарының ерекшеліктері мен олардың мазмұнын көрсету қасиетіне қарай қылмыстық жауаптылық ұғымына анықтама беруге жоғарыда аталған көзқарастардың бәрінің де құқығы бар деп айтуға болады. Ең маңыздысы – солардың осы мәселенің мақсатты бағытын және іс-тәжірибедегі қолдану жолдарын дұрыс анықтай білу.

Заңдық жауаптылықтың, соның ішінде қылмыстық жауаптылықтың ерекшеліктері құқық бұзушыларға қолданылатын мемлекеттік мәжбүрлеу шараларымен байланысты. Бұл тұрғыдан алғанда, қылмыстық жауаптылық қылмыс жасаған адамға қолданылатын қылмыстық-құқықтық мәжбүрлеу шараларымен көрінеді. Бұл жағдайда қылмыс жасағаны үшін қылмыстық-құқықтық сипаттағы мәжбүрлеу шараларына тап болатын адамның қылмыстық жауаптылықты ұғыну міндеті мен осы шаралардың іс жүзіндегі қолданылуы арасында айтарлықтай қайшылықтар жоқ.

ҚР ҚК 38-бабының 2-бөлігінде жазаның мақсаты былайша анықталған: «Жаза дегеніміз соттың үкімі бойынша тағайындалатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы. Жаза қылмыс жасауға кінәлі деп танылған адамға қолданылады және ол адамды құқықтары мен бостандықтарынан осы Кодекспен көзделген айыру немесе оларды шектеу болып табылады».

Сөйтіп жазаның мақсаты мыналар болып табылады:

- 1 – әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру;
- 2 – сотталған адамды түзеу;
- 3 – жаңа қылмыстар жасаудан сақтандыру.

⁵⁵ Елеонский В.А. Уголовная ответственность и аспекти позитивной ответственности личности. – Рязань, 1977. 27-бет; Кудрявцев В.Н. Закон, поведение, ответственность. – М., 1986. 15-бет; Тарбагаев А.Н. Понятие и цели ответственности. – Красноярск; 1986. 21-36, 84-97-беттер.

Жазаны қолданудың әрбір жағдайы көрсетілген мақсаттарға сай келіп отыруы тиіс. Қылмыстық жазаның мақсаты ретіндегі әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру бірінші рет тек қана қазақстандық қылмыстық заңнамалардан орын алып отыр. Мұндай мақсаттың қарастырылуы қылмыстық заңнамаларының маңызды қағидаларының бірі – әділеттік қағидасынан туындап отыр.

Жаза мен қылмыстық-құқықтық сипаттағы өзге де шаралар, егер олар қылмыстық қоғамдық қауіптілігінің сипаты мен дәрежесіне, қылмыстың жасалу мән-жайлары мен кінәлі адамның тұлғасына сай келсе ғана әділетті деп саналады. Әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру қылмыстың қоғамдық қауіптілігінің сипаты мен дәрежесі және жазаның қаталдығы арасындағы сай келушілікті талап етеді.

Жаза қылмыстың жасалу нәтижесінде бұзылған жәбірленушінің құқықтары мен бостандықтарын, ең соңында әділеттілікті қалпына келтіру үшін қызмет етеді. Қылмыстық-құқықтық санкциялардың қалпына келтіру сипаты қылмыстың жасалу нәтижесінде бұзылған құқықтар мен бостандықтардың ерекшеліктерімен тығыз байланысқан. Таза қалпына келтірудегі сипат ақшалай айып салу, мүлікті тәркілеу сияқты мүліктік қылмыстық-құқықтық санкцияларға ие болады. Әрине, қылмыспен келтірілген шығындардың бәрі бірдей міндетті түрде қалпына келтіріле бермейді ғой. Сірә, өлімге ұшыраған жәбірленушінің өмірі, не қылмыстың нәтижесінде жоғалған денсаулық ешқандай жазамен қалпына келтірілмейтін шығар (бірақ, дегенмен, кейбір жағдайларда қасақаналықпен кісі өлтірген үшін мүліктік тұрғыда қалпына келтіруге байланысты қылмыстық-құқықтық санкциялардың функциясы жоққа шығарылмайды). Дегенмен, бұл осындай қылмыс үшін жазалау кезінде әділеттілікті қалпына келтіру мақсатына қол жеткізу мүмкін емес дегенді білдірмейді.

Мұндай жағдайдағы жазаның әлеуметтік әділеттілікке кінәлі адамның құқықтары мен бостандықтарын шектеу арқылы қол жеткізіледі (мысалы, ұзақ мерзімге оны бостандығынан айыру және жазаға сәйкес мазмұнмен анықталатын қатаң шартқа қоюға мәжбүрлеу). Сөйтіп, жазаның жазалаушы мазмұны, бұдан бұрын атап өткеніміздей, осы жағдайда да әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтірудің өзіндік бір қылмыстық-құқықтық әдісі болып табылады.

Қылмыс пен жазаға қатысты басқа да көзқарастар бар. Мәселен, жекелеген зерттеушілер, қылмыс ұғымымен қатар, жазаны белсене қолдану процесі де бірге жүреді деп санайды. Бірақ, олар, бізге көрінгендей, кенеттен пайда болған құқықтық нормалардың мемлекеттік билікпен реттеліп отыратын құқықты нормаға айналатын процесін ескермейтін сияқты. Бұл орайда, А.И.Трайниннің ғылыми көзқарасын толығымен қолдауға болады. Ол былай деп санайды: «іс жүзіндегі де және ойдағы да қылмыстар жазаға әкеп соғады: жаза туралы мәселе көтерілмек бұрын, алдымен қылмыстық әрекет жасалуы керек. Шын мәнінде, бүкіл жаза жүйесі жасалған қылмыстармен күрес шаралары жүйесі ретінде қызметтік рөл атқарады, егер бұл орайда басымдылық

жөнінде сөз қозғайтын болсақ, онда басымдылық жазанық емес қылмыстық үлесіне тиеді. Бірақ бұл, қылмыс пен жазаның бір-біріне бағыныштылығын жоққа шығару болып табылмайды. Жазасыз қылмыс ұғымы және сол сияқты қылмыссыз қылмыстық жаза болуы мүмкін емес»⁵⁶.

Қазақстн Республикасы Қылмыстық Кодексінде көрсетілген жаза жүйелері, қазіргі заманғы қылмыстық құқықтың негізгі қағидаларын көрсетеді, ең біріеші кезекте заңдылық, әділеттілік және адамгершілік қағидаларын, сондай-ақ қазіргі кезеңдегі қылмыстылықпен күрестің негізгі ағымдары: ауыр және аса ауыр (әсіресе, күш көрсетумен жасалатын) қылмыстармен және кәнігі қылмыскерлермен күрестегі қылмыстық-құқықтық шараларды қатайтуды және қауіптілігі онша ауыр емес қылмыстарға қатысты бас бостандығынан айырумен байланысқан мәжбүрлеу шараларының аясын тарылтуды көрсетеді.

Қылмыстық заң өзінің қатаңдылығына, сотталушыға ықпал етуінің сипаты мен ерекшеліктеріне қарай жазаның әралуан түрлерін қарастырады. Жаза түрлерінің әрқилылығы соттың жасалған қылмыстың ауылығын, оны жасаған адамның қауіптілігін ескеруге және сотталушыға әділетті жаза тағайындауға, әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіруге, сондай-ақ сотталған және басқа да адамдардың түзелуі мен олардың жаңадан қылмыс жасауының алдын алуға мүмкіндік туғызады.

ҚР ҚК 39-бабына сәйкес, қылмыстың мынадай (12) түрлері қолданылуы мүмкін:

1. Қылмыс жасады деп танылған адамдарға мынадай негізгі жазалар:
 - а) айыппұл салу – ҚР ҚК 40-бабы;
 - б) белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру – ҚР ҚК 41-бабы;
 - в) қоғамдық жұмыстарға тарту – ҚР ҚК 42-бабы;
 - г) түзеу жұмыстары – ҚР ҚК 43-бабы;
 - д) әскери қызмет бойынша шектеу – ҚР ҚК 44-бабы;
 - е) бас бостандығын шектеу – ҚР ҚК 45-бабы;
 - ж) қамау – ҚР ҚК 46-бабы;
 - з) тәртіптік әскери бөлімде ұстау – ҚР ҚК 47-бабы;
 - и) бас бостандығынан айыру – ҚР ҚК 48-бабы;
 - к) өлім жазасы қолданылуы мүмкін ҚР ҚК – 49-бабы.
2. Сотталғандарға негізгі жазалардан басқа мынадай қосымша жазалар:
 - а) арнаулы, әскери немесе құрметті атағынан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік сыныбынан және мемлекеттік наградаларынан айыру – ҚР ҚК 50-бабы;
 - б) мүлкін тәркілеу қолданылуы мүмкін – ҚР ҚК 51-бабы.
3. Сонымен бірге заң шығарушы қолданылуы мүмкін жазалаудың негізгі де, қосымша да түрлерін қарастырған. Оларға мыналар жатады:
 - а) айыппұл салу – ҚР ҚК 40-бабы;
 - б) белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру – ҚР ҚК 41-бабы;

⁵⁶ Трайнин А. Учение о составе преступления. – М., 1946. 7-бет

в) қоғамдық жұмыстарға тарту – ҚР ҚК 42-бабы;

Жазаның бұл жүйесінің негізіне олардың салыстырмалы ауырлық өлшемі алынған. Осыған орай атап өту керек, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі жаза жүйесін құрудың бұрынғы ауырлауынан онша ауыр еместігіне қарай қағидасынан бас тартты. Мәселе мынада, бұл қағида соттарды лажсыздан неғұрлым қатаң жаза таңдауға бағыттайды. Жаңа қағида болса (онша қатаң емес жазадан неғұрлым қатаң жазаға) соттарды неғұрлым әділетті жаза таңдауға бағыттайды. Тек онша ауыр емес жаза тағайындау мүмкін болмаған жағдайда ғана (істің нақты мән-жайлары мен кінәлі тұлғасы туралы деректер ескеріле отырып) сот неғұрлым ауырырақ жазаны таңдайды. Осыдан барып, жаңа қағиданың сот тәжірибесі қойнауынан алынғанын атап өтуге тура келеді.

Мәселен Қазақстан Республикасы Жоғарғы соты Пленумының 1999 жылғы 30-сәуірдегі «Қылмыстық жаза тайындау кезіндегі соттардың заңдылықтарды сақтауы туралы» қаулысының 6-тармағында былай делінеді: «егер адамды кінәлі деп таныған заң санкциясы жазаның әрқилы (баламалы) түрін қарастыратын болса, ҚР ҚК 52-бабының 2-бөлігіне сәйкес, жасалған қылмыс үшін көзделген жазаның онша қатаң емес түрі жазаның мақсатына жетуді қамтамасыз ете алмайтын болса ғана ол үшін көзделгендері арасынан неғұрлым қатаң жаза тағайындау туралы мәселені талдау керек, не заңмен жазаның неғұрлым қатаңырақ түрі арнайы қарастырылған жағдайда шешім қабылданған үкімде дәлелденуі керек».

Қылмыстық құқық теориясынла жаңа қағида кезінде Қылмыстық кодекстің теориялық моделінде ұсынылған болатын⁵⁷. Одан кейін 1991 жылғы КСРО және одақтас республикалар қылмыстық заңнамалар Негіздерінде (КСРО тарағаннан кейін заңды күшіне енген) орын алды, кейіннен 1997 жылғы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексімен де қабыл алынды.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіндегі адамгершілік пен әділеттілік қағидаларының дамығандығын айғақтайтын жаза жүйесін құрудың мұндай көзқарасы жаза түрлерінің заңнамалық тізімінде ғана емес, ҚР ҚК Ерекше бөлімі баптарының санкцияларын құру кезінде ескерілгендігіні күмән жоқ.

Атап өтетін жай, 1959 жылғы ҚазКСР Қылмыстық кодексіндегі оның жүйесіне кіретін жазаның кейбір түрлері қазіргі күнде алынып тасталған. Бұлар: 1) жер аудару (ҚазКСР ҚК 24-бабы); 2) қызметінен босату (ҚазКСР ҚК 27-бабы); 3) қоғамдық айыптау (ҚазКСР ҚК 29-бабы); 4) келтірген зиянын жуып-шаю міндетін жүктеу (ҚазКСР ҚК 29-1-бабы); 5) еңбекпен түзеу профилакторийіне жіберу (ҚазКСР ҚК 30-1-бабы); 6) ата-аналық құқысынан айыру (ҚазКСР ҚК 33-бабы).

Жаза жүйесінен қоғамдық айыптаудың алынып тасталу себебі ол. өзінің сипаты жағынан қылмыстық-құқықтық болып табылмайды, ол қылмыстық заңмен қорғалатын объектіге зиян келтіретіндей қылмыстың табиғатына әрекет ретінде сайма-сай келмейді (оның үстіне жазаның бұл іс жүзінде сот тәжірибесінде қолданылмады десе де болады). Келтірген зиянын жуып-шаю

⁵⁷ Уголовный закон. Опыт теоретического моделирования. – М., 1986. 143-148-беттер.

міндетін жүктеу мен қызметінен босатуды 1959 жылғы ҚазКСр Қылмыстық кодексіндегі бұрынғы қылмыстық жазалау жүйесіне қосу қылмыстық-құқықтық реттеу әдістері туралы және құқықтың басқа салаларына тән құқықтық реттеу әдістерінің мазмұнына араластыру қателікті көрсетті. Мәселен, қызметінен босату – еңбек құқығы нормаларымен реттелетін еңбек келісімін-шартын бұзумен келетін зардап. Мұндай босату әдетте, еңбек міндеттерін орындамағаны үшін кінәлі деп танылған жұмысшылар мен қызметшілердің тәртіптік жауапкершілігінің бір түрі ретінде көрінеді. Қызметінен босатуды жазалау жүйесіне қосу белгілі бір дәрежеде қылмыстық құқық пен еңбек құқығының, қылмыстық құқық пен тәртіптік жауапкершіліктің арасындағы шекара, мәселенің қыры болып көрінді.

Мұндай жағдай келтірген зиянын жуып-шаю міндетін жүктеуді жазалау жүйесіне енгізуден де көрінді. Зиян келтіру салдарынан туындамайтын бұл шара негізінен азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің бір түрі болып саналады. Шындығына келгенде, мұндай жауаптылық азаматтық құқықта қылмыстық құқықпен саластырғанда неғұрлым қаталырақ болып көрінді (қылмыстық құқықпен салыстырғанда мұнда қалпына келтірілетін материалдық шығынның мөлшері шектелмеді).

1997 жылғы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде бұрынғы ҚазКСР Қылмыстық кодексінде белгілі болмаған жазаның жаңа түрлері пайда болды. Атап айтқанда, олар – қоғамдық жұмыстарға тарту – ҚР ҚК 42-бабы; түзеу жұмыстары – ҚР ҚК 43-бабы; әскери қызмет бойынша шектеу – ҚР ҚК 44-бабы; бас бостандығын шектеу – ҚР ҚК 45-бабы; қамау – ҚР ҚК 46-бабы. Мерзімдік қызметтегі әскери қызметшілерді тәртіптік батальонға жіберу жазасы тәртіптік әскери бөлімде ұстау жазасымен ауыстырылды. Әскери немесе арнайы атағынан айыру жазасының орнына арнаулы, әскери немесе құрметті атағынан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік сыныбынан және мемлекеттік наградаларынан айыру жазасы енгізілді.

Жазаның бұл түрлері мүмкіндігінше бас бостандығынан айыру жазасын шектеуге бағытталған. Жазалар жүйесіне бұрын жалпы тізімде «жазаның ерекше түрі» деп аталып келген өлім жазасы де енгізілді.

Атап өтетін жай, Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 13-желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының қылмыстық атқару кодексін қолданысқа енгізу туралы» Заңының 4-бабына сәйкес, қоғамдық жұмысқа тарту, бостандығын шектеу және қамау түріндегі жазалар осы жаза түрлерін атақару үшін қажетті жағдайдың жасалуына байланысты, бірақ 2003 жылдан кешіктірілмей Заңмен қолданысқа енгізіледі. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің қоғамдық жұмыстарға тарту түріндегі жазасы туралы Ережелері 2000 жылдың 1-қаңтарынан, бостандығын шектеу туралы ережелері 2003 жылдың 1-қаңтарынан қолданысқа енгізілді.

Жүйеге енетін жазалардың барлық түрі Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде жазалардың тағайындалу тәртібіне қарай үш топқа

бөлінеді: 1) негізгі; 2) қосымша; 3) жазалаудың негізгі де, қосымша да түрлері ретінде қолданылуы мүмкін жазалар (ҚР ҚК 39-б.).

Негізгі жазалар тек қана дербес қолданылуы мүмкін және жазаның басқа түрлеріне қосыла алмауы мүмкін. ҚР ҚК 39-бабының 1-бөлігіне сәйкес, оларға мыналар жатады: а) айыппұл салу; б) белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру; в) қоғамдық жұмыстарға тарту; г) түзеу жұмыстары; д) әскери қызмет бойынша шектеу; е) бас бостандығын шектеу; ж) қамау; з) тәртіптік әскери бөлімде ұстау; и) бас бостандығынан айыру; к) өлім жазасы.

Қосымша жаза негізгі жазаға қосымша ретінде ғана тағайындалады және ол дербес түрде тағайындала алмайды. ҚР ҚК 39-бабының 2-бөлігіне сәйкес, оларға мыналар жатады: а) арнаулы, әскери немесе құрметті атағынан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік сыныбынан және мемлекеттік наградаларынан айыру; б) мүлкін тәркілеу.

Айыппұл салу және белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру жазалары ҚР ҚК 39-бабының 3-бөлігіне сәйкес, жазалаудың негізгі де, қосымша да түрлері ретінде қолданылуы мүмкін.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы соты Пленумының 1999 жылғы 30-сәуірдегі «Қылмыстық жаза тайындау кезіндегі соттардың заңдылықтарды сақтауы туралы» қаулысында соттардың қосымша жаза тағайындау туралы мәселелерге назарды күшейту қажеттігі туралы, яғни негізгі жаза мен қосымша жазалардың үйлесім табуы одан арғы жекелендіру қағидасын жүзеге асыруға, жаза мақсатына неғұрлым нәтижелі қол жеткізуге жағдай жасайды.

Егер ҚР ҚК баптарының санкциясы қосымша жазаның қолданылуы не қолданылмауын қарастыратын болса, сот оның тағайындалуы туралы мәселені талқылап және өзінің шешімін үкімде дәлелдеп беруге міндетті. Қосымша жаза сотталушы адамды кінәлі деп танитын қылмыстық заң бабында белгіленген шекте тағайындалады.

Негізгі жаза дербес тағайындалады, ол басқа жазаларға қосыла алмайды. Ал негізгіге қарағанда қосымша жаза бөлек тағайындала алмайды, тек негізгі жазамен қосылып қана тағайындалады. Жоғарыда аталған Қазақстан Республикасы Жоғарғы соты Пленумының қаулысы соттардың назарын қосымша жаза ретінде мүлкін тәркілеу тек қана сотталушыны кінәлі деп таныған ҚР Қылмыстық кодексінің тиісті бабының санкциясында қарастырылған жағдайда ғана тағайындалатынын аңғартады.

5. Адам өлтіруді саралау мәселелері

ҚР ҚК адам өміріне қарсы қылмыстарға адам өлтірудің (ҚР ҚК 99-104 баптар) сол сияқты абайсызда кісі өлтірудің (ҚР ҚК 104-бап) және өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізудің түрлерін жатқызады. Соңғы екеуінен басқа барлық аталған адам өміріне қарсы қылмыстар адам өлтіруге жатады.

Қылмыстың бұл құрамдары өмір сүру құқығы сияқты бұлар да адамның табиға және маңызды құқықтарын қорғау туралы сөз болғандықтан бірінші

орынға орналастырылған. Қылмыстық кодекс адам өмірін қорғау міндетін адам өміріне қарсы қылмыстар құрамының белгілерін қалыптастыра отырып және олардың істелуіне қатаң санкция мен белгілей отырып, өзіне тән әдістермен шешеді.

Бұл топтағы барлық қылмыстарды біріктіретіні әрқайсысының объектісі адам өмірі екендігі. Қылмыс *объектісі* ретінде өмір, бір жағынан табиғи физиологиялық процесс ретінде, екінші жағынан қоғамда жеке бастың тіршілік ету мүмкіндігін заңмен қамтамасыз ету ретінде түсіндіріледі. Екінші жақтың арқасында өмір жеке бас пен қоғамдық қатынастарға (қоғамдық мүддеге) логикалық бағынады және «жеке бастың мүддесінің оның өзінен бөлуге содан соң жеке бастық қоғамдық қатынастар шегінен шығаруға болмайды»⁵⁸.

Адамға өлім келтіруші әрекет егер құқыққа қайшы әрекет, қылмыстық заңда қарастырылса қылмыс деп табылады.

Кінәлі адамның әрекеті механикалық, физикалық, химиялық (тіпті психикалық, бірақ олар сирек кездеседі) және адам өміріне әсер ететін басқа да тәсілдер болуы мүмкін. Өлім адамға әрекетсіздік жолымен де берілуі мүмкін.

Адам өміріне қол сұғу тәсілі ретінде әрекетсіздік кінәлі қамқорлық танытатын әрекетсіздік ететін, қажетті шаралар қабылдайтын сияқты адам өміріне зиян тигізбеуге тұлғаның міндеттілігін білдіреді.

Адам өміріне қарсы қылмыстарда әрекет немесе әрекетсіздік құқыққа қайшы сипатына иеленеді. Адам өміріне қылмыстық әсер ету тек адам өмірі жағдайында ғана аяқталған қылмыс құрамын құрайды. Адам өміріне қарсы қылмыстың денсаулыққа қарсы қылмыстан айырмашылық белгісі — соңғысының зардаптары өз мазмұны бойынша қай органға зиян келгендігіне, қандай ауру күшімен, денсаулыққа зиян келу нәтижесінде еңбек қабілеттілігі жоғалту дәрежесінің қандайлығымен анықталады.

Адам өміріне қарсы қылмыстардың субъективті жағы қасақана да, абайсыз кінәмен де сипатталады. Кінәлі өзінің қоғамға қауіпті әрекеті нәтижесінде басқа адамның денсаулығына зиян келтіруде зардаптардың бөлу мүмкіндігінің немесе құтылмайтындығын алдын-ала көреді де қалайды (тікелей ниет) және бұған саналы түрде жол береді немесе оған селқос қарайды (жанама ниет).

Осы санаттағы қылмыстың *субъектісі* қылмыстық жауапкершілік жасына жеткен, яғни 16 жастағы есі дұрыс адам, тек қылмыс кодексінің 15-2 баптарына сай адам өлтіргені үшін қылмыстық жауапкершілік 14 жастан басталады. Саралау үшін кінәлі өзінің қоғамға қауіпті іс-әрекетінің нәтижесінде басқа адамның денсаулығына жеңіл зиян келетіндігін ұғынуға және қоғамға қауіпті зардаптарының болуы мүмкін екендігін немесе қалайда болатындығын алдын-ала білуге тиіс және соны тілеуге не сапалы түрде оған жол беруге немқұрайлы қарауға тиіс. Денсаулыққа абайсызда жеңіл зиян келтіргені үшін қылмыстың жауаптылығы қарастырылмаған. Қылмыстың субъектісі жасы 16-ға толған есі дұрыс адам.

Адам өлтіру жеке адамға қарсы қылмыстардың ең ауыр түрінің бірі. ҚК 99-бабының бірінші бөлігінде адам өлтіру басқа адамға құқыққа қарсы қасақана

өлім келтіру деп анықтама берілген. Адамның өмірі әр адамға туғаннан берілетін табиғаттың ерекше сиы және әлеуметтік құндылығы да ерекше.

Қазақстан Республикасы ҚК адам өлтірудің анықтамасын заңдық тұрғыдан алғаш рет белгілеп берді: «басқа адамға құқыққа қарсы қасақана өлім келтіру» (ҚК 99-бабының 1-бөлігі). Кеңестік дәуірдегі қылмыстық кодексте адам өлтірудің анықтамасын бермеген еді. Сол кезеңдегі заң шығарушылар қылмыстық құқықтағы «адам өлтіруге» жалпы қабылданған ұғымнан жеке бөліп қарамаған сыңайлы.

Қарапайым адам өлтірудің құрамы (Қазақстан Республикасы ҚК 99-бабының 1-бөлігі).

Қарапайым адам өлтірудің ұғымы — сараланбаған немесе күрделіленбеген адам өлтіру. Ол үшін қылмыстық жауаптылық Қазақстан Республикасы ҚК 99-бабының 1-бөлігінде қарастырылған. Бұл адам өлтірудің негізгі түріне жатады. Қарапайым адам өлтірудің құрамын талдауда басқа да адам өлтірулерден айырмасы бар, сондықтан бұны «жалпы адам өлтіруді» талдау деп қарауға болады.

Адам өлтірудің *объектісі* — адамның өмірі, ол адамның азаматтығына, ұлтына және нәсіліне, шыққан тегіне және жасына, әлеуметтік жағдайына, немен айналысатынына, денсаулық ахуалына, біліміне, т. б. байланысты емес. Қылмыстық заң жәбірленушінің еркіне қарсы адам өлтіру де, оның келісімімен қаза келтіру де (эфтаназия) бірдей дәрежеде адам өлтіруге жатқызылады. Жәбірленушінің кім екенін білмей қалу қасақана адам өлтіргендігі үшін жауаптылыққа әсер етпейді.

Өмірге қастандық жасау объектісінің бар-жоғы туралы мәселені шешу үшін оның бастапқы жіне ақырғы кезеңдерін анықтау қажет.

Қылмыстық-құқықтық тұрғыдан алғанда, адамның туғаннан өлгенге дейінгі аралықта өмір бар деп саналады.

Қылмыстық заңда адамның өлген кезі деп биологиялық өлімді, яғни ми қабаты клеткаларының біржола ыдырауы нәтижесінде ми қызметінің толық тоқтауы кезін алады. Биологиялық өлімнен басқа «клиникалық өлім» деген түсінік бар, бұл жағдайда адамның жүрегі тоқтап қалады.

Адамға клиникалық өлім келтірсе, мұндай іс-әрекет адам өлтіруге оқталғандық болып саналады. Сонымен қатар, клиникалық өлім жағдайындағы адамға қастандық жасауды өлтіру деп санауға болады.

Қылмыстың объективтік жағы материалдық құрамды қылмыстар сияқты үш элементтің жиынтығынан тұрады: 1) басқа адамның өмірін қиюға бағытталған әрекет (әрекетсіздік); 2) жәбірленушіні өлтірудегі міндетті аяқталу қорытындысы; 3) кінәлі мен жәбірленушіге қаза келтірудегі әрекет (әрекетсіздіктің) арасындағы себепті байланыс.

Адамды өмірінен күш қолданып та, (жарақаттау, тұншықтыру, уландыру, т. б.) психикалық ықпал жасап та (қорқыту, үрейлендіру, жалған лақап тарату, т. б.) айыруға болады.

Қылмыстың субъективтік жағы кінәнің қасақана жасалуымен сипатталады. Айыпты өзінің басқа адамның өліміне алып келетін іс-әрекет

жасап отырғанын, ондай зардаптың болу мүмкін екенін немесе қалайда болмай қоймайтынын біледі, соны тілейді — яғни тікелей ниет танытады, егер ол өлімнің болуына аналы түрде жол берсе не ондай зардаптың болуына немқұрайды қараса — жанама ниет танытады.

Адам өлтірудің *субъектісі* (ҚК 99-бабы) 14 жасқа толған, есі дұрыс адам бола алады. Басқа да адам өміріне қарсы бағытталған қылмыстар үшін жауаптылық 16 жастан басталады.

Сараланған адам өлтірудің түрлері — ҚР ҚК 99-бабы 2-бөлімі

ҚК 99-бабы 2-бөлімінде қарастырылған адам өлтіруаса қоғамдық қауіпті қылмыстарға жататындықтан оны жасағаны үшін аса қатаң шаралар қолдану қарастырылған. Сараланған адам өлтіруге ҚК 99-бабы 2-бөлімінде қарастырылған жағдайлардың (сараланған белгілер) кем дегенде бірі болғанда адам өлтіру деп аталады. Әрине адам өлтірудің барлық басқа да негізгі белгілері міндетті түрде болуы керек. Егер кінәлінің әрекеттерінде екі немесе бірнеше сараланған белгілер болса, олардың барлығы айып таққанда жәбірленушіне үкім шығарғанда көрсетілуі керек. Бірақ олар қылмыстың жиынтығын құрамайды, және жаза бірдей қолданылады. Қазақстан Республикасы 99-бабы 2-бөлімі 13 тармақтан тұрады. Көп белгілер бұрынғы қылмыстық заңда болған. Кейбір сараланған белгілер нақтыланған және бірнеше жаңа түрлері енгізілді. Тұңғыш рет осы сараланған белгілер белгілі-бір қатаң тәртіпте орналастырылып, соған байланысты мынадай түрлерге бөлінді.

Объектіге қатысты белгілер («а», «б», «в», «г»-тармақтары) — екі немесе оданда көп адамға қатысты («а»-т.); қызметтік іс-әрекетін жүзеге асыруына не кәсіби немесе қоғамдық борышын орындауына байланысты адамды немесе оның жақындарына қатысты («б»-т.); дәрменсіз жағдайда екендігі айыпкерге белгілі адамды өлтіру, сол сияқты адамды ұрлауы («в»-т.); жүкті екендігі айыпкерге белгілі әйелге («г»-т.).

Қылмыстың объектілік жағына қатысты белгілер («д», «е»-т.) — аса қатігездікпен адам өлтіру («д»-т.); көптеген адамдардың өміріне қауіпті тәсілмен адам өлтіру («е»-т.). кейбір авторлар объективтік жаққа адамды өлтіруді адамдар тобы, алдын-ала сөз байласу арқылы адамдар тобы немесе ұйымдасқан топтың жүзеге асыруын («ж»-т.) жатқызады.

Субъектілік жаққа қатысты белгілер («з», «и», «к», «л», «м»-т.) — пайда табу мақсатымен, сол сияқты жалданып не қарақшылықпен, қорқытып алушылықпен, не бандитизммен ұштасқан адам өлтіру («з»-т.); бұзақылық ниетпен адам өлтіру («и»-т.); басқа қылмысты жасыру немесе оны жасауды жеңілдету мақсатымен жасалған, сол сияқты зорлауға немесе жыныстық қатынас сипатындағы күш қолдану әрекеттерімен ұштасқан адам өлтіру («к»-т.); әлеуметтік, ұлттық, нәсілдік, діни өшпенділік немесе араздық не қанды кек себебі бойынша адам өлтіру («л»-т.); жәбірленушінің мүшелерін немесе тінін пайдалану мақсатында жасалған адам өлтіру («м»-т.).

Субъектіге қатысты белгілер («ж», «н»-т.) — адамды өлтіруді адамдар тобы, алдын-ала сөз байласу арқылы адамдар тобы немесе ұйымдасқан топтың

жүзеге асыру арқылы адам өлтіру («ж»-т.); ҚК 97-100-баптарында көзделген әрекеттерден басқа, бұрын адам өлтірген адам жасаған адам өлтіру («н»-т.).

Бұл саралауды шартты деп қарастыру керек. Себебі кез-келген объектілік белгі қылмыстың субъективтік жағынан көрініс тауып жатады. Ал адам өлтірудің аса жоғары қауіптілігі қарақшылықпен, бандитизммен немесе бопсалаушылықпен астасып жатыр. Бірақ осылайша саралау ҚК 99-бабы 2-бөлімі бойынша нақты адам өлтіру түрін дұрыс саралауға көмектеседі.

Жалпы Қазақстан Республикасы ҚК-нің адам өлтіруді бұлайша саралауы толық сипатқа ие. Адам өлтірудің кейбір түрлерін ажыратуда Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Пленумындағы «Азаматтардың өмірі мен денсаулығына қол сұғушылыққа жауаптылықты белгілейтін заңдылықтарды соттардың қолдануы туралы» 1994 жылғы 23-желтоқсанындағы № 7 қаулысы (1999 жылы 20-желтоқсанында № 11 қаулысымен өзгерістер мен толықтырулар енгізілді) маңызды рөл атқарады.

Екі немесе одан да көп адамдарды өлтіру — ҚР ҚК 99-бап. 2-б. «а»-т.

Зардаптарының аса ауырлығымен сипатталады. Осыған ұқсас белгі бұрынғы Қылмыстық кодексінде де болған, сондықтан сот практикасы оны бағалаудың өзіндік критерийін жасаған болатын. Екі немесе одан да көп адамдарды өлтіру біртұтас қылмысты білдіреді. Барлық жәбірленушілерге зиян не бір мезгілде, немесе қысқа уақыт аралығында жасалады, яғни ең бастысы айыптының іс-әрекеті бір ниетке бағытталған — екі немесе одан да көп адамдарды өлтіру.

Уақыт аралығының алшақтығы немесе басқа да бірегей ниетін білдіретін жағдайларда адам өлтіру ҚР ҚК 99-бабы 2-бөлімі «а»-тармағы бойынша сараланбайды. Мұндай жағдайларда ҚК 99-бабы 2-бөлімі «н»-тармағы қолданылады (ҚК 97-100-баптарында көзделген әрекеттерден басқа, бұрын адам өлтірген адам жасаған адам өлтіру).

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Пленумындағы «Азаматтардың өмірі мен денсаулығына қол сұғушылыққа жауаптылықты белгілейтін заңдылықтарды соттардың қолдануы туралы» 1994 жылғы 23-желтоқсанындағы № 7 қаулысында (1999 жылы 20-желтоқсанында № 11 қаулысымен өзгерістер мен толықтырулар енгізілді) былай деп көрсетілген: «егер қылмыс бір немесе бірнеше әрекет арқылы қысқа уақыт аралығында орындалса жәбірленушіне де айыптының бірнеше адам өлтіруге тікелей немесе жанама ниетінің болғаны анықталса ол екі немесе одан да көп адамды қасақана өлтірген жағдай деп саралануы керек. Айыптының ниеті бірнеше адамды өлтіруге бағытталып, бірақ аяқталған қылмыс ретінде — екі немесе одан да көп адамды өлтіргендік деп қарастырмайды, себебі — қылмыс субъектісінің еркіне байланысты емес мән-жайлар бойынша оның бірнеше адамды өлтіру ойы жүзеге аспай қалды». Бұл жағдайда айыптының әрекетін ҚК 99-бабының 1-бөлігі және 24-баптың 3-бөлігі бойынша және басқа сараланатын белгілердің болуына қарай ҚК 99-бабы 2-бөлімі «а»-тармағы бойынша саралануы керек.

Мұнда айыптының бір мезгілде бір адамды өлтіріп, екінші адамды өлтіру мақсатында шабуыл жасау әрекетінің еш қатысы жоқ. Себебі екі адамды өлтіру

бір қылмысты білдіреді. Осынысымен де ол бірнеше рет жасалған адам өлтіруден ерекшеленеді. Осы жағдайда жазаны бірегей қылмыс жиынтығы ережелері бойынша белгілеу дұрыс болар ма екен. Қылмыстық құқық ғылымында оны шешудің бірнеше жолдары көрсетілген болатын. Мысалы, Л. В. Иногамова-Хегайдың ойынша бір адамды өлтіру туралы норма «екі немесе одан да көп адамдардың өміріне қауіп төндіру нормасының бүтін емес, мазмұнының бөлігі ғана», ал «бүтін мен бөлікті салыстырғанда бүтіннің жеңетіні белгілі»⁵⁹. Барлық әрекеттерді бір қылмыс деп есептеу бұл қылмыстың қауіптілігін төмендетіп, айыптының жауапкершілігін жұмсартар еді. Осыған байланысты сот практикасы заң талап етіп отырғандай мұндай жағдайларда саралау жолымен қарастыруы керек.

Дегенмен, бұл жолдың да өз қиыншылығы бар. Қылмыстың жиынтығы деп танылған жағдайда жаза 25 жылға дейін бас бостандығынан айыру ретінде қолданылады. Ол айыптының бастаған ісін аяқтауға, яғни тірі қалған куәгерлерді де өлтіруге итермелейді, бұл жағдай қылмыс жиынтығына жатпайды. Мұндай қарама-қайшылықты шешу үшін заңды қолдану керек, яғни жиынтық деген ұғымды нақтылау қажет.

Екі немесе одан да көп тұлғаларды бір мезетте өлтіру әртүрлі себептердің болуын жоққа шығармайды, мысалы, қызғаныш сезімімен бұрынғы әйелін өлтіру және жасаған қылмысты жасыру мақсатында кездейсоқ куәгерді өлтіру. Егер осы себептердің бірі ҚК 99-бабы 2-бөлімінде қарастырылса, онда ол саралауда көрсетілуі керек. Басқа адамды өлтіру ниеті алдында жасаған адам өлтіру қылмысын жасыру мақсатында кейіннен пайда болса, ол екі адамды өлтіру деп сараланбайды. Әрбір жасалған қылмыс жеке саралануды қажет етеді.

Бір уақытта бір адамды өлтірген және екінші адамды абайламай өлтірген айыптының әрекетінде бұл қарастырылып отырған қылмыстың құрамы жоқ, ол екі қылмыстың жиынтығы: адам өлтіру жәбірленушіне абайсызда кісі өлтіру қылмыстары ретінде сараланады.

Егер екі немесе одан да көп адамды өлтіру көптеген адамдардың өміріне қауіпті тәсілмен жасалса, бұл әрекет ҚК 99-бабы 2-бөлімі «а» және «е» тармақтары бойынша саралануы керек.

Егер екі адам өлтірудің біреуі жеңілдететін мән-жайларда жасалса (100-104-баптары) онда ҚК 99-бабы 2-бөлімі «а»-тармағы қолданыла алмайды.

Қызметтік іс-әрекетін жүзеге асыруына не кәсіби немесе қоғамдық борышын орындауына байланысты адамды немесе оның жақындарына қатысты адам өлтіру — ҚР ҚК 99-бап. 2-б. «б»-т.

Адам өлтірудің бұл түрі аса қауіпті қылмыстар қатарына жатады, себебі мұнда тек жәбірленушінің ғана емес басқа да объектілерге: тұлғаға өзінің қызметтік іс-әрекетін жүзеге асыруды қамтамасыз ететін немесе кәсіби не қоғамдық борышын орындауға байланысты қоғамдық қатынастарға да қол сұғылады.

⁵⁹ Иногамова-Хегай Л. В. Конкуренция норм уголовного права. — М., 1999. 110-134-беттер.

Осы қылмыс бойынша жәбірленушілер қызметтік міндетін атқарушы (лауазымды немесе басқа да адамдар), сондай-ақ кәсіби немесе қоғамдық борышын орындаушы азаматтар немесе олардың жақындары болуы мүмкін. Бұл қылмысты жасағанда айыпты жәбірленушінің өз қызметтік міндетін немесе қоғамдық не кәсіби борышын заңды түрде атқаруына қарсы тұрады немесе сол үшін өш алады. Мысалы, браконьердің өзін ұстаған адамды өлтіруі, тергеуге немесе сотта куәгер ретінде жауап берген адамды өлтіру.

ҚК 99-бабы 2-бөлімінің осы тармағы бойынша жауаптылыққа тартқанда адам өліміне себеп болған әрекеттің қашан жасалғандығы маңызды емес.

Жәбірленушінің өз қызметтік міндетін немесе кәсіби борышын атқару кезінде ғана өлтірілуі шарт емес.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Пленумындағы «Азаматтардың өмірі мен денсаулығына қол сұғушылыққа жауаптылықты реттейтін заңдылықтарды соттардың қолдануы туралы» 1994 жылғы 23-желтоқсанындағы № 7 қаулысында (1999 жылы 20-желтоқсанында № 11 қаулысымен өзгерістер мен толықтырулар енгізілді) былай деп көрсетілген: «егер қылмысты жәбірленушінің өз қызметтік міндетін немесе кәсіби борышын атқару кезінде жасауға байланысты саралау кезінде заң жәбірленушінің өз қызметтік міндетін немесе кәсіби борышын атқаруындағы қандай заңды әрекеттері айыптының оған қарсы қылмыс жасауына әкеп соққанын анықтауы керек».

Қызметтік борышын жүзеге асыру дегеніміз — адамның мемлекеттік немесе басқа да кәсіпорында, мекемеде жұмыс істейтіндігіне қарамастан өз міндетіне жататын әрекеттерді жасауы.

Қоғамдық борышты атқару дегеніміз — кез келген азаматтың өзіне жүктелген әлеуметтік міндетті, сондай-ақ қоғам немесе жеке адамдар мүддесін көздейтін кез келген басқа әрекеттерді орындау (қылмыстың алдын алу, қылмыскерді ұстау, т. б.).

Р. Э. Оганян, А. Г. Кибальник, И. Г. Соломенко қызметтік борышты әдеттегі еңбек келісім шартымен белгіленген қызметтік шеңбердегі міндеттерді атқару деп таниды. Қызметтік борышты жүзеге асыру деп, адамның жәбірленушінің жұмыс істейтін мемлекеттік немесе өзгедей кәсіпорындарға, ұйымдарға қарамастан қызметтік борышын жүзеге асыру әрекетіе тануға болады. Қоғамдық борыш – адамның тиісті атқаратын міндетіне кірмейтін қоғамның міндеті үшін атқаратын әрекеттер⁶⁰.

Қоғамдық борышты атқару деп кез келген азаматтың әлеуметтік жүктелген міндеттерді атқаруы, сол сияқты қоғамның немесе жекелеген адамның мүдделері үшін басқа да қызметтерді жүзеге асыруын тануға болады (құқық бұзушылықтың жолын кесу, қылмыскерді ұстау және басқалар).

Мысалы, Л. жәбірленушінің қоғамдық борышын орындау кезінде адам өлтіргені үшін айыпталды, ол мына жағдайларда өткен болатын: *мерекелік кеште мас күйіндегі Л. бұзақылық әрекеттерге барып, сахнаға шығып алып, онда тұрған барабандыяғымен тепкілей бастаған. Оркестрант ескерту*

⁶⁰ Оганян Р. Э., Кибальник А. Г., Соломенко И. Г. Преступления против жизни и здоровья: Лекция. — М., 2002. 7-бет.

*жасап, оның сахнадан кетуін өтінген. Бірақ ол бұзақылық әрекеттерін тоқтатпастан, енді киім шешетін жерде жалғастырды. Күзетші К. Л-ға ескерту жасап, оны полиция бөліміне жеткізетінін айтқан. Бұл ескертпелерге көңілі толмаған Л. одан өш алатынын айтып, оған шабуыл жасап, жерге құлатып аяғымен басынан және басқа да дене мүшелерінен тепкілей бастаған. Алған дене жарақаттарынан К. сол жерде қаза тапты*⁶¹.

Қылмыстық, азаматтық істердің, сондай-ақ материалдың сотта қаралуына, алдын ала тергеудің жүргізілуіне не үкімнің сот шешімінің немесе өзгедей сот актісінің орындалуына байланысты судьяның, прокурордың, тергеушінің анықтама жүргізуші адамның, қорғаушының, сарапшының, сот приставының, сондай-ақ олардың жақындарының өміріне қастандық жасау (не өлтіру) арнаулы норма — ҚК 340-бабы бойынша жауаптылыққа апарады. Құқық қорғау органдарының адамы болып табылмайтын, бірақ өзін айыпталушыға сондаймын деп таныстырған жәбірленушіне қоғамдық тәртіпті қорғауға бағытталған әрекеттер жасаған адамның өміріне қастандық жасау ҚК 99-бабы 2-бөлімінің «б»-тармағы бойынша саралануы тиіс.

Кәсіби борышқа адамның кәсіби мәртебесі жүктейтін міндеттер жатады. Қылмыстық заң тек қызметтік міндетті не кәсіби немесе қоғамдық борышты атқарушы адамдарға ғана емес, олардың жақындарын да қорғайды. Жақындар деген түсінікке тек арғы-бергі туыстар ғана жатпайды, сонымен қатар достық, сүйіспеншілік қатынастағы (қалыңдық, күйеу бала, достар, т. б.) адамдар да жатады.

Жақын адамды өлтіру жәбірленушінің қызметтік кәсіби немесе қоғамдық борышты атқарумен байланысты болады, оны өз қызметін атқарудан бас тартқызу мақсатында немесе сол қызметі үшін өш алу мақсатында жасалады.

Дәрменсіз жағдайда екендігі айыпкерге белгілі адамды өлтіру, сол сияқты адамды ұрлауы мен не адамды кепілге алумен ұштасқан жағдайда адам өлтіру — ҚР ҚК 99-бабы 2-б. «в»-т.

Бұл — 1959 жылғы ҚазКСР Қылмыстық кодкесінде бұрын болмаған адам өлтірудің сараланған түрі. Адамды ұрлау не адамды кепілге алу оқиғаларының көбею, дәрменсіз жағдайда адамға қастандық жасау фактісіне қоғамдық басқа көзбен қарауы, бұл жайларды адам өлтірудің саралаушы нышандары ретінде санауға негіз болады. Бір тармақта екі ұштасқан жағдай біріктірілген: біріншісі жәбірленушіні сипаттайды, екіншісі — ең алдымен әрекет тәсілінің ерекшелігін білдіреді.

Адамның дәрменсіз жағдайы дегеніміз — адамның физиологиялық немесе басқадай себептермен (әлі жас, қартайған, ауру, кеміс: соқыр, керең, ақсақ, шолақ, т. б.) қылмыскерге жөнді қарсылық көрсете алмауы. Адам өлтірудің бұл түріне ұйықтап жатқан немесе қатты мас адамды, сондай-ақ басқа бір себептермен есінен таныған адамдарды өлтіру де жатады. Бұл жағдайда жәбірленушінің дәрменсіз екендігі айыптыға белгілі болуға тиіс.

Шындығында, жас сәбиді, қарт адамды, мүгедекті өлтіру айыптының аса қатігездік танытып жасағанын, жүрексіздігін көрсетеді. Сондықтан сот

⁶¹ Қарағанды облыстық сотының 2004 жылғы мұрағаттық материалдарынан.

практикасы мұндай адам өлтірулерді аса қатігездікпен жасалған қылмыс деп қарап келді. Ұйықтап жатқан немесе қатты мас адамды өлтіру қылмысына келетін болсақ ол кінәлінің аса қатігездігін білдіре қоймайды. Ал дәрменсіз жағдайы айыптыға белгілі болғанына қарамастан адам өлтіруді заң шығарушылар жеке сараланатын белгі деп тауып, оны аса қатігездікпен байланыстырмай отыр. Соған қарамастан көпшілігі Қазақстан Республикасы ҚК 99-бабы 2-бөлімі «в»-тармағын ұйықтап жатқан, мас немесе ессіз жатқан адамды өлтіруге қолдануға болмайтынын айтады.

Бұл көзқарасты жақтаушылар дәрменсіз жағдай жәбірленушіге қосымша ерекше зардап тигізетінін алға тартады. «Ол өзін қазір немесе сосын міндетті түрде өлтіретінін сезеді, бірақ физикалық жағдайының жоқтығынан оның күші қарсыласуға да, көмекке шақыруға да дәрменсіз». «Жәбірленуші адам өзінің қандай да бір жағдайларына байланысты дәрменсіз екенін түсінеді де, адам өлтіруші алдында дәрменсіз болып қала береді»⁶². Осыдан келіп ұйықтап жатқан немесе ессіз жатқан адам дәрменсіз болып есептелмейді деген қортынды шығаруға болатын сияқты.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты ұйқыны дәрменсіздік жағдай деп есептемейді. Мысалы, қызметтес достар Л., Д., және С. соңғысының үйінде спирттік ішімдіктер ішіп отырады. Спирттік ішімдік ішу барысында Л. мен Д. арасында сөзге келіспеушілік туады да, соңынан Л. тұрып, жататын бөлмеге кетіп қалады. Біраз уақыт өткеннен кейін жататын бөлмеге Д. кіріп, ұйықтап жатқан Л-ды өлтіреді. Алдын ала тергеу органдары мен сот айыптының әрекетін ҚК 99-бабы 2-бөлімі «в» тармағы бойынша саралады (дәрменсіз жағдайда екендігі айыпкерге белгілі адамды өлтіру). Кассациялық өтінішті қайта қараған Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Л. әрекетін ҚК 99-бабы 1-бөлімі бойынша қайта саралап, ұйқыны дәрменсіз жағдай деп есептемей тастады⁶³.

Мұндай шешіммен біздің ойымызша келісуге болмайды. Құрбанның дәрменсіз жағдайы — объективті категория. Бұл жағдай жәбірленушінің сана-сезімінен тыс жағдайда пайда болады.

Бұл адам өлтірудің түрінің жоғарғы қауіптілігі жағдайына байланысты өзін-өзі қорғай алмайтын немесе өз өміріне жасалған қол сұғудан қорғана алмайтын әр адамды қорғауға бағытталған қамқорлыққа байланысты.

Бұл қылмыс объективтік жағынан да қауіпті, себебі жәбірленуші ұйықтап жатқанда, есін білмей жатқанда, қатты мас күйінде жатқанда немесе басқа да себептерге байланысты есінен танып жатқанда қылмыстық әрекеттің нәтижесіне жету әлдеқайда жеңілдейді. Мұндай қылмыс субъектілік жағынан да қауіпті, себебі құрбанның дәрменсіз халде жатқанын білу қылмыстық ниеттің жүзеге асуын жеңілдетеді, тіпті арандату рөлін де атқаруы мүмкін. Қылмыскерге құрбанның өз өміріне қол сұғушылық жасалатынын білмеуі,

⁶² Дементьев С. Понятие беспомощного и бессознательного состояния // Российская юстиция. — 1999. — № 1. — 3-бет.

⁶³ ҚР Жоғарғы Сотының қылмыстық істер жөніндегі алқасының 2003 жылғы материалдарынан.

сондықтан да оған еш қарсылық көрсетпейтіндіктен оны өлтіру оңай шешілетініне сенімді болады.

Жәбірленушінің дәрменсіз жағдайы кінәліге байланыссыз жағдайларда туындауы да мүмкін. Жәбірленушінің дәрменсіз жағдайы бағаланатын белгілер қатарына жатады. Дәрменсіз жағдай қандай болса да соттың бағалау заты болуы тиіс. Бұл адамның жасына да қатысты. Егер жас бала немесе қарт адам жақсы қаруланған болса және қаруды жақсы меңгерсе оләздігінен дәрменсіз деп саналмайды. Сондай-ақ қарттық шақтың балалық шақпен салыстырғанда нақты нормативтік шегі жоқ. Сот практикасы кімді «егде тартқан» деп есептеуде қиындыққа ұшырап келеді. Бұл факттілік мәселе болар. Бірдей жасаған бір адам жасына қарай дәрменсіз болса, екіншісі дәрменсіз болмайды.

Осы сияқты ауру да дәрменсіздікті білдірмейді. «Аурулардың ішінде адам өлтірушіге қарсыласа алатындары да болады, себебі олардың аурулары қылмыскерге белсенді қарсыласа алатын немесе одан қашып кететін қабілеттерін жоғалтпайды»⁶⁴.

Дәрменсіз жағдайдағы адамды өлтіруді жәбірленушінің басқа да: кенеттен шабуылдау, жасырын немесе сұрқия жолдармен өлтіру сияқты себептерге байланысты адам өлтірушіге қарсыласа алмайтын жағдайлардан ажыратып алу керек. Оған мысал ретінде мергеннің оқ атуы, жасырынып тұрып шабылдау, кенеттен пышақ салу, жарылғыш заттарды қолдану, тамақпен улау және т. б. келтіруге болады. Егер жәбірленуші оны өлтіруге ниеттенген айыптының кесірінен дәрменсіз күйде қалса (жарақаттау, байлау, оңаша жерге апару, т. б.), онда ҚК 99-бабы 2-бөлімі «в»-тармағы қолданылмайды.

Екінші ұштастырылған жағдайға ҚК 99-бабы 2-бөлімі «в»-тармағында алғаш рет аталып, соңғы кездері көбейіп кеткен кепілге адам алу жәбірленушіне адамдарды ұрлау жағдайы жатады. Қаруланған қылмыскерлерге ұсталған адам әдетте дәрменсіз болып қалады. Бірақ адамды ұрлаған немесе кепілге алған жағдайда адам өлтіруді ұрланған немесе кепілге алынған адамның ғана өлуі емес, басқа да адамдардың өлімі (мысалы, ұрлауға кедергі жасаушы немесе кепілді босатуға тырысқан) деп те түсіну керек.

Ұрланған немесе кепілге алу арқылы адам өлтіру қарастырылып отырған белгіге ұқсас болғандықтан, олар ҚК 99-бабы 2-бөлімінде бір тармаққа біріктірілген. Ұрланған немесе кепілге алынған адам да дәрменсіз қалады. Мұндай адамды өлтіру ҚК 99-бабы 2-бөлімі «в»-тармағы бойынша және ҚК 125 немесе 234-баптары бойынша сараланады. ҚК 99-бабының 2-бөлімінің осы қарастырылып отырған тармағы қолданылғанда жәбірленушінің ұрланған кезде немесе бірқатар уақыт өткеннен кейін қаза болғандығы ескерілмейді. ҚК 99-баптың 2-бөлімінің «в»-тармағы ұрланған немесе кепілге алынған адамның өлтіргендігін ғана емес, сонымен қатар адамды ұрлауға немесе кепілге алуға байланысты басқа адамдардың өлтіргендігін де қамтиды (мысалы, кепілді босатуға тырысқан немесе ұрлауға кедергі келтірген адамды өлтіру).

Жүкті екендігі айыпкерге белгілі әйелді өлтіру — ҚР ҚК 99-бап. 2-бөлімі «г»-т.

Бұл қылмыс түрі үшін жауаптылық қатаң, себебі мұнда қылмыскер әйелді ғана өлтіріп қоймай, бойына жан біткен, бірақ әлі өмірге келмеген ұрпақты да өлтіреді.

Бұл тармақты қолданудың бірден-бір шарты — әйелдің жүкті екендігін айыпты білуге тиіс. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының 1994 жылғы 23-желтоқсанындағы «Азаматтардың өмірі мен денсаулығына жасалған қастандық үшін жауаптылықты реттейтін заңдарды соттардың қолдануы туралы» № 7 қаулысында (1999 жылы 20-желтоқсанында № 11 қаулысымен өзгерістер мен толықтырулар енгізілді) былай деп көрсетілген: «айыптының жәбірленушіні өлтіру кезінде оның жүкті екенін білгенін анықтау жеткілікті, мұнда оның жүктілік мезгілінің, тұқымның өміршеңдігінің, әйелдің жүктілігіне байланысты қандай да бір медициналық есепте тұруының еш маңызы жоқ» айыпты адам әйелдің жүктілігін сырт пошымынан, әйелдің өз сөзінен немесе медициналық құжаттармен танысу арқылы біле алады. Әйелдің жүкті екендігін білмеген адам бұл тармақ бойынша жауапқа тартылмайды. Және де, қылмысты осы тармақпен саралау үшін іштегі баланың әйелге қастандық жасау нәтижесінде одан бұрын өлгендігінің заңдық маңызы жоқ.

Егер айыпты адам әйелді жүкті екен деп ойлап өлтірсе, бұл әрекет екі қылмыстың жиынтығымен сараланады — біріншіден, жүкті екендігі айыпкерге белгілі әйелді өлтіру және жай немесе басқа да ауырлататын мән-жайлармен сараланататын адам өлтіру. Жәбірленушіні шатастырып, басқа адамды өлтірген жағдайда да қылмыс осылай сараланады (өлтіруге тиісті жүкті адамның орнына қателесіп айыпты ондай жағдайда емес басқа адамды өлтіреді).

Жүкті әйелді өлтіргенде айыптыда жәбірленушінің өліміне қатысты тікелей ниет те, жанама ниет те болуы мүмкін. Өлтіру себептері әртүрлі болғанымен, олардың қылмысты саралауға ықпалы болмайды. Мысалы, жүкті әйелді қызғаныштан өлтірген адам ҚК 99-бабы 2-бөлімі «г»-тармағы бойынша жауапқа тартылады.

Аса қатігездікпен жасалған адам өлтіру — ҚР ҚК 99-бап. 2-б. «д»-т.

Жәбірленушіні аса қатігездікпен қасақана өлтіру айыптының ерекше аюандық әрекеттерге баруы, адамгершілік шегінен шығуы, садизмді қарастырады.

Аса қатігездікті мынадай мән-жайлар сипаттайды:

- өлтіру тәсілі (жәбірленушінің денесіне көптеген жарақат салу, көму, ас, су бермеу, уландырып қинау, қышқылмен күйдіру және т. б.);
- өлтірер алдында немесе өлтіргенде садистік қылық көрсету (қинау, зорлау, жанын күйзелту);
- жәбірленушіні жақындарының көзінше өлтіру, оларды күйзелту.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының 1994 жылғы 23-желтоқсанындағы «Азаматтардың өмірі мен денсаулығына жасалған қастандық үшін жауаптылықты реттейтін заңдарды соттардың қолдануы туралы» № 7 қаулысында (1999 жылы 20-желтоқсанында № 11 қаулысымен өзгерістер мен

толықтырулар енгізілді) былай деп көрсетілген: «қасақана өлтіруді аса қатігездікпен жасалған ретінде сипаттайтын мән-жайларға баға бергенде аса қатігездік тек объективтік әрекеттермен ғана емес, сонымен қатар айыптының өз іс-әрекетіне психикалық қатынасымен де сипатталатынын ескеру қажет».

Аса қатыгездіктің нысандары болу үшін айыпкер өлтірер алдында немесе өлтіріп жатқан кезде жәбірленушіні қинайды, жанын күйзелтеді, не алдын ала әдейі қинап өлтіреді (денесіне көптеген жарақат салады, ұзақ уақыт жанын қинайтын береді, денесін күйдіреді, аштықта, шөлдетіп ұстайды, т. б.).

Айыпты жәбірленушіні өлтіру мақсатында дене жарақаттарын жасап, соңында оны бензинмен өртегеннен кейін жәбірленушінің өлуі де аса қатігездікпен жасалған деп есептеледі.

Жоғарыда атап өткендей, аса қатігездік өлтіру тәсілімен де, айыптының аса қатігездікпен жасағанын көрсететін басқа да жағдайлармен байланысты. «Басқа жағдайлар» деген түсінікті анықтап беретін мына мысалды келтіруге болады: «... айыпты Ф., П., және С. жәбірленушіні орманға апарды, сол жерде Ф. Оған пышағын көрсетті, ал П. Оны өлтіретіндерін айтты. Осыдан кейін жәбірленуші арқанмен байланды. Жағылған май шамдар жарығымен П. Жәбірленушіге «реланиум» препаратын салды, Ф. шұңқыр қазды да, жәбірленушіні шұңқырға алып келді. Жәбірленуші оны өлтірмеуін өтінді, оларды милицияға хабарламайтынын айтып жалынды. Бірақ П. «оны тірідей қалдыруға болмайтынын» айтты. Ф. жәбірленушіні шұңқырдың жанына әкеп, кеудесіне жүректі көздеп пышақ салды. Жараланған жәбірленуші қашып кетуге талпынды, бірақ Ф. Оны қуып жетіп, шұңқырға алып келді. Жәбірленуші тағы да оны өлтірмеулерін сұрады, бірақ П. оны өлтіруді «аяғына дейін жеткізуді» талап етті, ал Ф. одан бас тартты. Сонан соң П. күректі С-ға берді де, соңғысы жәбірленушінің басына бірнеше соққы жасады. Содан П. жәбірленушінің орға жатуын талап етті, ол талабын орындағанда, оның басы мен мойнына күректің қырымен бірнеше соққы беріп, содан жәбірленуші қайтыс болды⁶⁵. Бұл мысал кісі өлтіру кезіндегі асқан қатыгездіктің белгісі ретінде құрбанды жәбірленудің жолдарын айтарлықтай сипаттаған.

Кінәлінің әрекетін сот аса қатыгездікпен кісі өлтіру ретінде ҚК 99 бабы 2-бөлімінің «д»-тармағы бойынша саралады⁶⁶.

Жақындар деген ұғымды заңнама жәбірленушіге туыс адамдар ғана емес, сонда қарым-қатынастағылар да (заңды некеде емес жұбайы, күйеуі мен әйелі, қамқоршысы т. б.) жатады деп түсіндіреді. Өкінішке орай, қазіргі уақытқа дейін аталған санатқа қатысты адамдар шеңберін анықтауға бірдей көзқарас жоқ та, қылмысты саралауды мейлінше күрделендіреді. Біз бұл сұрақты шешуде аталған санаттағы адамдар жайлы сөз болғанда, тек ата-анасын, балаларын, асырап алғанын, асырағанды, туған және немере аға-қарындастарын, ата-әжелерін, немерелерін, жұбайларын, заңды некеде емес жұбайын қарастырмай, жақын есебіндегі басқа адамдарды да қарастыру керек, ол үшін мұндай оқиғаларда адамдардың өзара қатынасын түбегейлі тексеру керек. Сол сияқты

⁶⁵ Оганян Р. Э., Кибальник А. Г., Соломенко И. Г. Көрсет. еңбек. 10-бет.

⁶⁶ Қостанай облыстық сотының 2004 жылғы мұрағаттық материалдарынан.

әйелі мен күйеуі саналмайтын ғашық адамдарға, достарға қатысты қылмыс істелгенде адами фактор ретінде осындай аса маңызды сәтті есепке алу керек.

Аса қатыгездік ретіндегі ауырлатылған белгіні дұрыс қолдануды көптеген тергеушілер мен соттар сот-медициналық сараптаманың қорытындысынан іздеуге тырысады. Алайда, ҚР ҚІК 241-бабы 1-тарауының сот-медициналық сараптама тек өлімнің себебін, денсаулыққа келген зиянның сипаты мен ауырлық дәрежесін ғана белгілейді деп айтылған. «Аса қатыгездікті» анықтауды заң сот-медициналық сараптаманың құзырына бермейді. Сондықтан, С. В. Бородиннің пікірінше, кісі өлтірудегі аса қатыгездікті анықтауда сот-медициналық сараптаманың қорытындысын назарға алмау керек. Кейбір жағдайларда дене зақымдарының сипаты мен жәбірленушінің өлімінің себебі туралы сарапшының қорытындысы басқа дәлелдермен жинақталып, аса қатыгездікпен кісі өлтіруді саралауға мүмкіндік береді. Мұнда, қандай жағдайларда да аса қатыгездік медициналық емес, заңдық ұғым екенін естен шығармау керек⁶⁷.

Аса қатыгездікпен істелген кісі өлтіруді білу үшін кінәліде аса қатыгездікпен қылмыс істеу ниетінің болғанын анықтау қажет.

Кісі өлтіру ҚК 99-бабы 2-бөлімнің «д»-тармағы бойынша кінәлі аса қатыгездік көрсетуге арнайы ұмтылғанда ғана емес, ол құрбанның өмірін алуда бұл тәсілдің ерекше азапты екенін сезініп, әдейілеп соған бару оқиғасында да саралануы мүмкін.

Көптеген адамдардың өміріне қауіпті тәсілмен жасалған кісі өлтіру — ҚР ҚК 99-б. 2-б. «е»-т.

Кісі өлтірудің осыған ұқсас түрі Қаз КСР ҚК-де «көптеген адамдардың өміріне қауіпті тәсілмен кісі өлтіру» болып белгіленген. Кісі өлтіру құралының жоғары сапасын ғана емес (жарылғыш заттар, от, автоматты оқ ататын қару, автомобиль т. б.), оны қолданудың нақты тәсілін ескерген жөн.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының 1994 жылдың 23 желтоқсанындағы (1999 жылдың 20 желтоқсанындағы өзгертулермен, № 11) «Азаматтардың өмірі мен денсаулығына қол сұққаны үшін жауапкершілікті реттейтін заңнаманы соттардың қолдануы туралы» қаулыда былай делінген: «Көптеген адамдардың өміріне қауіпті тәсілмен жасалған кісі өлтіруді саралау үшін белгілі адамды өлтіру ниетін жүзеге асыра отырып, кінәлінің басқа да адамдардың өмірі мен денсаулығына шынайы қауіп төндіретін тәсілді қолданғанын саналы сезінгенін анықтау керек».

Демек, кісі өлтіру тәсілінің өзі маңызды-жалпыға қауіпті, яғни көптеген жағдайларда мұндай кісі өлтіру тәсілі (өртеу, жару, автоматтық қарумен шоғырланған топқа ату, бірнеше адамы бар автомобильді апатқа ұшырату т. б.) көптеген азаматтардың өміріне қауіпті болып табылады.

Кісі өлтірудің бұл түріне әр түрлі автоматтық құралдар көмегімен кез келген адамның өміріне қауіп төндіретіндей тәсілдер де жатады. Адамдар жоқ жерде бір адамды өлтіру процесінде бірнеше адамды өлтіретіндей құралдарды пайдалану қарастырылған белгінің болуын білдірмейді. ҚК 99-бабы, 2-

⁶⁷ Бородин С. В. Көрсет. еңбек. 107-бет.

бөлімінің «е»-тармағы бойынша қасақана кісі өлтіруді саралауда кінәлінің қолынан жәбір көрген адам саны мәнге ие болмайды. Тек бір адамның өмірден өтуі егер өлтіру тәсілі бірнеше адамның өміріне қауіп төндірсе, ҚК 99-бабы, 2-бөлімінің «е»-тармағын қолдануға тыйым салмайды. Мұнда басқа адамға өлім келтіру қаупі тек болжам емес, шынайы болуы керек.

Алдын ала тергеу органдары мен сот 3-ның әрекетін көптеген адамдардың өміріне қауіпті тәсілмен істелген кісі өлтіру, яғни Қазақстан Республикасы ҚК 99-бабы, 2-бөлімінің «е»-тармағы бойынша саралады. Облыстық сот үкімді өзгеріссіз қалдырды.

Қазақстан Республикасының Жоғарғы соты кінәлі 3-ның әрекетін ҚК 99-бабы, 2-бөлімінің «е»-тармағынан Қазақстан Республикасы ҚК 99-бабы, 1-бөлімімен қайта сараланды. Өйткені қылмыстық істі зерделеу барысында кінәлі 3. өз туыстарының ортасында жәбірленуші Н-ді көріп, оған жақындап дәлдеп атқандығын сот-медициналық сараптаманың қорытындысы және куәлардың көрсетпелерін растады. ҚР Жоғарғы Соты дәлдеп атуды көптеген адам өміріне қауіпті тәсіл деп санамайды.

Кінәлі М. әрекетіне дұрыс баға берілген. Іс негізі төмендегідей: кешкілік, ауылдық жерде бір кафенің жанынан М. мас күйде өтіп бара жатып, өзіне қатысты айтылған, мас жағдайына байланысты жас адамдар тобынан балағаттауды естиді. Өш алу үшін М. үйіне келіп, қару алып, жанына өткен кафеге келеді. Алайда, жәбірлегендердің түрі есінде жоқ, тәуліктің қараңғылық басқан кезі болғандықтан, кінәлі М. кафе алдында кездескен адамдар тобын ата бастайды. Оқ ату нәтижесінде есік алдындағы бір адам өледі.

Алдын ала тергеу және сот органдары кінәлі әрекетін ҚР ҚК 99-бабы, 2-бөлімінің «е»-тармағы бойынша бірнеше адам өміріне қауіпті тәсілмен жасалған өлім деп дұрыс саралаған⁶⁸.

Ұйымдасқан топ немесе алдын ала келіскен адамдар тобының жасаған кісі өлтіруі — ҚР ҚК 99-бабы, 2-бөлімі, «ж»-тармағы

Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 5-мамырдағы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыспен күрес мәселелері бойынша толықтырулар мен өзгертулер енгізу туралы» Заңымен енгізілген өзгерістер нәтижесінде ҚР 99-бабы, 2-бөлімінің «ж»-тармағын, бұрынғы редакциясында қарастырылғандай ұйымдасқан топ жасаған кісі өлтіру деп қана емес, алдын ала келіскен ұйымдасқан топ немесе алдын ала келіскен адамдар тобы жасаған кісі өлтіруі деп саралау керек.

Адамдар тобы, алдын ала келіскен адамдар тобы ұғымы ҚР ҚК 31-бабында көрсетілген, ол қылмысқа қатысу формаларын анықтайды:

1. Егер қылмыс жасауға екі немесе одан да көп орындаушы күні бұрын сөз байласпай бірлесіп қатысса, ол адамдар тобы жасаған қылмыс деп танылады.
2. Егер қылмысқа бірлесіп жасау туралы күні бұрын уағдаласқан адамдар қатысса, ол адамдар тобы алдын ала сөз байласып жасаған қылмыс деп танылады.

3. Егер қылмысты бір немесе бірнеше қылмыс жасау үшін күні бұрын біріккен адамдардың тұрақты тобы жасаса, ол ұйымдасқан топ жасаған қылмыс деп танылады.

Сот шешімімен Е., Л., О. және Н. әрекеті ҚК 99-бабы, 2-бөлімінің «ж»-тармағы бойынша алдын ала келіскен адамдар тобы жасаған қылмыс деп сараланды⁶⁹.

Адамдар тобы жасаған кісі өлімінде өлімге әкеп соққан зақымдану олардың әрқайсымен жасалуы міндетті емес (мысалы, біреуі жәбірленушінің қарсылығын басып, оны қорғану мүмкіндігінен айырды, ал екіншісі өлім зардаптарын жасауы). Жоғарыда аталғандар бойынша жасалатын қорытынды мынадай: күш қолдану байқалмайтын кісі өлтіруге басқа да қатысулар бірге орындаушылықты құрамайды (мысалы, кісі өлтірушіге қылмыс барысында пышақты немес жіпті беру).

ҚР ҚК 31-бабы, 2-бөліміне сәйкес алдын ала келіскен адамдар тобының кісі өлтіруі деп, оған алдын ала келіскен адамдар тобы қатысқанда танылады.

ҚР ҚК 99-бабының, 2-бөлімін қолдануда Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының 1994 жылдың 23 желтоқсанындағы (1999 жылдың 20 желтоқсанындағы өзгертулермен, № 11) «Азаматтардың өмірі мен денсаулығына қол сұққаны үшін жауапкершілікті реттейтін заңнаманы соттардың қолдануы туралы» қаулысының түсіндірмелерін басшылыққа алу керек. Онда адамдар тобының ұйымдастырылған кісі өлімін осындай қылмысты қарақшылыққа қатысушылардың жасауынан ажырату қарастырылады. Қаруланған қарақшыларды ұйымдастырғаны үшін жауапкершілікті анықтайтын ҚР ҚК 237-бабы, оған қатысу және олармен жасалған қылмыстар, қаруланған қарақшылардың қылмыстық әрекеттің мүмкіндік салдарына жауапкершілікті қарастырмайды. Өйткені қарақшылыққа қатысушылар жасаған ойластырылған өлім қарақшылық және ойластырылған өлім қылмыстары деп сараланады.

Пайда табу мақсатымен, сол сияқты жалданып не қарақшылықпен қорқытып алушылықпен, бандитизммен ұштасқан кісі өлтіру — ҚР ҚК 99-бабы, 2- бөлімінің «з»-тармағы

Бұрынғы «пайда табу мақсатымен» кісі өлтірудің белгісін саралау нақтыланды. Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 5-мамырдағы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыспен күрес мәселелері бойынша толықтырулар мен өзгертулер енгізу туралы» Заңымен ҚР ҚК 99-бабы, 2-бөлімінің «з»-тармағы «тонаумен қорқытып алу немесе қарақшылықпен жалғасқан» деген сөздермен толықтырылды. Осылайша, пайда табу мақсатымен кісі өлтірумен қатар, жалданып кісі өлтіруге тең қылмысты заң шығарушы тонаумен, қорқытып алу немесе қарақшылықпен жалғасқан кісі өлтіру нормаларын қарастыратын «з»-тармағына енгізді.

Енгізілген өзгертулер сот практикасына елеулі түрде әсер етпейді. Өйткені бұрын бұл кісі өлтіру түрлері пайдакүнемдік ойдан өлтірудің түрлері ретінде қарастырылған болатын.

⁶⁹

Алматы қалалық сотының қылмыстық істер жөніндегі сот алқасының 2004 жылғы қаулысынан.

7 мамыр 2007 жылғы «Азаматтардың денсаулығы мен өміріне қол сұққаны үшін жауапкершілікті қарастыратын заңнамаларды соттардың пайдалануы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Пленумы қаулысында пайда табу мақсатымен жасалған кісі өлтіруді «өзі үшін немесе басқа адамдардың материалдық пайда табуы (ақша, заттар, мүлік құқығы, тұрғын алаң құқығы, үшінші адамнан сыйақы алу т. б.) немесе материалдық шығыннан құтылу (мүлікті, қарызды қайтару, қажеттілікті өтеу, мүліктік міндеттерді орындау, алимент төлеу т. б.) мақсатында жасалған кісі өлтіру деп сараланды». Пайда табу мақсатымен кісі өлтіру деп, материалдық пайда табу мақсатында, соның ішінде бақталасты жою, мүліктік құқықтарға ие болу, материалдық шығындардан құтылу (қарызды қайтару, алимент төлеу, басқа мүліктік міндеттерді орындау) үшін жасалған кісі өлтіру танылады.

Бұл құрамның міндетті элементі пайдакүнемлік себеп болып танылады. Пайдакүнемдік кез келген жолмен материалдық пайда табуды көздеумен анықталады.

Пайдакүнемдік — қылмыстардың, соның ішінде кісі өлтірудің саралаушы белгісі. Пайдакүнемдік мотив көбінесе мүліктік қылмыстарға тән, бірақ заң пайдакүнемдік ұғымын тек меншікке қарсы қылмыстармен байланыстармайды. Пайдакүнемдік туралы айтқанда көптеген басқа қылмыстар жайлы да сөз болады. Осыған орай С. Бородиннің көзқарасымен келіспеуге де болмайды. Ол «пайдакүнемдік барлық қылмыстан алыс емес» дейді де, «Қылмыстық кодексте негізгі себебі пайдакүнемдік болмайтын қылмысты табу мүмкін емес ...» деп санайтын Б. С. Волковпен келіспейді⁷⁰. Пайдакүнемдік кінәлі материалдық пайда көретін қылмыстарға тән. Кісі өлтірудегі пайдакүнемдік мотив кең мағынадағы материалдық пайданы қамтиды. Оны тәжірибедегідей тек мүлік пен ақшаны иелену деп түсінбеу керек. Кісі өлтірудегі пайдакүнемдік-кісі өлтіруге дейін кінәлі иеленбеген материалдық пайданы иелену ғана емес, болашақта немесе қазір қандай да бір материалдық шығындардан құтылу.

Г. мен М-ның әрекеттері ҚР ҚК 99-бабы, 2-бөлімінің «з»-тармағы және ҚК 179-бабы бойынша сараланды.

Пайдакүнемдікпен кісі өлтіру қарақшылық шабуылмен істелген кейбір жағдайларда кісі өлтіру тек тікелей ниетпен ғана емес, жанама ниетпен де істеледі. Кейбір жағдайларда кінәлі жәбірленушінің мүлкін иелене отырып, оны өлтіреді де, бұл нәтижеге селқос қарайды⁷¹, біздің ойымызша бұл пікірмен келіспеуге болмайды.

Егер пайдакүнемдік ниет қасақана кісі өлтірудің мотиві болмаса, онда жәбірленуші өлтіргеннен кейін мүлкін иеленумен байланысты кінәлінің әрекетінен меншікке қарсы жауапкершілікті қарастыратын бап бойынша, кісі өлтіруі саралаушы белгілерінің болуына байланысты ҚК-ң сәйкес бөлімдері бойынша саралау керек.

⁷⁰ Бородин С. В. Көрсет. еңбек. 133-134-беттер.

⁷¹ Наумов А. В. Мотивы убийства. — Волгоград, 1973. 48-бет.; Бородин С. В. Көрсет. еңбек. 135-бет.

Егер қарақшылықты белгілі бір ауыр немесе ерекше ауыр қылмыстарға (мысалы, кісі өлтіру) құрғандығы анықталса, онда адамдар әрекетін бұл қылмысты жасауға дайындалған деп саралау керек.

Тонау, бопсалаушылық және қарақшылық «кісі өлтіру» ұғымын қамтымайтындығын ескеріп, бұл қылмыстарды кісі өлтірумен сабақтастырып, оны тонаумен, бопсалаушылықпен немесе қарақшылықпен байланысты кісі өлтіру деп саралау қажет, ол ҚР 179, 181 және 237 баптары мен ҚР ҚК 99-бабы, 2-бөлімінің «з»-тармағы бойынша сараланады.

Бұзақылық ниетпен кісі өлтіру — ҚР ҚК 99 бабы 2-бөлімі «и»-тармағы

Бұзақылық ниет — қоғамды және жалпыға бірдей қабылданған адамгершілік тәртіп нормаларын құрметтемеу.

Әдебиеттерде көрсетілгендей, бұл себептердің ерекшеліктерін ең алдымен себепті байланыстылықтан іздеу керек. Бұзақылық ниет қандайда бір қажеттіліктен шектелген: олар тұтастай менмендіктен туындап, жеке тұлға мен адамдық қадір-қасиетті сыйламаумен, қоғамдық ережелері мен заңдары жақтырмаумен байланысты. Қоғамдық және жеке мүддеге мұндай қатынас негізінде есебі жоқ ашу, қажеттіліктері қанағаттанбаған сезім жатыр. Ол мағынасыз ренішті тудырып, бұзу, құрту, өзін көрсетумен байланысады. Бұзақылық пиғыл өз ойының, әрекетінің еркіндігімен байланысты болып, «маған бәрін де істеуге болады» деген формуланы нақты көрсетеді. Бұзақылық пиғыл субъектіге қылмыстық әрекет, қоғамдық тәртіпті бұзу қанағаттандыру әкелетінін, оның өзі жасаған антиқоғамдық тәртібі қанағаттандыратынын білдіреді.

С. В. Бородин қызғаныш пен кек алудан туындаған бұзақылық пиғылды шектеуде оның әр түрлі мотивтерін ескеру қажеттігін айтады. Егер бұзақылық пиғыл қоғамдық тәртіпке қарсы бағытталса және кінәлінің жәбірленушіге арсыздық қатынасымен сипатталса, онда жәбірленуші мен кінәлі арасындағы қатынастағы қызғаныш пен кек алу мотивтері жеке бастық сипатқа ие.

Мұндай жағдайда қылмыстық істің мән-жайларын мұқият зерттеу қажет. Мысалы; Р. кешкі уақытта жеке басының араздығы салдарынан З.-ны ұрып-соғып, оның денсаулығына орташа ауырлықтағы зиян келтіреді. Одан әрі Р. таяуда З.-ға қарсы жасаған қылмысын жасыру мақсатында оны қылқындырып өлтіреді.

Жоғарыда айтылған осы жағдайда тергеу органы мен қалалық соттың Р.-дың З.-ға қарсы бұрын жасаған қылмысын жасыру мақсатында оны өлтірді деп жасаған қорытындысы дұрыс емес.

Осы істі қарау барысында Қазақстан Республикасының Жоғарғы соты Р. мен З. жанжалдасып, төбелескеннен кейін татуласқанын. Р. төбелестен кейін З.-ның жуынуына көмектескенін, содан кейін олардың ұйықтауға жатқанын анықтаған. З. болса бол жай жөнінде милицияға шағам түсіру ұмтылмаған, сол күні С.-ның пәтерінде болады. Осында З. С.-ның дәрігерге көрін деген сөзіне құлақ аспайды. Кешке қарай осы пәтерге тым кеш келген Р. өзінің ашынасының үйінде З.-ны көріп, аяқ астынан қызғаныштан бұлқан-талқан болып оны қылқындырып өлтіреді. Осының негізінде Қазақстан Республикасының

Жоғарғы соты Р.-дің әрекетін бас араздығы салдарынан жасалған қасақаналықпен адам өлтіру деп саралау керек деп қорытынды жасап, оны ҚР ҚК 99-бабының 2-бөлігі «к»-тармағынан ҚР ҚК 99-бабының 1-бөлігіне және ҚР ҚК 63-бабы бойынша қайтадан саралаған.

Басқа қылмысты жасауды жеңілдету мақсатымен адам өлтіруде кінәлі адам ойластырған іс-әрекетін жүзеге асыруға қолайлы жағдай жасайды. Жсалағакн қылмысты жасыруды немесе жасалатын қылмысты жеңілдетуді көздеген қылмыстық әрекет және жасалған қылмыстық жасыру немесе жасалатын қылмысты жеңілдету мақсатында адам өлтіру, егер кінәлі адам сол бұрын жасалған қылмысқа қатысқан болса, әрқайсысы бөлек-бөлек сараланады. Қазақстан Республикасының Жоғарғы соты Пленумының 1994 жылғы 23-желтоқсандағы «Азаматтардың өмірі мен денсаулығына жасалған қастандық үшін жауаптылықты реттейтін заңдарды соттардың қолдану туралы» қаулысында (Пленумның 1999 жылғы 20-желтоқсандағы № 11 қаулысымен өзгерту енгізілген), егер жәбірленушіні өлтіру арқылы қылмыс субъектісінің жаңа қылымыс жасауын жеңілдетуге немесе бұрын жасаған қылмысын, не жәбірленушіге мәлім басқа адам жасаған қылмысты жасыру ниеті адам өлтіруге себеп болған жағдайда, бұл іс-әрекет басқа қылмысты жасыру немесе оны жасауды жеңілдету мақсатымен адам өлтіру деп сараланады делінген. Бұл жағдайда жасырып қалмақшы болған қылмыстың жәбірленушіге немесе басқа адамға қатысты жасалғаны, ол қылмыстың қасақана, ауыр немесе абайсызда жасалған қылмыс санатына жататын-жатпайтындығы, адам өлтіру нәтижесінде кінәлі адамның өз өз мақсатын жеткен-жетпегендігі рөл атқармайды. Басқа қылмысты жасыру мақсатында адам өлтіру — сол қылмыс жайында құқық қорғау органдарына әлі хабарланбаған, не тиісті органға хабарланып, ол жайында кіәлі білмейтін кезде ғана емес, қылмыс жайында хабар тиісті органдарға түсіп, оларға қылмыс жасаған адам белгілі және ол жайында кінәлі білетін жағдайда да орын алады.

Егер кінәлі қылмыс жасауды жеңілдету немесе жасалған қылмысты жасыру мақсатында өзінің қоғамдық немесе қызметтік борышын өткіп жүрген адамды қасақана өлтірсе, онда оның іс-әрекеті ҚР ҚК 99-бабының 2-бөлігі «б» және «к»-тармақтары бойынша сараланады.

Әйел зорлаумен ұштасқан қасақана адам өлтіру дегенміз — кінәлі адамның әйелді зорлау кезінде немесе соған ниет қылған кезде жәбірленушінің қарсылығын жаншып немесе садистік сезіммен оны өлтіруі.

Мұндай әрекеттер ҚР ҚК 99-бабының 2-бөлігі «к»-тармағы және 120-баптың немесе 121-баптың тиісті бөлігі бойынша саралануға тиіс, себебі бұл жағдайда кінәлі екі объектіге қастандық жасайды — жәбірленушінің өміріне және оның жыныстық бостандығына. Бұл екеуі өзінше екі бөлек әрекет. Қылмыстың бұл түрінің құрбандары жәбірленушінің өзі де, оған көмектесуге әрекет жасаған басқа адамда да болуы мүмкін.

Қылмыстың субъективтік жағы тікелей немесе жанама ниетпен сипатталады. Зорлаған кезде жәбірленушіні абайсызда өлтіру ҚР ҚК 120-бабының 3-бөлігінің «а»-тармағы бойынша сараланады.

Әлеуметтік, ұлттық, нәсілдік, діни өшпенділік немесе араздық, не қанды кек себебі бойынша адам өлтіру (ҚР ҚК 120-бабы 3-бөлігінің «л» тармағы). Қазақстан азаматтарының конституциялық құқықтарын сақтаудың кепілдіктерінің бірі ұлттық, нәсілдік, діни өшпенділік немесе араздық себептері бойынша жасалған қылмыстық іс-әрекеттер үшін жауаптылықтың күшейгендігі.

Мұндай себептермен адам өлтіргенде кінәлі белгілі бір ұлтқа, нәсілге, қандай да бір дінге конфессияға жатқандықтан жәбірленушінің толыққанды адам еместігін көрсеткісі келеді. Екінші жағынан өз ұлтының, нәсілінің немесе діни конфессиясының ерекшелігін көрсетеді. Қылмыстық мақсатқа әр түрлі іс-әрекеттер жатады: ұлтаралық өшпенділікті өршітуден бастап дінді ұстамағандық үшін кек алуға дейін. Кінәлі жәбірленушіні оның басқа ұлтқа, нәсілге жатқандығы немесе өзге дінді ұстағаны үшін өлтіреді.

Қанды кек бойынша адам өлтіруді саралауға сүйекке түскен дақ негіз болады. Қылмыстың бұл түрінің субъектісі қанды кек қайтару дәстүрі сақталған ұлттың адамы болуы мүмкін.

Жәбірленушінің мүшелерін немесе тінін пайдалану мақсатымен жасалған адам өлтіру — ҚР ҚК 99-б. 2-бөл. «м»-тар.

Медицина саласындағы ғылыми-техникалық прогрестің нәтижесінде (бір адамның мүшелері мен тінін басқа адамға отырғызу) донорлық материалдарға сұраным көбейді, олардың құны да жоғары. Бұл жағдай адамның мүшелері мен тінін сату мақсатында адам өлтіруге итермелеуі мүмкін. Мұндай қылмысты жасаудағы негізгі себеп — бас пайда, бірақ кейде «ізгілікті» ниет те болуы мүмкін (ҚК 35-бабындағы орынды тәуекелдің нышандары жоқ), оған, мысалы, жақын адамның өмірін сақтап қалу мақсаты жатады.

Бұл тармақта, адам өлтірудегі мақсат — оның мүшелері мен тінін пайдалану деп көрсетілген. Бірақ мұны, адам мүшелері мен тінін медициналық мақсатта ғана пайдалану деп түсінбеу керек. Каннибализм, жыныстық фетишизм және басқадай да жағдайлардың болуы ықтимал.

6. Жыныстық қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың мәселелері

Адамның жыныстық дербестігі мен жыныстық бостандығына қарсы қылмыстар:

Жыныстық қатынас адамзат өмірінің ажыратылмас саласын қамтиды. Олар негізінен адамгершілік қағидаларымен, отбасы заңнамасының некелік, сол сияқты некеден тыс жыныстардың өзара қатынастар туралы нормаларымен реттеледі.

Тұлғалардың бостандығы мен дербес құқықтығы ерексек адамның өз жеңсікқұмарлық қажеттігін кіммен және қалай шешетін жыныстық бостандығын, сондай-ақ ересектердің де сол сияқты кәметке толмағандардың да дербес құқықтығын қамтиды. Қылмыстық заңнама (ҚР ҚК 120-124-баптары)

осы құқықтарды қоғамда қалыптасқан жыныстық мораль нормаларына қайшы келетін іс-әрекеттерге тыйым салу жолымен шешеді.

Қарастырып отырған қылмыстың *қоғамдық қауіптілігі* мыналармен көрінеді, ол шынында тұлғалардың жыныстық дербес құқықтығы мен бостандығын елеулі түрде бұзады, кәмелетке толмағандарды аздырады, олардың адамгершіліктік және іс жүзіндегі дамуына кері әсер етеді, қоғамдық моралды бұрмалайды. Жаңа заңнамаға қарағанда бұрынғы қылмыстық заңда ауырлататын мән-жайлармен жасалған әйел зорлауда өлім жазасына кесу қарастырылған (Қаз ҚКС ҚК 101-бабының 4-бөлігі).

Жыныстық дербес құқыққа қарсы қылмыстар деп қылмыстық заңмен көзделген 16 жасқа немесе 14 жасқа толмаған өскіндердің жыныстық дербестігіне, ойдағыдай психикалық пісіп-жетілуі мен дамуына, ересектердің жыныстық бостандығына не қоғамдағы қалыптасқан жыныстық қарым-қатынас тәртібіне қоғамға қауіпті қол сұғушылық танылады.

Жыныстық қылмыстың *тектік объектісі* тұлғалардың дербес құқықтығы мен бостандығы болып табылады.

Бұл қылмыс тобының *тікелей объектісі* жыныстық дербес құқық мен жыныстық бостандық, ал қосымша объектісінің кейбірісі балалар мен өскіндердің қалыпты өсуі мен адамгершіліктік дамуы болып табылады. Жәбірленушілерге байланысты сипаттамаларды заңның мағынасына қарай әрбір бап бойынша бөлек-бөлек беруге болады, ондайлардың қатарына жас шамасына қарамастан қылмыстық-құқықтық қорғалатын еркектер де әйелдер де жатады.

Жыныстық қылмыстың *объективтік жағы* сипаттары ҚР ҚК диспозицияларымен немесе баптарымен анықталатын кінәлі адамның заңға қайшы әрекеттерімен сипатталады. Құрамдары негізінен формальды. Кейбір жыныстық қылмыстарда саралаушы белгілер бар деп тану үшін кінәлінің әрекеттері мен саралаушы ретінде көзделетін келтірілген зардаптардың арасындағы себепті байланыстарды анықтау қажет.

Қылмыстың *субъективтік жағы* тура ниетпен сипатталады. Қылмыстың себебі негізінен нәпсіқұмарлық бағытта болады, кейде басқаша да болуы мүмкін.

Жыныстық қылмыстың *субъектісі* 16 жасқа толған екі жыныстың екеуі де болуы мүмкін. Зорлаудың (ҚР ҚК 120-б.) және нәпсіқұмарлық сипаттағы күш қолданудың (ҚР ҚК 121-б.) субъектісі 14 жасқа толған адам болып табылады.

Зорлау — ҚР ҚК 120-бабы

Зорлау — әйелдің жыныстық еркіндігі мен жыныстық дербестігіне қол сұғудың ең ауыр түрлерінің бірі.

Қылмыстық заң бойынша зорлау дегеніміз — жәбірленушіге немесе басқа адамдарға күш қолданып немесе күш қолданбақшы болып психикалық қысым жасап (қорқытып) не жәбірленушінің дәрменсіз күйін пайдаланып ер адамның әйелмен кәдімгі түрде жыныстық қатынасқа баруы.

Бұл қылмыстың *объектісі* — әйел жынысты адамның жыныстық еркіндігі мен жыныстық дербестігі. Бұл — ер адаммен жыныстық қатынасқа бару мәселесін әйел өзі шешеді деген сөз.

Жыныстық қатынасқа әйелдің ықтияры болмағандығына, оның ондай әрекетке ешбір келісім бермеуі және жанталасып қарсыласуы дәлел болады. Зорлаудың жәбірленушісі тек әйел жынысты адам ғана болады. Зорлағандық үшін жәбірленушінің мінез-құлқы, жүріс-тұрысы рөл атқармайды, жезөкшені, көңілдесін, әйелін зорлағандық үшін де жауаптылық қарастырылған. Қазақстанның қылмыстық заңы кез келген адамның жыныстық еркіндігін, оның оны қалай пайдаланып жүргендігіне қарамастан, қорғайды.

Зорлаған кезде қатігездік танытудың белгісі — зорлап жыныстық қатынас жасау кезінде жәбірленушінің немесе басқа адамдардың тәнін, жанын қатты ауырту. Азаптау, қинау, т. б. жан күйзелту — жәбірленушінің қарсылығын басатын тәсіл болып табылады. Әйелді жақын, туыс адамдардың көзінше, әдейі көрсетіп зорлау да аса қатігездікке жатады.

Жәбірленушінің сөз ауруын жұқтырып алуына әкеп соғатын зорлау. Қылмыстың бұл нышаны болу үшін кінәлі өзінің сөз ауруымен ауыратынын білуге және оның жұғатынын біле тұра зорлап қылмыстық қатынасқа баруы тиіс. ҚК 120-бабы 2-бөлігінің «в»-тармағымен саралау үшін жәбірленушіге кінәлінің қандай ауру жұқтырғанының маңызы жоқ. Бірақ, егер зорлау кезінде жұққан сөз ауруынан жәбірленушінің денсаулығына ауыр зиян келсе, онда ол зорлаудан келген ауыр зардап деп танылуы мүмкін.

Бірнеше рет жасалған зорлау немесе бұрын нәпсіқұмарлық сипаттағы зорлау әрекеттерін жасаған адамның зорлауы. Егер кінәлі екі немесе одан да көп рет зорлап жыныстық қатынас жасаса, ол бірнеше рет жасалған зорлау деп танылады. Егер кінәлі ҚК 121-бабында көзделген қылмысты жасаған болса, онда ҚК 120-бабы 2-бөлігінің «г»-тармағы қолданылады, ал оның сол бірінші қылмысты орындаушы немесе оған қатысушы болғандығының жәбірленушіне оған дейін аяқталған қылмыс жасағандығының маңызы жоқ. Жәбірленушіні белгілі-бір уақыт өткеннен кейін қайта зорлағанда ғана бірнеше рет зорлау болады. Егер жәбірленуші өне бойы бір адамның немесе топтың қол астында болса, ол созылмалы, бір реттік зорлау болып табылады.

Көрінеу кәмелетке толмағанды зорлау. 14 жастан 18 жас аралығында-ғы адаммен күш қалданып жыныстық қатынасқа бару-кәмелетке толмағанды зорлау деп танылады. Бұл ретте кінәлі өзінің кәмелетке толмағанды зорлап отырғанын білуге тиіс.

Кәмелетке толмағанды зорлаудағы ниет кінәлінің кәмелетке толмағанға күш қолданып, оны өзінің зорлап жыныстық қатынас жасағандығын ұғынды, соны тілейді. Егер кінәлі жәбірленушінің жас шамасын шынымен білмей қалған болса, онда жәбірленушінің кәмелетке толмағандығы кінәлінің әрекетін ҚК 120-бабы 2-бөлігінің осы тармағы бойынша саралауға негіз бола алмайды.

Зорлау жасау үшін күш қолданудың бір тәсіліне заң психикалық қысым жасауды да жатқызады. Жәбірленушінің қарсылығын басу үшін оны сөзбен қорқытады, оған қару көрсетеді, ұрмақшы болып ұмтылады, т. б. қимылдар

жасайды, ондағы мақсат — күш жұмсаудан қайтпайтындығын көрсету. Қорқытуды зорлауды тәсілі ретінде пайдаланғанда оның заңсыз болуы тікелей, қарқынды көрсетілуі, ол нақты және шындық болуы тиіс. Тек сондай қорқыту ғана әйелді дәрменсіз етеді. Мүлкінді жоямын деп қорқыту немесе жәбірленушіні масқаралайтын деректерді мәлім етемін деп қорқыту, яғни арандатушылықпен жыныс қатынасын жасау зорлау болып танылады. Мұндай әрекеттерді жасаймын деп қорқыту әйелді дәрменсіз жағдайға душар етпейді, себебі оның өзін-өзі сақтап қалу шараларын қабылдауға немесе басқалардан көмек сұрауға мүмкіндігі болады.

Күш жұмсау немесе күш жұмсаймын деп қорқыту тек жәбірленушіге ғана қатысты емес, басқа адамдарға да (туыстарына, жақындарына, таныстарына) қатысты болуы мүмкін.

Жәбірленушінің дәрменсіз күйін пайдаланып зорлау дегеніміз — өзінің дене бітіміне немесе психикалық жағдайына байланысты жәбірленуші өзіне қатысты жасалған әрекетінің сипатын ұғына алмайды немесе оның қарсылық көрсетуге мұршасы жоқ. Дене бітіміне байланысты дәрменсіздік таныту — ауырғандықтан, қан жоғалтқандықтан, шаршап қалжырағандықтан, сондай-ақ кәріліктен және басқа да себептерден, яғни бойда қайрат-күштің жоқтығынан кінәліге қарсылық көрсете алмау.

Ал, психикалық дәрменсіздікте, әйел өзінің психикасындағы ерекше өзгерістерге байланысты өзімен қандай әрекеттің жасалып жатқандығын ұғына алмайды. Оған ұйқыны, талып қалуды, есірткіге немесе ішімдікке мас болуды, ақылкемдігін, әлі сәбилігін немесе басқадай да психикасының қалыпты жағдайда еместігін жатқызуға болады.

Дәрменсіз күйге жәбірленушінің естен танып қалу жағдайы да кіреді, бұл ретте ол өзі айтар ойын жеткізе алмайды. Жәбірленуші дәрменсіз күйде болғанда, кінәлі өз мақсатына жету үшін оны қорқытпайды немесе оған күш қолданбайды, себебі ол өз ойын жеткізе алмайды не қарсылық көрсете алмайды. Әйелдің дәрменсіз күйде болуы себепті ғана өзінің жыныстық қатынасқа барып отырғандығын кінәлі ұғынады. Қылмысты саралау үшін жәбірленушінің не себепті дәрменсіз күйге душар болғандығының маңызы жоқ.

Зорлаудың *субъектісі* — зорлап әйелмен жыныстық қатынасқа барған адамдар, сондай-ақ жәбірленушіні зорлау кезінде оларға көмектескен адамдар. Көмектескендер әйелдер де болуы мүмкін. Зорланғандық үшін жауаптылық 14 жастан басталады.

Зорлаудың мына түрлері сараланған болып табылады:

1. Адамдар тобы, алдын ала сөз байласқан адамдар тобы немесе ұйымдасқан топ жасаған зорлау. Адамдар тобы жасаған зорлауға екі немесе одан көп адамның зорлаудың объективтік жағына кіретін тым болмаса бір әрекетті алдын ала келіспей жасаған зорлауы жатады. Алдын ала сөз байласқан адамдар тобының зорлауы дегеніміз – сол қылмысты жасауға алдын ала өзара келіскен адамдардың қылмысқа қатысуы. Ұйымдасқан топ жасаған зорлауға бір немесе бірнеше қылмысты жасау үшін бұрыннан біріккен тұрақты адамдар тобы жасаған зорлау жатады.

Топтасып зорлағандық үшін тек тікелей зорлық көрсетіп жыныстық қатынасқа барған адамдар ғана емес, сонымен қатар жәбірленушіге күш қолданып немесе оны қорқытып жыныс қатынасының жасалуына көмектескен адамдар да жауапқа тартылады. Олар топтасып әйел зорлауға қатысқандар болып танылады. Жәбірленушіге қарсы күш қорданбаған, бірақ оны басқа біреудің зорлап жыныстық қатынас жасауына көмектескен адамдар қылмысты ұйымдастырушы, арандатушы немесе оған көмектесуші ретінде ҚР ҚК 28-бабы бойынша және 120-баптың тиісті бөлігі бойынша жауапталады.

Бірнеше адамның бір әйелді топтасып зорлағаны ғана емес, бірнеше адамның өзара келісіп және күш қолданып немесе қорқытып бірнеше әйелдің әрқайсысын топтасып зорлауы да топтасып зорлағандыққа жатады. Егер топ ұйымдасқан болса, зорлау кезінде өздерінің атқарған рөлдеріне қарамастан, топтың ұйымдастырушысы да, оған қатысушылар да ҚР ҚК 120-бабы 2-бөлігінің «а» тармағы бойынша жауапталады. Топтасып әйел зорлауды ұйымдастырушысы адамдардың әрекеттері, сол қылмысқа қатысқан адамдар өздерінің есі дұрыс еместігіне, жасының толмағандығына немесе басқадай себептерге байланысты жауаптылықтан босатылса да, жоғарыда көрсетілген бөлік бойынша сараланады.

2. Өлтіремін деп қорқытумен ұштасып, сондай-ақ жәбірленушіге немесе басқа адамдарға аса қатыгездік жасап зорлау. Өлтіремін деп қорқытқанда кінәлі оны ауызша айтады немесе соған сай әрекет жасайды. Мысалы, жыныстық қатынасқан баруды талап етіп жәбірленушіні қылқындырады, оған қару, пышақ, ұстара көрсетеді, оларды қолдануға ұмтылады. Өлтіремін деп қорқыту арқылы жәбірленушіге психикалық қысым жасалынады, ол өз өмірін сақтап қалуды ойлап еш қарсылық көрсетпейді. Қорқыту нағыз шындық болуға тиіс және тікелей жасалынады. Жәбірленушіні дәрменсіз ететіндей сол қорқытудың қаншалық рас болғанын әрбір жағдайда сот анықтайды. Егер зорлау аяқталғаннан кейін, егер ол жайында айтсаң өлтіремін деп жәбірленушіні қорқытса, онда кінәлі ҚР ҚК 120-бабының 1-бөлігі бойынша және қорқытқандық үшін қосымша 112-бап бойынша жауапқа тартылады.

Адам өліммен ұштасқан зорлау, қасақана адам өлтіру ретінде, ҚР ҚК 96-бабы 2-бөлігінің «к» тармағы бойынша саралануға тиіс.

Зорлаған кезде қатыгездік танытудың белгісі — зорлап жыныстық қатынас жасау кезінде жәбірленушінің немесе басқа адамдардың тәнін, жанын қатты ауырту. Азаптау, қинау, т. б. жан күйзелту — жәбірленушінің қарсылығын басатын тәсіл болып табылады. Әйелді жақын, туыс адамдарының көзінше, әдейі көрсетіп зорлау да аса қатыгездікке жатады.

3. Жәбірленушінің сөз ауруын жұқтырып алуына әкеп соғатын зорлау. Қылмыстың бұл нышаны болу үшін кінәлі өзінің сөз ауруымен ауыратынын білеуге және оның жұғатынын біле тұра зорлап қылмыстық қатынасқа баруы тиіс. ҚР ҚК 120-бабы 2-бөлігінің «а» тармағымен саралау үшін жәбірленушіге кінәлінің қандай ауру жұқтырғанның маңызы жоқ. Бірақ, егер зорлау кезінде жұққан сөз ауруынан жәбірленушінің денсаулығына ауыр зиян келсе, онда ол зорлаудан келген ауыр зардап деп танылуы мүмкін.

4. Бірнеше рет жасалған зорлау немесе бұрын нәпсіқұмарлық сипаттағы зорлау әрекеттерін жасаған адамның зорлауы. Егер кінәлі екі немесе одан да көп рет зорлап жыныстық қатынас жасаса, ол бірнеше рет жасалған зорлау деп танылады. Егер, кінәлі ҚР ҚК 121-бабында көзделген қылмысты жасаған болса, онда ҚР ҚК 120-бабы 2-бөлігінің «г» тармағы қолданылады, ал оның сол бірінші қылмысты орындаушы немесе оған қатысушы болғандығының және оған дейін аяқталған немесе аяқталмаған қылмыс жасағандығының маңызы жоқ. Жәбірленушіні белгілі бір уақыт өткеннен кейін қайта зорлағанда ғана бірнеше зорлау болады. Егер жәбірленуші өне бойы бір адамның немесе топтың қол астында болса, ол созылмалы, бір реттік зорлау болып танылады.

5. Көрінеу кәмелетке толмағанды зорлау, 14 жастан 18 жас аралығындағы адаммен күш қорданыа жыныстық қатынасқа бару — кәмелетке толмағанды зорлау деп танылады. Бұл ретте кінәлі өзінің кәмелетке толмағанды зорлап отырғаннын білуге тиіс.

Кәмелетке толмағанды зорлаудағы ниет кінәлінің кәмелетке толмағанға күш қолданып, оны өзінің зорлап жыныстық қатынас жасағандығын ұғынуында, соны тілеуінде. Егер кінәлі жәбірленушінің жас шамасын шынымен білмей қалған болса, онда жәбірленушінің кәмелетке толмағандығы кінәлінің әрекетін ҚР ҚК 120-бабы 2-бөлігінің осы тармағы бойынша саралауға негіз бола алмайды.

Жәбірленушінің денсаулығына ауыр зиян тікелей зорлау кезінде де, не зорлау кезінде алынған жарақаттың салдарынан, кейін де келуі мүмкін. «Адамның денсаулығына зиян» түсінігі сот медицинасы бойынша анықталады, оған не дене жарақаты, органдар мен тіннің анатомиялық бүтіндігінің немесе олардың қызметінің бұзылуы, не науқасы немесе патологиялық күй жатады. Жәбірленушінің өміріне қауіпті, одан өліп кетуге зиян ауыр зиян деп саналады.

Жәбірленушіге ВИЧ/ЖҚТБ ауруын жұқтыру дегеніміз — зорлап жыныстық қатынас жасағаннан кейін жәбірленушінің ВИЧ жұқпалы ауруымен немесе ЖҚТБ-мен науқастануы.

Өзге де зардаптар дегеніміз, бұл жағдайда, жәбірленушінің немесе оның туыстарының біреуінің өзін-өзі өлтіруі.

3. Жәбірленушінің 14 жасқа толмағанын көрінеу біле тұрып зорлау. Жасы 14-ке толмағандарды заң жас балалар санатына жатқызады, олардың дене бітімі де, психикасы да әлі жетіп толыспаған. 14 жасқа толмаған қыз баланың жыныстық жетілмегендігін сот-медициналық сараптама анықтамайды, себебі физиологиялық тұрғыдан олар қай жағынан алса да жыныстық жетілмеген деп саналады. 14 жасқа көрінеу жетпегенді зорлаудың құрамы болу үшін кінәлінің 14 жасқа толмаған адамдарды зорлап отырғандығын өзі білетінін субъективтік жағынан анықтау қажет. Егер кінәлі жәбірленушінің дене бітіміне қарап немесе оның жас шамасын шындығында біле алмай қалса, бұл ауырлататын мән-жай есепке алынбайды.

4. Қоғамдық зілзала жағдайларын пайдаланып немесе жаппай тәртіпсіздік барысында зорлау. Қоғамдық зілзала жағдайларын пайдаланып немесе жаппай тәртіпсіздікті пайдалану, бір жағынан, кінәлінің қылмыстық ниетті жүзеге

асыруын жеңілдетеді, екінші жағынан, өзінің жазаланбай қалатынына сенімділігін арттырады.

Қоғамдық зілзала жағдайларын пайдаланып немесе жаппай тәртіпсіздік өздігінен қылмысқа итермелейді, бірақ қылмыс жасау үшін ыңғайлы жағдай тудырады.

Сексуалдық сипаттағы зорлық зомбылық әрекеттері ҚР ҚК 121-бабы

Бұл қылмыстың *қоғамға қауіптілігі* сонда, оны жасау барысында кінәлі өзінің жыныстың құштарлығын қанағаттандыру үшін күш қолданылады, не қолданамын деп қорқытады немесе жәбірленушінің дәрменсіз күйін пайдаланады. Екі жыныстың да жастары кәмелетке толмаған адамдарының өз еріктері бойынша бір-бірімен, яғни ер адамның ер адамның ер адаммен, әйелдің әйелмен жыныстық қатынаста болды заңды қылмыс деп қарастырылмаған.

Бұл *қылмыстың объектісі* — еркектер арасындағы жыныстық қатынаста — әрекеттің жыныстық еркіндігі мен жыныстық дербестігі, әйелдер арасындағы қатынаста – әйелдің жыныстық дербестігі, басқадай нәпсіқұмарлық әрекеттерде – әйелдің немесе еркектің тыныстық еркіндігі мен жыныстық дербестігі.

Қылмыстың *объективтік жағы* еркек пен еркектің жыныстық қатынасы, әйел мен әйелдің жыныстық қатынасы немесе жәбірленушіге немесе басқа адамдарға күш қолданып немесе қолданбақшы болып, не жәбірленушінің дәрменсіз күйін пайдаланып жасаған нәпсіқұмарлық сипатындағы өзге де әрекеттермен сипатталады.

Еркек пен еркек жыныстық қатынасқа барған кезде белсенді серіктің жыныс мүшесі пәс серіктің артқы тесігіне (тік ішекке) енгізіледі. Еркектер арасындағы басқадай гомосексуалдық әрекеттер еркектер арасындағы жыныстық қатынасқа жатпайды. Бұл жерде жәбірленуші тек еркек қана болады.

Еркек пен еркектің жыныстық қатынасын педерастия дейді. Гомосексуализм — еркек пен еркектің жыныстық құштарлығын қанағаттандыру, сондай-ақ әйел мен әйелдің бір-бірінің жыныстық құштарлығын қанағаттандыру. Осыған қарап еркектер гомосексуализмі және әйелдер гомосексуализмі болады.

Еркек пен еркектің жыныстық қарым-қатынасы кезінде физикалық күш көрсету мен қорқытуды зорлау кезіндегідей деп түсіну керек.

Еркек пен еркектің жыныстық қатынасы кезіндегі қорқыту психикалық күш көрсету жәбірленушінің қарсы физикалық күш көрсетуінен байқалады.

Әйел мен әйелден арасындағы жыныстық қатынаста (лесбияндық) әртүрлі нәпсіқұмарлық сипаттағы әрекеттер жасау арқылы әйелдер бірінің жыныстық құштарлығын бірі қанағаттандырады. Мұндай күш қолдану әрекеттері орын алса, жәбірленуші тек әйел ғана болады.

Жыныстық қатынастың басқа әрекеттіне барлық еркек пен әйел, еркек пен еркек арасындағы қатынастар жатады⁷².

⁷² Комментарий к Уголовному кодексу РК / Под ред. И. И. Рогова, С. М. Рахметова. — Алматы, 2004. Кн. 1. 307-бет.

Бұл қылмыстың *субъективтік жағы* тек тікелей ниет нысанындағы кінәні ғана қарастырады. Кінәлі (әйел немесе еркек) күш қолданып, не қолданамын деп қорқытып немесе жәбірленушінің (әйелдің немесе еркектің) дәрменсіз күйін пайдаланып жоғарыда аталған қылмысқа барғанын ұғынады, соны жасауды тілейді.

Қылмыстың субъектісі — жасы 14-ке толған адам. Еркектер арасындағы жыныстық қатынасында тек еркектер ғана, әйелдер арасындағы жыныстық қатынасында тек әйелдер ғана, ал нәпсіқұмарлық сипаттағы басқадай әрекеттерде әйел де, еркек те қылмыс субъектісі бола алады.

Нәпсіқұмарлық әрекет басталған кезден бастап қылмыс аяқталған болып саналады.

Нәпсіқұмарлық сипаттағы күш қолдану әрекеттерінің белгілі зорлау құрамының тиісті белгілеріне ұқсас келеді. Олардың айырмашылығы объективті белгілерде (әрекеттердің сипаттында) және зорлаудың жәбірленушісі тек әйел адам ғана болса, ал нәпсіқұмарлық сипаттағы күш қолдануда екі жыныстың адамдары да жәбірленуші бола алады.

Он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынас немесе сексуалдық сипаттағы өзге де әрекеттер жасау — ҚР ҚК 122-бабы

Бұл қылмыстың *қоғамдық қауіптілігі* сонда, жыныстық қатынаспен ерте араласу кәмелетке толмағанның денсаулығына және өсуіне теріс ықпалын тигізеді.

Қылмыстың объектісі — кәмелетке толмағанның жыныстық дербестігі, оның өмірі және денсаулығы.

Қылмыстың объективтік жағы нәпсіқұмарлық сипаттағы үш әрекетті қамтиды, олар:

- а) жыныстық қатынасқа еркімен бару;
- ә) еркек пен еркек арасындағы жыныстық қатынас;
- б) әйел мен әйел арасындағы жыныстық қатынас, егер олар 18 жасқа толған адам мен 16 жасқа көрінеу томаған адам арасында жасалған болса;
- в) нәпсіқұмарлық сипаттағы өзге де әрекеттер.

Еркімен жасалған нәпсіқұмарлық сипаттағы басқадай әрекеттер үшін қылмыстық жауаптылық болмайды. Бұл қылмысты зорлаудан ажырататын бір нысан, ол-еріктік.

Еркек пен еркек жыныстық қатынасқа барғанда белсенді серіктің жынысы пәс серіктің артқы тесігіне (тік ішекке) енгізіледі.

Әйел мен әйел арасындағы жыныстық қатынаста «лесбияндық» әр түрлі нәпсіқұмарлық сипаттағы әрекеттер жасау арқылы әйелдер, бірінің жыныстық құштарлығын бірі қанағаттандырады.

Нәпсіқұмарлық сипаттағы өзге әрекеттері бір жынысты және әр жынысты серіктердің жыныстық құштарлығын қанағаттандыру әдістері саналды.

Қылмыстың субъективтік жағы тікелей ниетпен сипатталады. Кінәлі өзінің 16 жасқа толмаған адаммен осы баптың диспозициясында көрсетілген жыныстық әрекеттерді жасап отырғандығына ұғынады, соны тілейді.

Бұл қылмыстың субъектісі — кәмелетке толған әйел де, еркек те бола алады.

Материалдық немесе басқадай тәуелділікті пайдаланып мәжбүрлеу кінәлінің материалды, құрметтік және өзге тәуелділіктен адамды, онын заңды құқықтары мен мүддесіне нұқсан келтіретін қандай да бір әрекеттер жасаймын деп қорқытқанда ғана болады.

Жәбірленушінің материалдық тәуелділігі оның кінәлінің толықтай немесе жарым-жартылай асырауында болады, онымен бірге, соның үйінде тұруы немесе тұрмыс ахуалының жақсаруы не нашарлауы соған байланысты болған жағдайдар, т. б. жатады (материалдық немесе).

Қызметтік тәуекелділікке жәбірленушінің кінәліге жұмыс бойынша бағынышты болуы жатады, кінәлі оның қызметін, айлық жалақысын көтере немесе төмендете алады, басқа да жеңілдіктер жасауға оның мүмкіндігі бар.

Өзге тәуелділік бір адамның екінші адамға тәуелділігінің басқа барлық жақтарын қамтиды. Бұл жерде жай азамат өкімет өкіміне, баланың ересек адамға, спротшының жаттықтырушыға, студенттің мұғалімге тәуелділігі, т. б. болуы мүмкін.

Нәпсіқұмарлық сипаттағы әрекетті жасауға мәжбүрлеу басталған кезден бастап аяқталған қылмыс болып саналады.

Қылмыстың *субъективті жағы* тікелей ниетпен сипатталады. Кінәлі адам (әйел немесе еркек) бопсалау немесе қорқытыту тәсілдерін, т. б. пайдалана отырып, осы бапта көрсетілген әрекеттерді: жасауға басқа адамды мәжбүрлеп отырғанын ұғынады, оны сол әрекеттерді жасауға басқа адамды мәжбүрлеп отырғанын ұғынады, оны сол әрекеттерді жасауға мәжбүрлеуді тілейді.

Бұл қылмыстың субъектісі — жасы 16-ға толған еркек те, әйел де бола алады. Жәбірленушінің материалдық және өзге де тәуелдігін пайдаланып, оны нәпсіқұмарлық сипаттағы әрекеттер жасауға мәжбүрлеу болу үшін субъектінің болады да жәбірленушіне тәуелді ететіндей, жоғарыда көретілген қасиеттер болуы тиіс.

Жас балаларды азғындық жолға түсіру — ҚР ҚК 124-бабы

Бұл қылмыстың қоғамға қауіптілігі сол-балалар өздерінің қорғансыздығынан, бірдемені білуге құштарлығынан өздерімен жасалған нәпсіқұмарлық әрекеттердің мәнін жете түсіне алмайтындығынан қылмыстың оп-оңай құрбанына айналады. Азғындық әрекеттер бала психикасын бұзады.

Бұл қылмыстың *объектісі* — жас балалардың, яғни жасы 14-ке толмаған адамдардың өнегелі болып, дұрыс өсуі. Қыз бала да, ұл бала да бұл қылмыста жәбірленуші болады.

Қылмыстың *объективтік жағына* күш қолдануа азғындық іс-әрекеттер жасау, яғни жыныстық қатынастар мен еркек пен еркек арасындағы жыныстық қатынастардан басқа нәпсіқұмарлық сипаттағы әрекеттерді өз еркімен жасау жатады.

Адамның және азаматтың жеке бас бостандығына қарсы қылмыстар:

Жеке адамның бостандығы, ар-ұжданына қарсы қылмыс деп адамға туғанынан тән бостандығы мен ар-ұжданына қол сұғатын қылмыстық әрекеттер түсініледі. Қылмыстың бұл категориясын қоғамға қауіпті екі топ құрайды: біріншісі — бостандыққа қарсы (ҚР ҚК 125-128 баптар), екіншісі — ар мен ұжданға қарсы (ҚР ҚК 129, 130 баптар).

Азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық пактінің 9-бабында, сонымен бірге Адам құқықтары туралы Жалпы декларацияның 3-бабында көрсетілгендей, әрбір адам бостандық пен жеке дербестікке құқығы бар. Қазақстан Республикасы Конституциясының 16-бабында «Әркім жеке бостандыққа құқылы» делінген. Толық бостандық кез келген іс-әрекетті орындауға, мәжбүрлеу мен шектеулерге белсенділің немесе қарсылық танытуға мүмкіндік береді. Шектеу немесе бостандықтан айыру, қамау және қарауда ұстау заңмен бекітілеген және сот санкциясы немесе қамалған адамға сот шағымын жеткізген қорғаушы санкциясы жағдайда болады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 17-бабында азаматтардың намысы мемлекетпен қорғалады. Конституция түрлі тергеу әрекеттерін жүргізуде адамның дербестігін сақтау міндеттері арқылы анықтайды. Адамның намысына тиетін, аяққа таптайтын азаптау, күш қолдану басқа да қарым-қатынас және жазаларға тыйым салынады.

Адамды ұрлау — ҚР ҚК 125-бабы

Адам ұрлау-адамды анықтан-анық немесе құпия түрде, сондай-ақ алдап, оның тұрған жерінен алып кетуге бағытталған заңға қайшы қасақана әрекет, сонымен қатар оны еріксіз бір жерден екінші жерге алып барып ұстау. Жеке бас бостандығы дегеніміз — адамның қай жерде болса да тұруға жүруге және кез келген жаққа баруға құқығы.

Қылмыстың *объектісі* — адамның жеке бас бостандығы. Қосымша (факультативтік) объект ретінде сол ұрланған адамның өмірі мен денсаулығы арынуы мүмкін. Жәбірленуші жасына, жынысына, қызмет орнына, т. б. карамастан кез келген адам бола алады.

Қылмыстың *объективтік жағы* — адамды болып алумен және оның тұрақты немесе уақытына тұратын орнынан басқа жерге оны ықтиярсыз ауыстыру арқылы бас бостандықтан айыру әрекеттерімен сипатталады. Адамды ұрлап алған кезден бастап бұл қылмыс аяқталған болып саналады. Ең бастысы-ұрлау фактісі ал жәбірленушінің кінәлі карамағында қанша уақытта болғандығы маңызды емес. Өзін ұрлауға адамның өз еркімен келесуі бұл қылмыстың құрамын жояды. Басқа ата-ананың жақын туыстардың тәрбиесінде болған және олардың қамқорлығындағы баланы оның өз ата-анасының келісімінсіз ұрлау, адам ұрлағандыққа жатпайды.

Адам ұрлағанда, көбіне, оның денсаулығына ауыр зиян келтіремін, зорлаймын немесе басқа да себептерімен де жасалуы мүмкін, бірақ бұл ұрлаудағы мақсат әр түрлі болуы мүмкін.

Қылмыстың *субъективтік жағы* тікелей ниетпен сипатталады. Кінәлі өзінің басқа адамды заңсыз басып алып, келісімін бермесе де оны басқа жерге

алып барғанын ұғынады, соның болғанын тілейді. Бұл қылмыстың себебі — тек пайда табу. Бұл қылмыс басқа себептермен де жасалуы мүмкін, бірақ саралаушы ҚР ҚК 125-бабы 3-бөлігінің «з»-тармағынан басқа жағдайларда, олар қылмысты саралауға әсер етпейді.

Қылмыстың *субъектісі* — жасы 14-ке толған, есі дұрыс адам.

Бас бостандығынан заңсыз айыру — ҚР ҚК 126-бабы

Адамды ұрлаумен байланысты емес жағдайда оны бас бостандығынан заңсыз айырғандық үшін қылмыстық жауаптылық ҚК 126-бабында қарастырылған. Бұл қылмыс бірқатар белгілер бойынша адам ұрлаумен аралас болып келеді.

Қылмыстың *объектісі* — адамның жеке бас бостандығы

Қосымша объект ретінде сол ұрланған адамның өмірі мен денсаулығы алынуы мүмкін. Жәбірленуші жасына, жынысына, қызмет орнына, т. б. қарамастан кез-келген адам бола алады.

Қылмыстың *объективтік жағғы* адамды басып алумен және оның тұрақты немесе уақытша тұратын орнынан басқа жерге оны ықтиярсыз ауыстыру арқылы бас бостандықтан айыратын әрекеттермен сипатталады. Адамды басып алған кезден бастап бұл қылмыс аяқталған болып саналады. Ең бастысы — ұрлау фактісі, ал жәбірленушінің кінәлі қарамағында қанша уақыт болғандығы маңызды емес.

Қылмыстың *объектісі* адамның жеке бостандығы болып табылады.

Бұл қылмыстың *объективтік жағғы* психикасы бұзылған адамды психиатриялық стационарға орналастыру тіптен мәжбүрлеп орналастыру. Бұл қылмыстың қоғамдық қауіптілігі, біріншіден, сап-сау адамды көрінеу психиатриялық стационарға оның еркінсіз көрінеу орналастырумен, екіншіден, психиатриялық стационарда заңда көрсетілмеген негіздермен ұстаумен көрінеді. Тек мына жағдайларда ғана мүмкін болады: медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларынан соң қолданған жағдайда (ҚК 92-бап); сот шешімі қабылданғанға дейін, егер адамның психикасы қатты бұзылған болып, оны тексеру немесе емдеу тек стационар жағдайында ғана мүмкін болса.

Психикасының бұзылуына байланысты психиатриялық стационарға орналастырылған адамды дәрігер-психиаторлар комиссиясы 48 сағаттың ішінде тексеріп шығуға міндетті. Егер комиссияның тұжырымы бойынша адам стационарлық емдеуді қажет етпесе, ол шығарылуы тиіс. Қорытынды сотқа 24 сағаттың ішінде жіберіледі. Психиатриялық стационар өкілінің арызын сот науқасты, оны заңды өкілін, прокурорды қатыстырып 5 күн ішінде қарайды, тиісті шешім қабылдайды.

ҚК 127-бабының 1-бөлігінде көзделген қылмыстың құрамы формальды, яғни психиатриялық стационарға жатқызылған кезден бастап ол аяқталған болып саналады.

Психиатриялық стационарға заңсыз орналастырылған және психикалық ауруынан жазылған адамды онда ұстау адамды бас бостандығынан заңсыз айыру ретінде сараланады (ҚР ҚК 126-бабы).

Қылмыстың *субъективтік жағы* тікелей ниетпен сипатталады. Кінәлінің өзінің психикасы сау адамды оның еркінсіз стационарға заңсыз орналастырып отырғандығын немесе психикасы бұзылған адамды ешқандай заңды негіздерсіз орналастырғанын ұғынады, оның солай болуын қалайды. Қылмысты жасаудың себебі — өш алу, пиғылы басқа адамды аластату, т. б. Қылмыстың пайда түсіруден басқа себептері саралауға ықпал жасамайды, жазаны жеке даралағанда ескеріледі.

Қылмыстың *субъектісі* — жасы 16 толған, есі дұрыс адам (жәбірленушінің туысы, заңды өкілі, т. б.)

Қылмыстың сараланған құрамы ҚР ҚК 127-бабының 2-бөлігінде көзделген ол:

- а) пайдакүнемдік ниетпен жасалса;
- б) адам өзінің қызмет бабын пайдаланып жасаса;
- в) абайсызда жәбірленушінің өліміне не өзге ауыр зардаптарға әкеп соққан әрекеттер.

Адамның жеке басының ар-ожданы мен қадір қасиетіне қарсы қылмыстақ құқық бұзушылықтар:

Қазақстан Республикасы Конституциясының 17-бабына сәйкес, адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды. Адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды. Адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмаушылық әрбір адамның тұлғалық құндылықтарын, оның адамгершілік қағидаларына негізделген ойлау дағдысы мен қылықтарын тануды білдіреді. Адам құнды, адамгершіліктік және рухани қасиеттердің иесі болып танылады. Адамның қадір-қасиеті оның қоғамдағы жағдайына, беделіне, өмір салтына, кәсіби шеберлігі мен басқадай жағдайларына байланысты. Әбір адам құрметке және өзінің ойлау қабылеті мен әрекетінің дербестік құқықтылығын тануға лайық. Конституция заңды әрекеттерді жүргізуде адамның қадір қасиетіне қол сұғылмаушылығын сақтау жөніндегі міндеттерін қатаң түрде анықтайды., мысалы куәлендіруге, сараптама, тінту, жауап алу, жүзбе-жүз беттестіру, хат-хабарларын алу, ұстау, қамауға алу және сол сияқты басқаларға байланысты түрлі тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде.

Ешкімді азаптауға, оған зорлық-зомбылық жасауға, басқадай қатыгездік немесе адамдық қадір-қасиетін қорлайтындай жәбір көрсетуге не жазалауға болмайды.

Адам мен азаматтың ар-намысы мен қадір-қасиетіне қарсы қылмыстардың құрамы формальды текте құрастырылған, сондықтан олар қандайда болмасын зардаптарға әкеп соқтырғанына қарамастан заңда көрсетілген іс-әрекеттердің жасалған сәтінен аяқталған қылмыс деп саналады.

Бұл топтағы қылмыстырдың *субъективтік жағы* тура ниеттегі кінәнің түрімен сипатталады. Кінәлі адам өзінің әрекеттің қоғамға қауіпті сипатын ұғынады және оның жасалуын қалайды. Қылмыстың себептері әркілі болуы мүмкін (кек алу, көре алмаушылық, қызғаныш және басқа).

Қылмыстың *субъектісі* 16 жасқа толған, есі дұрыс, жеке адам болып табылады.

Сөйтіп, адам мен азаматтың ар-намысы мен қадір-қасиетіне қарсы қылмыстар деп Қазақстан Республикасы Конституциясында бекітілген, әрбір адамның ең басты игіліктерінің бірі болып саналатын ар-намыс пен қадір-қасиетке тікелей қол сұғатын әрекеттерді тануға болады.

7. Пайдакүнемдік және күштеп-пайдакүнемдік қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау мәселелері

Меншікке қарсы қылмыстар ұғымы мен түрлері.

Бұдан бұрынғы қылмыстық заңнамаларды талдау мен қорытындылау бұрын меншікке қарсы қылмыстар мүліктік қылмыстар деп аталғанын көрсетті. 1922 және 1926 жылдардағы Қылмыстық кодекстерінің тиісті тарауларының тақырыптары осылайша аталды. Екі ұғымның екеуі де меншікке қарсы қылмыстар өздерінің мүліктік затына ие болатындықтан бір біріне ұқсас. Меншікке қарсы қылмыстардағы мүлік деп сыртқы дүниенің кез келген заттары мен объектілері емес, адамның қолымен жасалған, қажеттілікті өтеуге болатын, белгілі бір құны бар нәрселер, заттар, қару, құрал-жазбалықтар және тағысын тағылар аталады.

Әлеуметтік құндылық жүйесінде меншік құқығы тұлғалардың ең бір маңызды әлеуметтік игіліктері ретінде бағаланады.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің «Меншікке қарсы қылмыстар» деп аталатын 6-тарауының заңдық техникасы заң жүзінде жетілдірілген және аталған тараудың құрамдарына жаңартулар енгізілді. Сонымен, қазіргі қолданыстағы және бұрынғы Қылмыстық кодекстердің арасындағы кейбір елеулі деген айырмашықтарын көрсете кеткен жөн болар, олар: ҚР ҚК 175-бабының ескертуінде заңды түрде бекітілген ұрлаудың жалпы ұғымы; кінәлінің тауып алған немесе кездейсоқ қолына түскен бөтеннің мүлкін иемденіп кетуі, ұсақ-түйек ұрлау сияқты қылмыс түрлері қылмыссыздандырылды; ерекше құнды заттарды ұрлау (ҚР ҚК 180-бабы), жерге заттай құқықтарды бұзу (ҚР ҚК 186-бабы) сияқты халықаралық-құқықтық нормаларға сәйкестендірілген қылмыстың жана құрамдары енгізілді. ҚР ҚК «Қарақшылық» 179-бабы 2-бөлігінің «д» тармағына «денсаулыққа ауыр зиян келтірумен» деген, ал ҚР ҚК 179-бабы ж-бөлігінің «б» тармағына «денсаулыққа ауыр зиян келтірумен» деген сөздерден кейін «абайсызда жәбірленушінің өліміне әкеп соққан» деген толықтыру енгізілді. Қорқытып алушылық қылмысының негізгі құрамындағы жекелеген белгілері нақтыланды (ҚР ҚК 181-бабы). Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 22-қарашадағы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне интеллектуалдық меншік құқықтары мәселелері бойынша өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңымен ҚР ҚК 184-бабының атауы өзгертілді. Енді ол бұдан былай ол «Авторлық және аралас құқықтарды бұзу» деп аталатын болды. Сонымен бірге

ҚР Қылмыстық кодексіне 184-1 «Өнертапқыштық, пайдалы модельдер, өндірістік үлгілер, селекциялық жетістіктер немесе интегралдық микросызбалар топологияларына құқықты бұзу» деген жаңа бап енгізілді, сондай-ақ ҚР ҚК 184 және 184-1-баптарының ескертулері қарастырылды. Көптеген қылмыс құрамдарының саралаушы белгілерінің мазмұндары мен тізімдері өзгертілді; меншікке қарсы қылмыстардың көптеген санкцияларндағы ауырлық дәрежесі айтарлықтай жеңілдетілді.

Бөтеннің мүлкін ұрлаудың мәнін түсіну үшін ең алдымен осы қылмыстың объектісін анықтап алу маңызды орын алады. Мұндай мәселені шешу қылмыстық құқық теориясында тыңғылықты жасалған қылмыс объектісі туралы жалпы ережелерге негізделген болуы керек⁷³.

Қол сұғушылық объектісін дұрыс анықтау осы топтағы қылмыстың мән-мағынасын ашуға мүмкіндік береді, соңғысының қоғамдық қауіптілік сипатын көрсетеді және ең маңыздысы осы қылмыстарды дұрыс саралау үшін алғышарттар тудырады.

Меншікке қарсы қылмыстардың тектік объектісі меншік қатынастары, яғни жеке немесе ұжымдық пайдалану үшін не өндірістік қызмет жүргізуге арналған материалдық игіліктерді салаларға бөлетін қоғамдық қатынастар болып табылады⁷⁴. Демек, меншікке қарсы қылмыстардың тектік объектісі меншік болып табылады деп атап өту керек.

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 188-195-баптарына сәйкес, меншік құқығы – заңнамалық актілермен танылған және қорғалатын субъектінің өзінің қалауы бойынша иелігіндегі мүліктерді иемдену, пайдалану және билік жасау құқығы. Сөйтіп, меншік иесінің құқығына өзінің мүлкін иемдену, пайдалану және басқарып ұйымдастыру жатады.

Иемдену құқығы іс жүзіндегі мүліктен пайдалы табиғи қасиеттерін алуың, сондай-ақ одан пайда көрудің заңды түрде қамтамасыз етілген мүмкіндігімен көрінеді. Пайдасын көру жемісі мен өнімін, төлін және өзге де кірісін алумен көрінеді.

Пайдалану құқығы іс жүзіндегі мүлікке ие болудың заңды түрде қамтамасыз етілген мүмкіндігімен көрінеді

Билік жасау құқығы мүліктің заңды тағдырын қамтамасыз ету мүмкіндігімен көрінеді (ҚР АҚ 188-б. 2-бөл.). Меншік иесі өзінің қалауы бойынша өзінің иелігіндегі мүлікке қатысты кез келген әрекетті қолдануға, соның ішінде оны басқа бір адамға мүлдем беруге, өзінің иелігін сақтай отырып, бере тұруға, өзінің иемдену, пайдалану және билік жасау құқығын сақтай отырып, кепілдікке беруге, билік жасауға және басқа да жағдайларда бере алады (ҚР АҚ 188-б. 3-бөл.).

Кейбір меншікке қарсы қылмыстарда (тонауда, қарақшылықта) тікедей объекті тектік объектімен сәйкес келеді. Осыған қарай атап өту керек, заң әдебиеттерінде ұрлаудың тікелей объектісін анықтауға байланысты бірыңғай

⁷³ *Каиржанов Е.И.* Интересы трудящихся и советский уголовный закон. – Алматы, 1973; *Никифоров Б.С.* Объект преступления. – М., 1960; Курс уголовного права – М., 1970. Т.2.; *Трайнин А.Н.* Общее учение о составе преступления. – М., 1970; *Коржанский Н.И.* Объект и предмет уголовно-правовой охраны. – М., 1980.

⁷⁴ Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть. – М., 1997. 173-174-беттер.

көзқарас болған емес және болуы да мүмкін емес. Атап айтқанда, тікелей объекті ретінде ұрланатын мүліктердің мемлекеттік, кооперативтік, жеке меншіктік меншікке жататындығын анықтауды қарастыру жөнінде пікірлер айтылды⁷⁵.

П.С. Матышевский ұрлау кезіндегі қол сұғшылықтың тікелей объектісі меншік құқығы болып табылады, деп бекітіп айтады⁷⁶. Басқа авторлардың пікірі бойынша, ұрлаудың тікелей объектісі мүлік болып табылады⁷⁷.

Ұрлау объектісі мүлік бола алмайтындықтан соңғы ережемен келісуге болмайтын сияқты, оның үстіне бұл объекті ұғымының өзіне қайшы келеді. Ұрлау кезінде заттың өзі өздігінен ешқандай шығынға ұшырамайды, солай бола тұрса да немен шығын келтірілсе сол объекті ретінде танылады.

Сонымен бірге меншікке субъективті құқықты да жеке мүліктік мүдделерді де қылмыстың тікелей объектісі деп тануға болмайды. Қылмыстық құқық теориясы тұрғысынан алғанда қылмыстық объектісі объективті де және субъективті де мағынадағы құқық бола алмайды. Мұндай рөл тек қана қоғамдық қатынастарға беріледі⁷⁸. Атап өтетін болсақ, мүлік ұрланғанымен меншікке деген құқық тоқтап қалмайды, өйткені меншік иесі сол мүлікті ұрлап алған адамнан қайтырып алатын мүмкіндікке ие болады. Адамның өзінің меншігі мүлікке қарсы қылмыс объектісі бола алмайды. Меншік басқа да қылмыс түрлері жасалғанда да қылмыс объектісі ретінде болып қала береді. Мәселен, бөтеннің мүлкін құртумен немесе бүлдірумен жанасқан бұзақылық, өрт қоюмен мүліктерді қиратумен, құртумен немесе бүлдірумен жалғасқан жаппай тәртіпсіздік және басқалар. Бұл аталған қылмыстардағы меншіктік қатынастар қосымша объектілер ретінде көрінеді.

Заң шығарушы, меншікке қарсы қылмыстық іс-әрекеттер туралы ережені қалыптастыра отырып, олардың кейбіреуі негізгі объектіге тікелей қол сұға отырып, сөзсіз қол сұғушылықтың қосымша объектілері ретінде көрінетін тұлғалардың белгілі бір мүдделеріне залал келтіретінін немесе нақты қауіп төндіретінін ескереді. Мысалы, тонау жолымен жасалған ұрлауда қосымша объекті ретінде жәбірленушінің өмірі мен денсаулығына келтірілген зиян немесе осындай күш қолданамын деп қорқыту болып табылады (ҚР ҚК 178-б. 2-бөл. «а» тар.) Бөтен мүлікті ұрлау мақсатындағы қарақшылық (ҚР ҚК 179-б.) шабуылға тап болған адамның денсаулығы мен өміріне нақты қауіп төндіреді. Алаяқтық жасауда қосымша объекті болып жәбірленуші мен оның жақынтұыстарының денсаулығы, абыройы мен ар-намысы табылады.

Сөйтіп, күш көрсетумен жасалатын мүліктік қылмыстарда тікелей объекті болып меншік, ал қосымша объекті болып жәбірленушінің өмірі немесе денсаулығы танылады.

Қылмыстық құқық теориясында объектіні қол сұғу нәрселерінен айыру үшін қоғамдық қатынастың материалдық көрінісі ретінде қарастыру

⁷⁵ Уголовное право России. Общая часть. – Казан, 1994. 108-бет.

⁷⁶ *Матышевский П.С.* Ответственность за преступления против соц. собственности. – Киев, 1968. 65-бет.

⁷⁷ Советское уголовное право. Особенная часть. – М., 1951. 197-бет; Курс советского уголовного право. – М., 1970. Т.4. 312-313-беттер.

⁷⁸ Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть. – М., 1997. 176-бет.

тұжырымдамасы елеулі орын алады. Мәселен, бөтеннің мүлкін ұрлау кезінде мүлік осы ұрлықтың заты болып қана қарастырылады. Мүлік мүліктік қатынастардың қажетті материалдық негізі болып қана табылады, ұрлық жасау кезінде осы мүліктік қатынасты бұзу жүзеге асады. Мүлік пен оның иесі (немесе иемденушісі) бір-бірімен іс жүзінде тығыз байланысты. Сондықтан мүлікке қол сұғушылық бір мезгілде меншікке қол сұғушылық болып табылады. Кінәлі, азаматтың бөтен мүлкін ұрлай отырып, тікелей мүлікке және осы мүліктің иесіне шығын келтіреді. Бұл жерде меншік құқығы қылмыстық қол сұғушылықтан шығын көрмейді, ұрланған мүлік табылғаннан кейін заңды иесіне қайтарылу мүмкін.

Қазақстан Республикасы Жоғары сотының 2003 жылғы 11-шілдедегі «Ұрлау туралы істер бойынша сот тәжірибесі туралы» нормативті қаулысының 2-тармағында, ұрлау мен өзге де меншікке қарсы қылмыстардың пәні бөтен, яғни кінәлінің иелігіндегі емес мүлік болып табылады, деп атап өтілген. Бұл жерде ұрланатын мүлік қылмыс жасалу кезінде меншік иесінің иелігінде, сол сияқты осы мүлік сеніп тапсырылған адамның иелігінде немесе заңсыз иелікте болуы мүмкін.

Басқа бір адамдармен бірлескен меншіктегі, соның ішінде құрылтайшылардың арасында кінәлі адам бар заңды тұлғаның иелігіндегі мүлікті заңсыз алып қою ниеттің бағытына қарай ұрлау ретінде не озбырлық деп саралануы мүмкін.

Кінәлінің тауып алған немесе қолына кездейсоқ жағдайда түскен бөтен мүлікті иемденіп кетуі ұрлау деп бағалана алмайды. Кінәлінің ұрланған мүлікті өзінің қалауынша пайдалануы (сату немесе басқа біреуге беру, бүлдіру, бөлшектеп бұзу, құрту және т.б.) қылмыстың дербес құрамының құрмайды және қосымша саралауды талап етпейді.

Ұрлық заты пайдалануға арналған орнына қарай шын мәнінде белгілі бір бағасы бар құндылық ретінде көрінеді. Осының соңғы жағдайында ол басқа құндылықтардың айғағы, олардың эквиваленті, оларға теңдес материалдық құндылыққа ие болуы ретінде көрінеді. Оларға ұрланған адамның еңбегімен өндіріліген материалдық нәрселердің нақты құнын бағалайтын ақша, құнды қағаздар, облигациялар, лоторея билеттері жатады, бұлар сот материалдық нәрселер мен заттардың орны басатын болғандықтан олардан айырылу жәбірленушіге келетін тура шығын, олардың материалдық игілігінің төмендеуі болып табылады. Негізінен мүліктік құқық алаяқтық – ҚР ҚК 177-бабы және қорқытып алу – ҚР ҚК 181-бабы сияқты қылмыс құрамының нәрселері болып табылады.

Объективтік жағынан меншікке қарсы қылмыстар іс-әрекет жасау - жолымен жасалады (ҚР ҚК 175-188-баптары), бұл жерде оларды заң шығарушы негізінен қылмыстың материалдық топтары ретінде топтастырған. Осыдан келіп, объективтік жақ: жасалаған іс-әрекет, келтірілген зардап және іс-әрекеттер пен зардаптардың арасындағы себепті байланыс сияқты үш міндетті белгілерден тұрады деп қорытынды жасауға болады. Сонымен бірге, қылмыстық зардап қашанда материалдық сипатқа ие болады және ол мүліктік

шығын келтіру түрінде көрінеді. Тек қарақшылық (ҚР ҚК 179-бабы) мен қорқытып алушылық (ҚР ҚК 181-бабы) өздерінің құрылысы жағынан формальды қылмыс болып табылады, өйткені бұларда материалдық қылмыстарға қарағанда міндетті белгілері тек қана әрекет болып табылады да, ал зардап осы екі қылмыстың екеуінде де қылмыс құрамынан тыс қалады.

Жекелеген меншікке қарсы қылмыстар үшін объективтік жағының міндетті элементі қылмыстың жасалу әдісі болып табылады (күш көрсететін немесе күш көрсетпейтін, жасырын немесе ашық).

Ұрлау кінәлінің ұрланған затты өзінің қалауы бойынша пайдалану немесе билік ету не басқа үшінші бір адамға беру мүмкіндігіне ие болағанда аяқталған деп саналады. Ұрлауды аяқталған деп тану үшін кінәлінің іс жүзінде ұрланған затты пайдалануы, одан пайда табуы қажет етілмейді. Ең маңыздысы – оның осындай мүмкіндікке ие болуы. Егер кінәлі адам бөтен мүлікті алып қоюға бағытталған әрекет жасап, бірақ одан ешқандай пайда көре алмаса, онды оның бұл әрекеті ҚР ҚК 24-бабының 3-бөлігінде көрсетілгендей ұрлауға оқталу ретінде және ҚР ҚК 175-180-баптарында қарастырылған тиісті қылмыстарға сәйкес сараланады.

Күзетілетін жерден ұрлауды осы жерден мүлікті сыртқа алып шыққан кезде ғана ол аяқталған деп табылады, өйткені әрекет жасаушының содан кейін ғана осы мүлік пайдалануға мүмкіндігі келеді. Бұл жерде ұрланған мүліктің күзетілетін жерден қандай қашықтық шығарылғанының мәнәс жоқ. Өмір тәжірибесінде күзетілетін орынның қоршалған дуалынан ұрланған затты сыртқа лақтырып жатқан кезде ұсталатын ұрылар жиі кездеседі, мұндайда олардың әрекеті аяқталмаған ұрлық деп танылады. Күзетілетін жерден ұрланған затты алып шығуға көмектескен немесе оған қарсы ешқандай тосқауыл қоймай, әрекет жасамаған күзет қызметкеріне мүлікті ұрлауға қатысты деп айып тағылып жауапқа тартылады. Егер ұрланған мүлік ішіп-жеуге келмесе немесе оны күзетілетін жерде пайдалану мүмкін болмаса, онда мүлік күзетілетін жердің шегінен шыққанша ұрлау әрекет аяқталмаған деп саналады. Ішіп-жеуге болатын (мысалы, спирттік ішімдіктер, тамақ тағамдары) қылмыстың аяқталу сәті ұрланған затқа қатысты ниетіне байланысты болады. Егер кінәлі ұрланған мүлікті күзетілетін жердің өзінде иелік етіп, жасарын жасаса, ұрлық аяқталған деп танылады. Егер кінәлінің ниеті ұрланған затты күзетілетін жерден алып шыққаннан кейін бағытталған болса, онда оның ұрланған зат болған жерте ұсталғаны қылмысқа оқталу болып саналады (ҚР ҚК 24-бабының 3-бөлігі және ұрлау нысанына қарай меншікке қарсы қылмыстар туралы баптар бойынша)

Меншікке қарсы қылмыстар мынадай түрлерге бөлуге болады: 1) пайдакүнемдік, 2) пайдакүнемсіздік.

Пайдакүнемсіздік қылмыстарда субъективтік жақтарының міндетті белгілері ретінде пайдакүнемдік мақсатпен пайдакүнемдік ниет танылады. Өз кезегінде бұл қылмыстарды объективтік жағынан мынадай түрлерге бөлуге болады: ҚР ҚК 175-180-баптарында қарастырылған ұрлау деп аталатын,

мүліктерді алумен байланысқан қылмыстар; 181-186-баптарда көзделген ұрлаумен байланысы жоқ қылмыстар.

Пайдакүнемсіздік қылмыстарға заң шығарушы: ҚР ҚК 187 және 188 бабында көзделген бөтен адамның мүлкін қасақана жою немесе бүлдіру және бөтеннің мүлкін абайсыздықта жою немесе бүлдіру.

Меншікке қарсы қылмыстардың негізгі тобын, сөйтіп мүлікті алумен байланысқан пайдакүнемдік қол сұғушылық, яғни ұрлау құрайды. ҚР қылмыстық заңнамалары ұрлау үшін жауаптылықты оның жасалу әдісіне қарай реттейді және ҚР ҚК тиісті баптарында бөтен мүлікті ұрлаудың мындай түрлері бекітіліп, енгізілген: ұрлық, иеленіп алу немесе ысырап ету, алаяқтық, тонау, қарақшылық.

Ұрлау ұғымы және оның белгілері.

«Ұрлау» деген ұғым заң шығарушыларға көптен бері белгілі болса да, оның жалпы анықтамасы бұрын қылмыстық заңнамаға енгізілмеді. Заң әдебиеттерінде оның жиырмаға шақты анықтамасы айтылды, солардың бәрін талдаудан өткізіп, ұрлау ұғымының бір ғана анықтамасына тоқтауға тура келді. Шынында көп уақытқа дейін осы ұрлау ұғымының заңды түрде белгіленген анықтамасы болмай келді, мұның өзі меншікке қарсы қылмыстарды саралауда қателікке жиі ұрындырып, сот тәжірибесіне көп нұқсан келтіріп, кері әсерін тигізді⁷⁹.

Заңгер ғалымдар – А.И.Санталов⁸⁰, Э.С.Тенчов⁸¹, П.С.Матышевский⁸², И.С.Тишкевич⁸³, Г.А.Кригер⁸⁴, И.Ш.Борчашвили⁸⁵ және Қ.Ш.Ұқановтардың⁸⁶ қарастырылып отырған ұғымға қатынасты берген түсіндірмелері мен анықтамаларын ескере отырып, бірнеше белгілерді бөліп алып қарауға болады. Аталған ғалымдар олардың қатарынан мына белгілерді көрсетті:

- 1) алудың заңсыздығы;
- 2) оның қайтырымсыздығы;
- 3) субъективті белгілер – ниет пен пайдакүнемдік мақсат.

Сонымен бірге, ғалымдардың іс-әрекетке сипаттама берудегі жинақы терминдерді қолдануы бір-біріне қарама-қайшылық тудыратын сияқты. Атап айтқанда мына термин сөздердің қолданылуы – «айналуы, айналысы» (А.И.Санталов, П.С.Матышевский); «заңсыз иеленуі» (Г.А.Кригер); «тауып алу» (Б.А.Куринов)⁸⁷ «алып қою»⁸⁸. Ұрлау анықтамасындағы терминдердің

⁷⁹ Кабулов Р. *Понятие и признаки хищения соц. имущества. // Обеспечение охраны соц. собственности в современных условиях. – Горький, 1986. 41-бет.*

⁸⁰ Курс советского уголовного права. – Л., 1973. Т. 3. 350-бет.

⁸¹ Тенчов Э.С. Уголовно-правовая охрана соц. собственности. – Иваново, 1980. 40-бет.

⁸² Матышевский П.С. Ответственность за преступления против соц. собственности. – Киев, 1983. 40-бет.

⁸³ Тишкевич И.С. Уголовная ответственность за посягательства на соц. собственность. – Минск, 1984. 15-бет.

⁸⁴ Кригер Г.А. Квалификация хищений соц. имущества. – М., 1974. 88-бет.

⁸⁵ Борчашвили И.Ш. Квалификация преступлений против собственности. Собственности. Монография. – Караганды, 2002.

⁸⁶ Уканов К.Ш. Предупреждение хищений в РК: уголовно-правовые и криминологические аспекты. – Алматы, 2003.

⁸⁷ Куринов Б.А. Уголовная ответственность за хищение государственного имущества. – М., 1954. 19-бет.

⁸⁸ Владимиров В.А., Ляпунов Ю.И. Ответственность за корыстные посягательства на соц. собственность. – М., 1986. 21-бет.

мұндай әрқилылығы өмір тәжірибесінде заңдарды дұрыс қолдануға кері әсерін тигізбей қоймайды. Қазіргі кезде берілген анықтамаларды нақтылап талдап жатудың да онша қажеттілігі жоқ, өйткені ұрлау ұғымы ҚР ҚК 175-бабындағы ескертудің 1-бөлігінде және Қазақстан Республикасы Жоғарғы сотының 2003 жылғы 11-шілдедегі «Ұрлау туралы іс бойынша сот тәжірибесі туралы» нормативті қаулысында да: «ұрлық деп пайдакүнемдік мақсатта бөтен мүлікті осы мүліктің меншік иесіне немесе өзге иеленушісіне залал келтіре отырып айыптының немесе басқа адамдардың пайдасына заңсыз қайтарымсыз алып қою және (немесе) айналдыру танылады» деп берілген.

Әрекетті ұрлық деп тану үшін заң шығарушының атаған белгілердің бәрінің де болуы осы ұғым үшін міндетті болып табылады. Осы белгілердің біреуінің болмай қалуы ұрлауды жоқ деп айтуға себеп болады. Осы заңды анықтамаларға қарай ұрлаудың белгілері мыналар болып табылады.

1) бөтен мүлікті кінәлінің өзінің немесе үшінші бір адамның пайдасы үшін алып қою және немесе айналдыру;

2) алып қоюдың заңсыздығы;

3) алып қоюдың қайтарымсыздығы;

4) пайдакүнемдік мақсат;

5) залал келтіру.

«Алып қою» белгісі қарақшылықтан басқа ұрлаудың бәрінде де мүмкін деген әдістерін қамтиды. Қарақшылықтың ерекшелігі, заң шығарушының адамның өмірі мен денсаулығына қауіпті күш көрсетумен ұштасқан шабуыл жасау сәтінде аяқталған деп тануымен көрінеді. Алып қою белгісі қылмысқа қатысты заңға қайшы ықпал етудің сыртқы процесін неғұрлым айқынырақ көрсетеді және белгілі бір дәрежеде қылмыстық-құқықтық қорғалатын объектіге зиян келтірудің жолдарын көрсетеді. Олай дейтініміз алып қою әрекетінің өзі ұрланатын мүліктің бір орыннан екінші орынға немесе бір қолдан екінші бір қолға ауысуына байланысты. Соған орай меншікке қатысты қатысушылардың өзара байланысы әлеуметтік жағынан ауысады⁸⁹.

Ұрлауды сипаттайтын келесі белгі алып қоюдың заңсыздығы болып табылады. Заңсыздық белгісі нақты түрде болмайтын, және болуы да мүмкін емес кінәлінің құқығын білдіреді. Нақты құқық белгілі бір мүлікті алу үшін заңға негізделген құқықты білдіреді. Бұл жерде оның заң тәртібімен бекітілген-бекітілмегендігінің мәні жоқ. Ең басты назар жалпы алғанда осындай құқықтың шын мәнінде бар екендігіне аударылады. Меншік құқығы дербес, мәселен Қазақстан Республикасы Конституциясының 26-бабында соттың шешімінсіз ешкім де құқығынан айырылуға тиіс емес.

Осыдан келіп мынадай қорытығды шығаруға болады, егер адам мүлікті алу үшін заңды негізге ие бола отырып оны берудің белгіленген тәртібін ғана бұзатын болса ұрлау болған жоқ саналады. Кінәлінің осындай әрекеті, азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне, не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне елеулі залал келтіретін болса, ол ҚР ҚК 327-бабы бойынша өзінше билік ету, яғни заңмен

⁸⁹ *Владимиров В.А., Ляпунов Ю.И.* Көрсетілген еңбек. – 28-бет.

белгіленген тәртіпке қарамастан, өзінің нақты немесе болжамды құқығын жүзеге асыру деп сараланады.

Қайтарымсыз алып қою меншік иесінің еркіне қарамай мүлкін алғанымен орын толтырмаумен, яғни ешқандайда балама құнын өтемеумен білінеді. Егер мүлікті алу барысында меншік иесіне тиісті орнын толтыру ұсынылатын болса, онда кінәлінің әрекетіндегі ұрлаудың қандай белгісі болса да, ол шығын келтірген жоқ деп есептеледі.

Балама құны ақшалай, заттай немесе жұмыспен көрінуі мүмкін. Ақшалай балама құны кезінде меншік иесі не заңды иеленуші мүліктің орнына ұрланған мүліктің орнын толтырып, құнын өтейтіндей ақша алуы мүмкін. Ал заттай балама құнды меншік иесіне басқа зат беріледі. Егер бұл зат мүліктің құнына сай келетін болса, қайтармсыз ұрлық болған жоқ деп саналады. Егер орнына беретін заттың құны кем болса, қайтармсыз ұрлық болған саналады⁹⁰.

Ұрлау заты ретіндегі мүлік белгілі бір физикалық, экономикалық және заңдық қасиеттерге ие болады. Физикалық қасиет мүліктің кеңістіктегі бейнеленген сыртқы дүниесінің заттық, материалдық нәрсесін білдіреді. Бұл – қоғамдық өндіріс барысында алынған материалдық қаражат. Нақ осы сияқты заттың талданатын қасиеттерінің болмауына қарай, мүдіктің өзіне әлі ие болмай-ақ түрлі игіліктерге мен мүліктік сипаттағы құқыққа ие болу жөніндегі құр ғана ой мен пиғыл ұрлау болып саналмайды, мысалы көлікте тегін жүру үшін жасанды билетті пайдалану.

Ұрлау заты ретіндегі мүліктің экономикалық қасиеті оның белгілі бір экономикалық құндылыққа ие болатынын көрсетеді. Құндылықтың әдеттегі көрінісі – оның бағасы, ақшаға бағалануы. Осыған орай іс жүзінде шаруашылыққа қажетті құндылығын жоғалтқан, иесі керексіз деп тастаған заттарды иемденіп алу ұрлау деп саналмайды. Құндылықты анықтаудың өлшемдік негізі нақты бір мүлікті дайындауға, жасауға, өндіруге немесе өсіруге жұмсалған адамның еңбегі танылады. Заттың экономикалық қасиеті болмаса ұрлау болды деп танылмайды, мысалға, табиғат жағдайындағы өсімдіктер немесе жан-жануарлар дүниесіне қатысты өзінің немесе үшінші бір объектінің пайдасына айналдыруда. Мұндай табиғат объектілер адамның еңбегі сіңірілмегендіктен нақты бағалана алмайды. Егерде өсімдіктер немесе жан-жануарлар объектілеріне адамның еңбегі сіңірілген болса, онда мұндай мүліктерді иеленіп алып қою ұрлаудың құрамын құрайды. Мысалы, белгілі бір шаруашылық қарамағындағы аңдар қорығынан қара түлкі ұрлау немесе жасанды тоғаннан балық ұрлап аулау, сол сияқты бақта өсірілген шыршаларды, безендіру бұталарын, басқа да ағаштарды кесіп алу меншікке қарсы қылмыстарға жатады.

8. Қоғамдық қауіпсіздікке және қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау мәселелері

⁹⁰ Уголовное право. Особенная часть. / Под ред. Казаченко И.Я. – М., 1997. 201-бет.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 9-тарауы қоғамдық қауіпсіздікке және қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыстар үшін жауаптылықты қарастырады. Заң шығарушы бұл тарауға қылмыстың 29 құрамын егізген.

«Қауіпсіздік» ұғымы әлдекімге, әлденеге қауіп-қатер төніп тұрғанын, сол сияқты қатердің жоқтығын, сақталушылықты, сенімділікті білдіреді. Демек, «қауіпсіздік» адамдар үшін жасалатын әлдебір құндылық, қажеттілік, игілік. Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 26-маусымдағы «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Заңына сәйкес, қоғамдық қауіпсіздік деп, Қазақстан азаматтарының өмірінің, денсаулығының, игілігінің, сондай-ақ қазақстандық қоғамның мүмкін деген шығын келтіретін қауіп пен қатерден қорғалу жай-күйі танылады.

9-тарауға енгізілген қылмыстар жалпы алғанда мүдделер үшін әлеуметтік мәні бар қазақстандық қоғам өмір тіршілігінің қауіпсіздігіне зиян келтіреді. Сонымен бірге қылмыстық ықпалға жалпы қауіпті заттармен жұмыс істеу, қоғамның жаппай өмірі үшін қауіпті жағдай сияқты қоғамдық құндылықтар түсіп қалуы мүмкін. Кең мағынадан алғанда, «қоғамдық қауіптілік» сөзі өзіне қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге арналған қоғамдық қатынастарды қосып алды.

9-тараудың атауына қарай отырып, осы тарауды құрастыратын 29 құрамдардың тектік объектілері осы қоғамдық қауіпсіздік (ҚР ҚК 25756 баптары – 27 құрам) және қоғамдық тәртіп (ҚР ҚК 257, 258-баптары – 2 құрам) құрайды деп қорытынды жасауға болады.

Қоғамдық қауіпсіздік – қоғамның өмірлік маңызды мүдделерінің жай-күйі, яғни қоғамның өмір сүруі мен қарышты даму мүмкіндігін сенімді түрде қамтамасыз ететін қажеттіліктердің, қанағаттанушылықтың жиынтығы.

Қоғамдық тәртіп – қоғамда қалыптасқан адамдар арасындағы қатынастар жүйесі, қолданыстағы заңнамалармен, салттармен және дәстүрлермен, сондай-ақ адамгершілік нормаларымен белгіленген мінез-құлық пен жатақханалардың өзара ережелері.

Қоғамдық қауіпсіздікке қарсы қылмыстарды өз кезегінде былайша жіктеуге болады:

1) *жалпы қауіпсіздікке қарсы қылмыстар*: терроризм (ҚР ҚК 255-бабы); терроризмді насихаттау немесе терроризм актісін жасауға жария түрде шақыру (ҚР ҚК 256-бабы); террористік топ құру, оған басшылық ету және оның қызметіне қатысу (ҚР ҚК 257-бабы); адамды кепілге алу (ҚР ҚК 261-бабы); ұйымдасқан қылмыстық топты немесе қылмыстық қауымдастықты (қылмыстық ұйымды) құру және оны басқару, қылмыстық қоғамдастыққа қатысу (ҚР ҚК 262-бабы); заңсыз әскерилендірілген құраманы ұйымдастыру (ҚР ҚК 267-бабы); бандитизм (ҚР ҚК 268-бабы); үйлерді, құрылыстарды, қатынас және байланыс құралдарын басып алу (ҚР ҚК 269-бабы); әуе немесе су көлігін не жылжымалы темір жол составын айдап әкету, сонымен бірдей қолға түсіру (ҚР ҚК 270-бабы); теңіз қарақшылығы (ҚР ҚК 271-бабы); жаппай тәртіпсіздіктер (ҚР ҚК 272-бабы); терроризм актісі туралы көрінеу жалған хабарлау (ҚР ҚК 273-бабы).

2) *қауіпсіздіктің арнайы ережелерін бұзумен байланысқан қылмыстар*: жаппай зақымдау қаруын, қару-жарақ және әскери техника жасау кезінде пайдаланылатын технологияларды, ғылыми-техникалық ақпаратты және қызметтерді заңсыз экспорттау (ҚР ҚК 243-бабы); атом энергетикасы объектілерінде қауіпсіздік ережелерін бұзу (ҚР ҚК 244-бабы); тау-кен немесе құрылыс жұмыстарын жүргізу кезінде қауіпсіздік ережелерін бұзу (ҚР ҚК 245-бабы); жарылыс қаупі бар объектілерде қауіпсіздік ережелерін бұзу (ҚР ҚК 246-бабы); өрт қауіпсіздігі ережелерін бұзу (ҚР ҚК 256-бабы).

3) *жалпы қауіпті заттармен жұмыс істеудің белгіленген ережелерін бұзумен байланысқан қылмыстар*: радиоактивті материалдармен заңсыз жұмыс істеу (ҚР ҚК 247-бабы); радиоактивті материалдарды ұрлау немесе қорқытып алу (ҚР ҚК 248-бабы); радиоактивті материалдармен жұмыс істеу ережелерін бұзу (ҚР ҚК 249-бабы); айналыстан алынған заттардың немесе айналысы шектелген заттардың контрабандысы (ҚР ҚК 250-бабы); қаруды, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттарды және жарылғыш құрылғыларды заңсыз сатып алу, беру, өткізу, сақтау, тасымалдау немесе алып жүру (ҚР ҚК 251-бабы); қаруды заңсыз жасау (ҚР ҚК 252-бабы); атыс қаруын ұқыпсыз сақтау (ҚР ҚК 253-бабы); қаруды, оқ-дәріні, жарылғыш заттарды немесе жарылғыш қондырғыларды күзету жөніндегі міндеттерді тиісінше атқармау (ҚР ҚК 254-бабы); қаруды, оқ-дәріні, жарылғыш заттар мен жару құрылғыларын ұрлау не қорқытып алу (ҚР ҚК 255-бабы).

Бұрын қолданыста болған Қаз КСР Қылмыстық кодексіне қарағанда қазіргі Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде қауіпсіздіктің арнайы ережелерін және жалпы қауіпті заттармен жұмыс істеудің белгіленген жалпы ережелерін бұзғаны үшін жауаптылықтың шегі айтаарлықтай кеңейтілген, бұл – заң шығарушының азаматтардың қауіпсіздігі мен әлеуметтік тіршілік негізі ретіндегі қоғамның қалыпты қызметін қамтамасыз ету мәселелеріне назарды аударуға түскендігінің айғағы.

Объективтік жағынан қоғамдық қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіп, әдетте әрекет еті жолымен жасалады, мысалы, бандитизм (ҚР ҚК 268-бабы), жаппай тәртіпсіздіктер (ҚР ҚК 272-бабы), бұзақылық (ҚР ҚК 255-бабы). Кейбір қылмыстар теке қана әрекетсіздікпен жасалады, мысалы, атыс қаруын ұқыпсыз сақтау (ҚР ҚК 253-бабы), қаруды, оқ-дәріні, жарылғыш заттарды немесе жарылғыш қондырғыларды күзету жөніндегі міндеттерді тиісінше атқармау (ҚР ҚК 254-бабы).

Жекелеген қылмыстар әрекетпен де әрекетсіздікпен де жасалуы мүмкін, мысалы, жарылыс қаупі бар объектілерде қауіпсіздік ережелерін бұзу (ҚР ҚК 246-бабы), радиоактивті материалдармен жұмыс істеу ережелерін бұзу (ҚР ҚК 249-бабы).

Қылмыстардың құрамы былайша құрылған, оның біразы қылмыстардың формальды құрамына жатады. Мысалы, заңсыз әскерилендірілген құраманы ұйымдастыру (ҚР ҚК 267-бабы), бандитизм (ҚР ҚК 268-бабы), бұзақылық (ҚР ҚК 257-бабы) және басқалары. ҚР ҚК 9-тарауындағы кейбір құрамдар материалдық болып құрастырылған, мысалы, радиоактивті материалдарды

ұрлау немесе қорқытып алу (ҚР ҚК 248-бабы), тау-кен немесе құрылыс жұмыстарын жүргізу кезінде қауіпсіздік ережелерін бұзу (ҚР ҚК 245-бабы), өрт қауіпсіздігі ережелерін бұзу (ҚР ҚК 256-бабы) және басқалары.

Қоғамдық қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыстардың көпшілігі кінәнің қасақаналық нысанымен сипатталады. Жекелеген қылмыстар абайсыздықпен жасалады, мысалы, атыс қаруын ұқыпсыз сақтау (ҚР ҚК 243-бабы).

ҚР ҚК 9-тарауында қарастырылған қылмыстардың көпшілігінің субъектісі 16 жасқа толған, есі дұрыс, жеке адам болып табылады. ҚР ҚК 15-бабының 2-бөлігіне сәйкес, кейбір қылмыстардың субъектісі қылмыс жасалған кезде жасы 14-ке толған жасөспірімдер болып табылады. Мысалы: ҚР ҚК 255-бабы); адамды кепілге алу (ҚР ҚК 261-бабы); терроризм актісі туралы көрінеу жалған хабарлау (ҚР ҚК 273-бабы); қаруды, оқ-дәріні, жарылғыш заттар мен жару құрылғыларын ұрлау не қорқытып алу(ҚР ҚК 255-бабы); ауырлатын мән-жайлардағы бұзақылық (ҚР ҚК 257-бабының 2 және 3-бөліктері); тағылық (ҚР ҚК 258-бабы). Жекелеген жағдайларда қоғамдық қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыстардың субъектісі деп тану үшін мұндай адамдардың арнайы белгілері болу керек, мысалы, қаруды, оқ-дәріні, жарылғыш заттарды немесе жарылғыш қондырғыларды күзету жөніндегі міндеттерді тиісінше атқармау (ҚР ҚК 254-бабы), өрт қауіпсіздігі ережелерін бұзу (ҚР ҚК 256-бабы) және басқалары.

Терроризм – ҚР ҚК-255-бабы

Терроризм – халықаралық сипатқа ие болған, қазіргі замандағы ең қауіпті қылмыстардың бірі.

Латын тілінен аударғанда «террор» (terror) деген сөз қорқыныш, үрей деген мағынаны білдіреді.

Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 13-шілдедегі (19.02.2002ж. өзгертулерімен) «Терроризмен күрес туралы» Заңында терроризмге, қоғамдық қауіпсіздікке нұқсан келтіру, халықты үрейлендіру, Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарымен және шетелдік халықаралық ұйымдармен шешім қабылдауына ықпал ету мақсатында немесе мемлекеттік не қоғамдық қайраткерлердің қызметін тоқтау немесе осындай қызметі үшін кек алу мақсатындағы қылмыстық жазалауға жататын немесе жеке адамдар мен ұйымдарға қатысты әрекет деген анықтама береді. Тарихи тұрғыдан алғанда саяси күрес жолы ретінде пайда болды және ол жүзжылдықпен емес мыңжылдықпен есептеледі. (мысалы, Көне Римдегі белгілі Юлий Цезардың өлтірілуі). Дегенмен ол ХІХ ғасырдың орта шеніне бастап ХХ ғысырда аса қауіптілікке ие болып және етек жая түсті.

Терроризмнің жеткен «шыңы» деп 2001 жылғы 11-қыркүйектегі АҚШ-тағы болған – терроршылар басып алған жолаушылар әуе кемелерінің Нью-Йорктегі Бүкіләлемдік сауда орталығының аспанмен тілдескен екі биік үйіне және Вашингтондағы Пентагон (қорғаныс министрлігі) ғимаратына соғылуы болды, соның нәтижесінде мыңдаған адам қаза тауып жарақат алды.

Террористік актілер жасау нақты бір мемлекеттің ішкі жағдайына ғана емес, жалпы халықаралық қауымдастыққа нұқсан келтіреді. Террористік актілер кез келген жолдармен жасалуы мүмкін, солай бола тұра ол қашанда мемлекеттік билікке нұқсан келтіруге халықтың бойына сенімсіздік пен үрей туғызға бағытталған.

Терроризмнің қоғамдық қауіптілігінің жоғары дәрежесі оны жасаушы субъектінің айналасындағылардың бойында үрей, дүрлігіс тудыруға ұмтылыс арқылы азаматтардың әлеуметтік пайдалы қызметтің құтын қашырып, билік пен басқару органдарының ойдағыдай қызмет жасауына қол сұғатын және сонысымен өзінің қоғамға қарсы мақсатына жететін қылмыстық қол сұғушылықтың қауіпті жолдары екендігімен көрінеді.

Терроризмнің объектісі қоғамдық қауіптілік болып табылады. Қосымша объектісі азаматтардың өмірі мен денсаулығы, меншік, басқарудың іс жүзіндегі тәртібі және басқалар болуы мүмкін.

Терроризмнің объективтік жағы күрделі сипатқа ие болады және адам өліміне тудыратын, елеулі мүліктік зиян келтіретін немесе өзге де қоғамдық қауіпті зардаптар әкелетін, сондай-ақ осы әрекеттерді жасаумен қорқыту мақсатындағы жарылыс жасау, өрт қою немесе өзге де әрекеттер жасаумен көрінеді.

Жарылыс жасау деп тротил немесе өзге де зарядтарды қолдану жолымен, басқаша айтқанда жарылыс толқынының талқандаушы қуатты пайдаланумен қандайда бір объектілерді жарамсыз ету немесе адамдарды қырып-жою танылады.

Өрт қою деп кінәлі адамның оттың бүлдіргіш күшін заңсыз пайдалану әрекетін тануға болады.

Жарылыс жасау және өрт қоюмен бірге ҚР ҚК 255-бабы өзге де әрекеттерін қарастырады. Терроризмдегі өзге де әрекеттер деп ғимараттарды, құрылыстарды бұзу, апаттар мен соқтығыстар ұйымдастыру, жерді, суды, ауаны, тамақ өнімдерін уландыруды тануға болады.

Терроризмінің міндетті шарты адамдардың қаза болуы, елеулі мүліктік зиян келтіру не қоғамға қауіпті өзге де зардаптардың туындау қаупін төндіретін өзге де іс-әрекеттер болып табылады. Кем дегенде бір адамға қауіп төндіру адамадардың қаза болуы қаупін төндіруді көрсетеді.

Терроризмдегі қоғамға қауіпті өзге де зардаптар деп адамдардың қаза болуы мен елеулі мүліктік зиян келтіруден басқа белгілердің бәрі танылады. Атап айтқанда, оларға мемлекеттік билік пен басқару органдарының қызметін бұзу, кәсіпорындар, мекемелер, ұйымдар қызметін, көлік қозғалысын тоқтату жатады.

Терроризмнің аяқталған құрамы болып ҚР ҚК 255-бабының 1-бөлігіндегі диспозицияда қарастырылған әрекетті жасауы танылады. Бұл жерде зардаптың болуы міндетті емес, деп адамдардың қаза болуы мен елеулі мүліктік зиян келтіру немесе қоғамға қауіпті өзге де зияндар болса жеткілікті.

Терроризм үшін қылмыстық жауаптылық сондай-ақ осы әрекеттерді жасау жөніндегі қорқытуды да қарастырады. Бұл жерде қорқыту нақты және шын болуы керек.

Субъективтік жағы кінәнің тура ниеті түріндегі қасақаналықпен сипатталады. Адам өзінің жарылыс жасау, өрт қою немесе адамдардың қаза болуы, елеулі мүлдіктік зиян келтіру не қоғамға қауіпті өзге де зардаптардың туындау қаупін төндіретін өзге де іс-әрекеттер жасау, егер осы іс-әрекеттер қоғамдық қауіпсіздікті бұзу, халықты үрейлендіру мақсатында жасағанын, сондай-ақ аталған іс-әрекеттерді сол мақсатта жасаймын деп қорқытқанын ұғынады.

Субъективтік жағынан терроризмнің негізгі белгілері оны жасаудың негізгі мақсаты – қоғамдық қауіпсіздікті бұзу, халықты үрейлендіру не мемлекеттік органдарының, шет мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның шешім қабылдауына ықпал ету болып табылады. Терроризмнің объективтік жағының белгілеріне жататын, бірақ адаммен басқа мақсатпен жасалған әрекет басқа қылмыс ретінде сараланады, мысалы «Диверсия» ҚР ҚК 171-бабы, «Жаппай тәртіпсіздік» ҚР ҚК 141-бабы.

Терроризмнің субъектісі 14 жасқа толған, есі дұрыс жеке адам болып табылады.

ҚР ҚК 255-бабының 2-бөлігі терроризмнің төмендегідей сараланған қылмыс үшін қылмыстық жауаптылықты қарастырады:

а) бірнеше рет жасау;

б) қару қолдана отырып не адам өмірі мен денсаулығына нақты қауіп төндіретін қару ретінде пайдаланылатын жарылғыш заттар мен жарылғыш құрылғылар жасау.

Бірнеше рет жасау деп екі және одан да көп адамның террорлық әрекет жасауы танылады, сонымен бірге оның алдындағы жасаған террорлық әрекеті үшін заңмен белгіленген тәртіп бойынша қылмыстық жауаптылықтан босатылғаны, терроризм үшін қылмыстық жауаптылыққа тартудың ескіру мерзімінің өтпегені не бұрын террорлық әрекет жасағаны үшін соттылығының алынып тасталған немесе жойылғаны анықталуы керек.

Қару қолдану деп терроризм кезіндегі кез келген қаруды қолдану танылады. Бұрын бұл тармақта «атыс қару қолдана отырып» делінген болатын, дегенмен әдетте террорлық актілер көптеген жағдайда жарылғыш заттар мен жарылғыш құрылғылар пайдалан отырып жасалады.

ҚР ҚК 255-бабының 3-бөлігі осы баптың бірінші немесе екінші бөліктерінде көзделген

а) жаппай қырып-жоятын қаруды, радиоактивті материалдарды қолданумен немесе қолданамын деп қорқытумен және жаппай уландырумен, эпидемия мен эпизоотияны таратумен, сондай-ақ адамдарды жаппай қырып-жоюға әкеп соғуы ықтимал өзге де іс-әрекеттерді жасаумен немесе жасаймын деп қорқытумен ұштасқан;

б) абайсызда адам өліміне немесе өзге де ауыр зардаптарға әкеп соққан әрекеттер үшін қылмыстық жауаптылық қарастырады.

Жаппай қырып-жоятын қару деп, оны пайдалану көп адамдарды қырып-жоюға мүмкіндік беретін қару танылады. Оларға: ядролық қарулар, термоядролық, химиялық, биологиялық, нейтрондық және тағы басқа қарулар танылады.

Радиоактивті материалдар деп, тіршілік иелерінің денсаулығына нашар халге түсіретін, сондай-ақ адамдар өліміне әкеп соқтыратын рентген сәулелерін не альфа-бета-гамма сәулелерін тарататын заттар танылады.

Жаппай уландыру деп, көп адамның ағзаларындағы зат аламсу барысының ойдағыдай жүруін танылады. Ағзаларды уландыруды сапасы нашар су, тамақ беру, сондай-ақ газ жіберу жолымен жүргізуге болады.

Эпидемия тарату деп, адамдардың көптеген санына түрлі аурулар таратуды тануға болады. Эпидемиялық аурудың сипаты кең аумақтағы және аз уақыт ішіндегі адамдардың жаппай ауруға шалдығуымен анықталады.

Эпизоотия тарату деп, үй жануарлары – мал мен құстарды белгілі бір аумақты қамтитын жаппай жұқпалы ауруларға шалдығуы танылады. Эпизоотия үшін жануарларды жаппай қамту мен ауру тарған аумақ шегінен шығып кету ағымы тән.

ҚР ҚК 255-бабы 3-бөлігінің «а» тармағында көрсетілген *өзге де іс-әрекеттер жасау* деп, адамдардың жаппай өліміне әкеп соқтыруға қабілетті әрекеттер танылады. Оған міндетті түрде «жаппай» болуы тән.

Адамды өлімге әкеп соқтыу деп, адамның террорлық әрекет жасау нәтижесінде биологиялық өлімге ұшырауы танылады.

Терроризм кезіндегі өзге де ауыр зардаптар деп бірнеше адамның денсаулығына ауыр зардап не көп адамдардың денсаулығына орташа ауырлықтағы зардап, сондай-ақ ірі материалдық шығын келтіру танылады.

ҚР ҚК 255-бабы 3-бөлігінің «б» тармағында қарастырылған қылмыстың субъективтік жағы кінәнің қосарланған нысанымен осы норманың қалған басқа тармақтары мен бөліктерінен ерекшеленеді. Іс-әрекетке (терроризмге) қатысты кінә ниетпен сипатталады, ал келтірілген зардаптарға қатысты (өлім немесе өзге де ауыр зардаптар) – абайсыздықпен, менмендікпен немес салақтықпен сипатталады. Алайда, жалпы алғанда ҚР ҚК 22-бабына сәйкес, мұндай қылмыс қасақаналықпен жасалған деп танылады.

ҚР ҚК 255-бабының 4-бөлігі мынадай редакциямен берілген: «қоғамдық қауіпсіздікті бұзу, халықты үрейлендіру не Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдарының, шет мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның шешімдер қабылдауына ықпал ету мақсатында адамның өміріне қастандық жасау, сондай-ақ дәл сол мақсатта, оның мемлекеттік немесе өзге де саяси қызметін тоқтату не осындай қызметі үшін кек алу мақсатында мемлекет немесе қоғам қайраткерінің өміріне қастандық жасау».

Атап өту керек, бұрын ҚР ҚК 167-бабының 1-бөлігінде қарастырылған «мемлекет немесе қоғам қайраткерінің өміріне оның мемлекеттік немесе өзге де саяси қызметіне не нақ сол қызметі үшін кек алу мақсатында қастандық жасау» террорлық акт ретінде бағаланды, Заң шығарушы толық көлемінде, яғни ешқандай өзгеріссіз осы норманы ҚР ҚК 255-бабының 4-бөлігіне

орналастырған. Осыдан келіп, жоғарыда аталған әрекеттерті жасау кезіндегі қылмыстық қол сұғу объектісі өзгерді деп тұжырым жасауға тура келеді. Егер бұрын ҚР ҚК 167-бабының 1-бөлігі Ерекше бөлімінің «Мемлекеттің конституциялық құрылысына және қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар» деп аталатын 5-тарауында болса, онда қол сұғу объектісі Қазақстан Республикасының саяси жүйесі, ал қосымша объектісі – мемлекеттік немесе қоғамдық қайраткердің өмірі мен денсаулығы деп танылды, ал енді қылмыстық қол сұғу объектісі қоғамдық қауіпсіздік болып табылатын болды. Қосымша объекті сол күйінде өзгеріссіз қалды. Сөйтіп, ҚР ҚК 255-бабының жаңа редакциясы неғұрлым жаңартылған және терроризм ұғымына заңға қайшы әрекет жасаудың барлық жолдарын жатқызуға болады.

ҚР ҚК 255-бабының 4-бөлігінің объективтік жағын адамның өміріне қол сұғу, сол сияқты мемлекеттік немесе қоғамдық қайраткердің қол сұғу құрайды.

Өмірге қол сұғу деп, қасақаналықпен заңға қайшы келетін өлім (өлтіру) не өлтіруге ұмтылу, яғни өлімге әкеп соқтыруға тікелей бағытталған қасақаналықпен жасалған әрекет танылады. Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 23-шілдедегі (4.06.2001ж., 11.03.2003ж., 21.04.2003ж. және 25.09.2003ж. өзгертулер және толықтыруларымен) «Мемлекеттік қызмет туралы» Заңына сәйкес, мемлекеттік қайраткер деп, ақы төленетін мемлекеттік қызметпен айналысатын және заңнамаларға сәйкес, мемлекеттің міндеттері мен қызметтерін жүзеге асыру мақсатында мемлекеттік орган атынан лауазымды өкілеттік атқаратын Қазақстан Республикасының азаматы болып табылады. Демек, мемлекеттік қайраткерлерге Президент әкімшілігінің өкілдері, Үкімет мүшелері, министрлер мен олардың орынбасарлары, парламент мүшелері және басқалар жатады.

Қоғамдық қайраткерлерге қоғамдық бірлестіктердің, партиялардың жетекшілері мен көрнекті мүшелерін жатқызуға болады. Мемлекеттік немесе қоғамдық қайраткерлердің өміріне қол сұғудың әдістері мен құралдары әралуан болуы мүмкін және олар осы қылмыстың саралануына әсер етпейді.

ҚР ҚК 255-бабының 4-бөлігі бойынша саралау үшін қылмыстық-құқықтық мәніне келетін болсақ, қарастырылып отырған қылмыстың жасалу мақсаты қоғамдық қауіпсіздікті бұзу, халықты үрейлендіру не Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдарының, шет мемлекеттермен немесе халықаралық ұйымдардың шешімдер қабылдауына ықпал ету мақсатында адам өміріне қол сұғумен жасалады. Мемлекет немесе қоғам қайраткерінің өміріне қастандық жасау, оның мемлекеттік немесе өзге де саяси қызметін тоқтату не осындай қызметі үшін кек алу мақсатында жүргізіледі. Мемлекет немесе қоғам қайраткерінің өміріне басқа мақсатта қол сұғу басқа қылмыстың белгісін құрайды, мысалы ҚР ҚК 96-бабы «Адам өлтіру». Террорлық актінің міндетті қылмыстық-құқықтық мініне оның жасалу себебі де ие болады. Бұл қылмыс жәбірленушінің мемлекеттік немесе өзге де саяси қызметін тоқтату не осындай қызметі үшін кек алу мақсатында жасалуы мүмкін.

ҚР ҚК 255-бабының ескертуінде терроризм кезіндегі қылмыстық жауаптылықтан босатудың негіздемесі анықталады. Ондай негіздемелер

мыналар болып табылады: мемлекеттік органдарды террорлық акті болатындығы жайында дер уақытында ескерту немесе террорлық актіні болдырмауға өзге де көмек көрсету (өзге де жолдары). Дер кезіндегі ескерту дайындалып жатқан террорлық акті турасында күні бұрын, уақытысында хабарлаумен және билік органдарының террорлық акті басталғанға дейін ескерту шараларының нақты болуымен анықталады.

Терроризмді насихаттау немесе терроризм актісін жасауға жария түрде шақыру – ҚР ҚК 256-бабы

Аталап отырған қылмыстың қоғамдық қауіптілігі терроризмді насихаттау немесе терроризм актісін жасауға жария түрде шақыру нәтижесінде қоғамды алаңдататын әлеуметтік-психологиялық ахуал тудырумен, террорлық актінің жасалуы үшін қолаулы жағдай жасаумен қоғамдағы күш көрсету мен агрессивтілікпен ұштасқан қоғамдағы жағдайды тұрақсыздандырумен көрінеді.

Қарастырып отырған қылмыстың объектісі қоғамдық қауіпсіздік болып табылады.

Объективтік жағы терроризмді насихаттау немесе терроризм актісін жасауға жария түрде шақыру, сондай-ақ көрсетілген мазмұндағы материалдарды тарату көрінетін әрекеттермен сипатталады.

Терроризм актісі – жарылыс жасау, өрт қою немесе адамдардың қаза болуы, елеулі мүліктік зиян келтіру не қоғамға қауіпті өзге де зардаптардың туындау қаупін төндіретін өзге де іс-әрекеттер жасау, егер осы іс-әрекеттер қоғамдық қауіпсіздікті бұзу, халықты үрейлендіру не Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдарының, шет мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның шешім қабылдауына ықпал ету мақсатында жасалса, сондай-ақ аталған іс-әрекеттерді дәл сол мақсатта жасаймын деп қорқыту, сол сияқты, қоғамдық қауіпсіздікті бұзу, халықты үрейлендіру не Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдарының, шет мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның шешімдер қабылдауына ықпал ету мақсатында адамның өміріне қастандық жасау, сондай-ақ дәл сол мақсатта, оның мемлекеттік немесе өзге де саяси қызметін тоқтату не осындай қызметі үшін кек алу мақсатында мемлекет немесе қоғам қайраткерінің өміріне қастандық жасау.

Насихаттау адамның санасы мен еркіне қандайда бір заңсыз әрекет жасауына, атап айтқанда, террорлық әреке жасауына сондай құлшыныспен әсер етуді білдіреді. Насихаттау ауысза айту не жазбаша немесе баспа материалдары арқылы таратылуымен сипатталады.

Шақыру – бұл жеткілікті сандағы тыңдаушыларды ауызша немесе жазбаша агрессия жасауға көндіру. Шақыру міндетті түрде жария түрдегі сипат алады, яғни бірнеше адамның қасыуымен жүзеге асырылады. Сонымен бірге, жария түрде шақыру қатаң түрде белгілі бір мақсатқа бағынышты болады, және нақ терроризм актісін жасауға бағытталады.

Материалдарды тарату деп материалдарды үшінші бір адамға терроризм актісін жасау мақсатында насихаттау немесе шақыру үшін тарату танылады.

Қарастырып отырған қылмыстың құрамы формальды, демек, қылмыс террорлық актінің жасалған немесе жасалмағанына қарамастан насихаттау,

жария түрде шақыру немесе материалдар тарату жүзеге асырылған сәттен аяқталған деп танылады.

Бұл норма бойынша қылмыстық жауаптылық террорлық акті жасауға шақыруға адамдар қатысқан, ашық түрде жасалған жағдайда ғана қолданылуы мүмкін.

Субъективтік жағынан бұл қылмыс тура ниетпен сипатталады.

Субъектісі – 16 жасқа толған, есі дұрыс, жеке адам.

ҚР ҚК 256-бабының 2-бөлігі мынадай саралаушы белгілерді қарастарады: адамның өзінің қызметтік жағдайын пайдаланып не қоғамдық бірлестіктің басшысы бола отырып не бұқаралық ақпарат құралдарын пайдаланып жасаған нақ сол әрекеттері.

Лауазымды адамның не қоғамдық бірлестік жетекшісінің терроризмге насихаттауы немесе актісін жасауға жария түрде шақыруы, сондай-ақ көрсетілген мазмұндағы материалдарды таратуы оның сы үшін өзінің қызметтік не қоғамдық жағдайын пайдаланды деп ұйғарылады.

Бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалану – бұл баспасөз бетіне жарияланған террорлық акті жасауға насихаттау мен шақыру, сонымен радио немесе телехабар арқылы материалдар тарату.

ҚР ҚК 256-бабының 2-бөлігі бойынша қылмыс *субъектісі* – арнайы. Ол өзінің қызмет бабын пайдаланған адам немесе қоғамдық бірлестік жетекшісі болуы мүмкін.

Террористік топ құру, оған басшылық ету және оның қызметіне қатысу – ҚР ҚК 257-бап.

Аталған қылмыстың *қоғамдық қауіптілігі* қоғамның қауіпсіздігі үшін қатер төндірумен, терроризм актілерін жасау қаупінің төнуімен, адамдар өлімі қауіптілігі тууымен, елеулі мүлктік шығын келтіруімен не оөзе де қоғамға қауіпті зардаптардың пайда болуымен көрінеді.

Бұл қылмыстың *тікелей объектісі* қоғамдық қауіпсіздік болып табылады.

Қосымша объектісі ретінде адамдардың өмірі мен денсаулығы, меншік, басқару тәртібі және басқалары көрінеді.

Бұл қылмыстың *объективтік жағы* террористік мақсатты көздейтін қылмыстарды жасау үшін топ құру (террористік топ), сондай-ақ оған басшылық етумен көрінеді.

Террористік ұйым деп террористік қызметті жүзеге асыру мақсатында немесе өзінің терроризмдегі қызметін пайдалану мүмкіндігін танитын ұйымды тануға болады.

Ұйым, егер ол кем дегенде оның бір ғана құрылымдық бөлімінің өзі осы ұйымның басқарушы органының келісімімен террористік әрекетті жүзеге асыратын болса террористік ұйым деп танылады.

Террористік топтардың нысандары әртүрлі болуы мүмкіні: алдын ала сөз байласқан адамдар тобы, ұйымдасқан топ, қылмыстық қауымдастық.

Террористік мақсат қуған қылмыс жасау үшін *топ құру* деп, нәтижесі террористік актілер жасау үшін бірнеше адамның бірігуі немесе қылмыстық ұйым құруы үшін кез келген әрекет жасауы танылады.

Осы террористік топқа басшылық ету жекелеген адамдардың немесе террористік топтың жалпы бағыттылығын анықтауды, қол сұғу объектілерін таңдауды, тәртіпті қамтамасыз етуді, қылмыстық бірлестік мүшелерінің арасындағы міндеттерді бөлісуді, террористік топ қызметін үйлестіруді білдіреді.

Талданып отырған қылмыстың құрамы *формальды*, яғни бұл әрекет террористік топ құру мен оған басшылық еткен кезден бастап аяқталған деп танылады.

Субъективтік жағынан әрекет террористік топ құру мен оған басшылық ету жөніндегі өзінің әрекетінің қоғамдық қауіптілігін ұғынуымен, сондай-ақ террористік құрамаға қатысуымен көрінетін тура ниетпен сипатталады, кінәлі адам соның нәтижесінде террористік топтың қызметін жалғастыратын болжай біледі және соның болуын қалайды.

Субъектісі – 16 жасқа толған, есі дұрыс, жеке адам.

ҚР ҚК 257-бабының 2-бөлігі бойынша жауаптылық террористік топ қызметіне немесе оның жасаған террористік актісіне қатысқан жағдайда басталады.

Террористік топ қызметіне немесе оның жасаған террористік актісіне қатысу жасалған террористік актіге тікелей қатысуымен ғана емес, сонымен бірге осы террористік топтың мүддесі үшін өзге де әрекеттерді жасауы, атап айтқанда қаржыландыру, көлікпен қамтамасыз ету, террористік ұйым мүшелерін ұдайы жасыру.

ҚР ҚК 257-бабының 2-бөлігі адам өзінің қызметтік жағдайын пайдаланып не қоғамдық бірлестіктің басшысы бола отырып жасаған, осы баптың бірінші немесе екінші бөліктерінде көзделген әрекеттері үшін жауаптылықты қарастырады. Аталған бұл белгілер аса ауырлатушы мән-жай болып табылады, өйткені мемлекеттік немесе қоғамдық лауазымдарды атқаратын адамдардың террористік топтарға басшылық етуге және оған қатысуға мүмкіндігі мол болады.

Бұл норманың 3-бөлігі бойынша қылмыс субъектісі қоғамдық бірлестік басшылары не өзінің қызметтік жағдайын пайдаланушы адамдар болып табылады.

Экстремизмді немесе террористік қызметті қаржыландыру
– ҚР ҚК 258-бабы

Аталып отырған бұл қылмыстың *қоғамдық қауіптілігі* экстремизмді немесе террористік қызметті қаржыландыру нәтижесінде террористік әрекет жасау қатерінің туындауымен, адамдарды өлімге әкеп соқтыру қауіпінің пайда болуымен, елеулі мүлктік шығын әкелу не өзге де қоғамдық қауіпті зардаптер келтіруіне, қоғамдағы жағдайды тұрақсыздандырумен көрінеді.

Бұл қылмыстың *объектісі* қоғамдық қауіпсіздік болып табылады.

Объективтік жағы экстремизмді немесе террористік қызметті қаржыландыру арқылы көрінеді.

Террористік қызмет деп, адамның өз іс-әрекетінде террорды пайдалану әрекетерін, яғни өзінің саяси қарсыластарын қатал қорқытумен,

үрейлендірумен, тіпті қырып-жоюға ұласатын күш көрсету әрекеттері танылады.

Экстремизм деп, барып тұрған теріс көзқарастар мен шараларға бой ұрушылық (әдетте саясатта) танылады.

Қаржыландыру деп өзінің қызметін террорлық қызметті жабдықтау және экстермизмді ақша қаражатымен қолдау көрсетуге пайдалану танылады.

Қылмыс кінәлі адамның қарастырып отырған әрекеттердің объективтік жағын орындаған сәтінде аяқталған деп танылады.

Субъективтік жағынан өзінің экстремизмді немесе террористік қызметті қаржыландыру әрекетінің қоғамдық қауіптілігін ұғынуымен көрінетін тура ниетпен сипатталады және соның болуын қалайды.

Субъектісі – 16 жасқа толған, есі дұрыс, жеке адам.

ҚР ҚК 258-бабының 2-бөлігінде осы әрекетті бірнеше рет жасаумен көрінетін саралаушы белгілер қарастырылған.

Егер адамның осы экстремизмді немесе террористік қызметті қаржыландыру әрекеті үшін бұрын сотталған болса немесе осы қылмысты үшін заңмен белгіленген тәртіп бойынша жауаптылықтан босатылмаған болса, қылмыстық жауаптылыққа тарту мерзімі ескірмеген болса не осы қылмысы үшін соттылығы алынып тасталмаған немесе жойылмаған болса, экстремизмді немесе террористік қызметті қаржыландыруды бірнеше рет жасаған деп танылады.

Адамды кепілге алу – ҚР ҚК 261-бабы

Халықаралық сипаттағы қасиетке ие болған қауіпті қылмыстардың бірі адамды кепілге алу болып табылады.

Бұл қылмыстың *қоғамдық қауіптілігі* қоғамның қауіпсіздігіне, көптеген жағдайда айтарлықтай адамдардың өміріне, денсаулығына, сондай-ақ адамның жеке бостандығы мен тәуелсіздігіне қол сұғумен көрінеді.

Қылмыстың *объектісі* қоғамдық қауіпсіздік болып табылады. Қосымша объектісі – тұлғаның тәуелсіздігі, оның денсаулығы мен өмірі.

Аталған қылмыстың *объективтік жағы* Кепілге алынған адамды босату шарты ретінде мемлекетті, ұйымды немесе азаматты қандай да бір іс-әрекет жасауға немесе қандай да бір іс-әрекет жасаудан тартынуға мәжбүр ету мақсатында адамды кепілге немесе кепілдік ретінде ұстаумен көрінеді.

Адамды кепілге алу деп, бір немесе бірнеше адамды кез келген әдіспен (жасырын, ашық, алдау немесе күш көрсету) бостандығынан шектеу танылады, оларды босатуды қажетті шарты күш көрсетушінің талаптарын орындау болып табылады.

Адамды кепілге ұстау деп, кепілге алынған адамның бостандыққа шығуына күштеп кедергі жасауды тануға болады.

Қылмыстың бұл құрамының жәбірленушісі болып жасына (кәмелетке толмаған да, балиғатқа толмағанда), қызмет жағдайына (лауазымды да, лауазымы жоқ адам да) қарамастан кез келген адам, Қазақстан азаматы да және шет мемлекет азаматы да бола алады.

Бұл қылмыс кепілге алынған адамның бостандығынан шектелген немесе уақытына қарамастан оның кепілдікке ұсталған кезінен бастап аяқталған деп танылады.

Бұл қылмыстың *субъективтік жағы* кінәнің тура ниеттегі қасақаналық нысанымен сипатталады. Кінәлі адам өзінің адамды кепілге алып және оны қыстап ұстап отырғанын ұғынады және осы әрекетінің нәтижесінің болғанын тілейді.

9. Есірткі, психотроптық заттардың, сол тектестердің заңсыз айналымымен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтар саралау мәселелері

Қазақстан Республикасы Конституциясының 29-бабында азаматтардың денсаулығын қорғау құқығына кепілдік береді. Азаматтар денсаулығының конституциялық құқығын іске асыру республикадағы барлық азаматтарға медициналық жәрдем көрсетуге кепілдік беретін, ол нашақорлықпен ауыратын болса, кеңінен оны ақтау мәселелерін реттейтін ҚР 1997 ж. 19 мамырдағы «Қазақстан Республикасындағы азаматтардың денсаулығын қорғау туралы» Заңның негізінде жүзеге асады⁹¹. Еліміздің 2030 жылға дейінгі даму стратегиясын анықтайтын 1997 ж. 10 қазандағы Қазақстан халқына өзінің Жолдауында Президент отандастарымыздың салауатты өмір салтына жағдай жасауға, нашақорлықпен және есірткі сатумен күресті күшейтуге ерекше назар аударады⁹².

Қазақстан Республикасының 1998 ж. 26 маусымдағы «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Заңда (28.04.2000 ж.) өзгертіліп, толықтырылған) сыбайлас жемқорлықпен және заңсыз қару ұстаумен бірге есірткіні заңсыз айналдыру елдің ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндіреді делінген⁹³.

ҚР ҚК 10-тарауы «Халық денсаулығы мен имандылыққа қарсы қылмыстар» Қазақстан Республикасы қылмыстық заңнамасында новелла болып табылады. Халық денсаулығы және адамгершілік – бұл өзара байланысқан ұғымдар, сондықтан заңнама көрсетілген мүдделерге қол сұғатын қылмыстарды Қылмыстық кодекстің жеке тарауына сыйдырды. Біздің азаматтарымыздың дене бітімінің және рухани сау болуы өмір сүру және Қазақстан қоғамының өркениетті дамуы мен оның жүйесінің қалыпты жұмыс істеуінің кепілі болып табылады.

ҚР ҚК 10-тарауында орналасқан «Халық денсаулығы мен адамгершілікке қарсы қылмыстарды топтық объектінің белгісі бойынша екі топқа бөлуге болады.

⁹¹ ҚР 1997 ж. 19 мамырдағы «Қазақстан Республикасындағы азаматтардың денсаулығын қорғау туралы» Заңы //Индустриальды Қарағанды. 1997 ж. 24 маусым

⁹² Н.Ә. Назарбаев. Қазақстан – 2030 «Бүкіл қазақстандықтардың гүлденуі, қауіпсіздігі және тұрмысының жақсаруы //Каз.правда, 1997 ж. 11 қазан

⁹³ 1998 ж. 26 маусымдағы «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» ҚР Заңы // Каз.правда, 1998 ж 30 маусым

Бірінші топқа өз кезегінде екі шағын топтарға бөлуге болатын халық денсаулығына қарсы қылмыстар (ҚР ҚК 259-269-бб., ҚР ҚК 272-б.) енеді.

а) есірткі құралдарын, жүйкеге әсер ететін немесе улы заттарды заңсыз айналдырумен байланысты қылмыстар (ҚР ҚК 259-265-бб, ҚР ҚК 272-б.),

б) халық денсаулығына қарсы басқа да қылмыстар (ҚР ҚК 266-269-бб.).

Екінші топқа қоғамдық адамгершілікке қарсы қылмыстар кіреді (ҚР ҚК 270-б., ҚК 271-б., ҚК 273-276-бб.).

Бұл әрекеттердің қоғамдық қауіптілігі оларды, зиян келтірумен немесе көптеген адамдардың денсаулығына және қоғамның өнегелі бастауларына зиян келтіру қаупін төндірумен сипатталады.

ҚР ҚК 259-269-б.б. және ҚР ҚК 272-б. қарастырылған қылмыстардың тектік объектісі қалыпты дене бітімінің және психикалық саулығын қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастар жиынтығы деп түсінуге болатын, халықтың денсаулығы болып табылады. Бұл позицияға қылмыстық құқық ғылымында жаппай қабылданған, алайда кейбір заңгер-ғалымдар бұл мәселе бойынша қызықтылау болатын өз көзқарастарын танытады.

Мәселен, қылмыстың бұл топтарын талдай отырып, Н.С. Хруппа «бұл жағдайда тектік объекті халық денсаулығы емес, халықтың санитарлы-гигиеналық амандығы және санитарлы-эпидемияға қарсы себебі бойынша қоғамда (мемлекетте) заңды қарастырылған қызмет түрі – емдеу, ауруларға медициналық жәрдем көрсету және т.б., соның ішінде есірткі күшті әсер етуші және улы заттарды қолдану аясында да денсаулық сақтау қатынасы болады» деген қорытындыға келеді. Осыған байланысты Н.С. Хруппа бұл қылмыстарды «Денсаулық сақтауға қарсы қылмыстар» деп атап, оны ерекше бөлімнің жеке тарауында топтастыруды ұсынады⁹⁴. Мұнымен келісу қиын, өйткені денсаулық сақтау қатынасы тек денсаулықтың себебі бойынша жинақталады «денсаулық сақтау қатынасы» термині мейлінше медициналық болып табылады, сонда ҚР ҚК бойынша халық денсаулығына қарсы қылмыстар жекелеген адамдардың денсаулығына сияқты, ұлттың генофонына да қауіп төндіреді.

Сол себепті, денсаулық сақтау қатынастары – халық денсаулығына қарағанда, мейлінше тар ұғым.

ҚР ҚК 259-269-бб және ҚР ҚК 272-бабында қарастырылған қылмыстардың тікелей объектілері адамдардың тұтынушылығын қанағаттандыруға лайықты қалыпты дене бітімінің және психикалық амандығы байқалатын қоғамдық қатынастардың жеке тобы қылмыстық заңмен қорғалатын халық денсаулығы болып табылады.

Халық денсаулығына қарсы қылмыстардың нәрсесі болатын есірткі құралдары мен жүйкеге әсер ететін заттар осы топтағы бүкіл қылмыстарды біріктіретін жалпы негізді құрайды.

Зандық белгі өз алдына халықаралық-құқықтық нормативтік актілерде немесе нормативтік сипаттағы мемлекетшілік құжаттарда мазмұндалатын тізімдегі есірткілер туралы міндетті нұсқауды қояды.

⁹⁴ И.С. Хруппа «Есірткі заттарын ұрлаумен қылмыстық-құқықтық күрес». Автореферат дисс. з.ғ.к. Киев, 1984 9-10 бб.

Халық денсаулығына қарсы қылмыстар объективтік жағынан әрекет арқылы істеледі. Олардың кейбіреуі әрекет арқылы сияқты әрекетсіздік арқылы да істеледі (ҚР ҚК 267-бабы санитарлық-эпидемиологиялық ережелерді бұзу). Материалдық құрам төмендегідей нормаларда қарастырылған: ҚР ҚК 261-б, 3-б, 265-бб, 206-б, 1,2-бб, 267-б, 268-б, 2-б, 269-б. Бұл қылмыстар тобының қалған құрамдары сол құқыққа қарсы әрекеттің басталу сәтінен бастап аяқталған болып табылады.

Субъективтік жағынан қылмыстың негізгі бөлігі қасақана істеледі. Кейбіреуі абайсыздықта істелуі мүмкін (ҚР ҚК-265-б). Басқалары тек абайсыздықтан (ҚР 266-б.) жасалады.

Қылмыс субъектісі жалпы – 16 жасқа толған есі дұрыс адам. ҚК 260-бабында қарастырылған қылмыс үшін қылмыстық жауапкершілік 14 жастан басталады. Жекелеген қылмыстар тек арнайы субъектімен істелуі мүмкін (ҚР ҚК 263-б., 3-б., 265,260,267,268 бб.)

Адамгершілік - конституциялық құндылық болып табылады. Яғни ҚР Конституциясының 39-бабында адамдар мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтары тек конституциялық құрылымды ғана емес, қоғамдық тәртіпті қорғау, адамдардың құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен адамгершілігін қорғау мақсатында қажет болғанда заңмен шектелуі мүмкін. Сондықтан адамгершілікке қол сұғулықпен күресте қылмыстық-құқықтық шараларды да қолдану толығымен заңға саяды.

ҚР ҚК 270-б, ҚР ҚК 271-б, ҚР ҚК 273-276-баптарында қарастырылатын қылмыс объектісі нормалар мен ережелердің, идеялардың, салт-дәстүрлердің қайырымдылық пен жауыздық, әділеттілік пен пен әділетсіздік, міндет пен абырой туралы қоғамда үстемдік ететін ұсыныстардың жүйесі ретінде түсінілетін қоғамдық адамгершілік бұл қоғамдық сананың ерекше формасы және қоғамдық қатынастардың (адамгершілік қатынастар) түрі⁹⁵.

Сондай-ақ қылмыс құрамының белгілері ретінде белгілі жағдайларда порнографиялық сипаттағы әртүрлі материалдар мен бұйымдар 1 баспалар, кино және бейне материалдар, бейнелер және картиналар, ұятсыз сипаттағы мүсіндер) аталады. Басқа бұйымдар құрамына порнографиялық сипаттағы аудио жазбалар, пластинкалар, компакт-дискілер, дискеттер (ҚК 273-б), зұлымдықпен күш көрсетуді насихаттайтын, адамгершілік нормаларына қатысты ұятсыз, қалай болса солай кино және бейне материалдар, бейнелер және басқалары ҚК 274-б); жабайы және үй жануарлары, ҚК 276-б) енгізіледі.

Адамгершілікке қарсы қылмыстардың объективтік жағы тек белсенді әрекеттер жолымен істеледі. Құрылымы бойынша адамгершілікке қарсы барлық қылмыстар негізінен ҚР ҚК 275-бабын есепке алғанда қылмыстың формальды құрамын иеленеді және ҚР ҚК 276-бабы материалдық құрамға жатады. Адамгершілікке қарсы қылмыстар субъективтік жағынан қасақана істелінеді.

⁹⁵ Адамгершілік бұл – қоғамдағы адам әрекеттерін нормалар көмегімен реттеу тәсілдерінің бірі. Жай салт немесе дәстүрден айырмашылығы адамгершілік нормалар қайырымдылық және жауыздық міндетті, әділеттілік және т.б. идеалдар түрінде саналы негіздеуді иеленеді (совет энциклопедиялық сөздігі, М., 1989, 841-б.)

Қылмыс субъектісі жалпы – 16 жасқа толған есі дұрыс адам (ҚР ҚК 15-б., 1-б.) ҚР ҚК 275-б 2 бөлімінде қарастырылған қылмыс үшін қылмыстық жауапкершілік 14 жастан басталады.

Есірткі заттарды немесе жүйкеге әсер ететін заттарды заңсыз дайындау, иемденіп алу, сақтау, тасымалдау, жөнелту немесе сату (ҚР ҚК 296-б.).

Бұл қылмыстың объектісі халық денсаулығы болып табылады.

Қарастырылатын қылмыстың заты – есірткі құралдары немесе жүйкеге әсер ететін заттар. Бірінші сұрақта біз ҚР ҚК 259-бабында қарастырылған қылмыс заттарын айттық, сондықтан оны қайта қарау қажеттілігі жоқ.

ҚР ҚК 259-бабы бірінші бөлігі ірі көлемдегі есірткі құралдарын немесе жүйкеге әсер ететін заттарды сату мақсатынсыз заңсыз иемденіп алу, тасымалдау немесе сақтағаны үшін жауапкершілікті қарастыратын сияқты 4 бөлімнен тұрады (ҚР ҚК 259-б., 1-б.).

1998 ж. 14 мамырдағы «Есірткі құралдарын, жүйкеге әсер ететін, күшті әсер етуші және улы заттарды заңсыз айналдырумен байланысты іс бойынша заңнаманы қабылдау туралы» ҚР ЖСП №3 қаулысына өзгертулер енгізу туралы ҚР Жоғарғы Соты Пленумының 1999 ж. 30 сәуірдегі №2 қаулысына сай есірткі құралдарын, жүйкеге әсер ететін заттарды, сол сияқты прекурсорларды заңсыз тасымалдау «Есірткі құралдары, жүйкеге әсер ететін заттар, прекурсорлар және оларды заңсыз айналдыруға қарсы әрекет шаралары мен оларды шектен тыс қолдану туралы Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабы, 12-тармағына сәйкес тасымалдау тәсілінен тәуелсіз олардың физикалық ауысуынсыз белгіленген тәртіпте кез келген қасақана әрекеттер болып табылады.

Тағы бір айта кететін жай, ол аталған құжаттарда бір-біріне қарама-қайшылық туғызатын баптар да жоқ емес, сондықтан ҚР Жоғарғы Сотына бұл мәселелер жайында бір шешімге келу жөн.

Сондықтан бұл қылмыстың құрамы құрылысы бойынша, ҚР ҚК 259-б. 3-бөлімде қаралғандай, формальды болып табылады, яғни есірткіні заңсыз сақтау оларды дайындаған немесе алынған сәтінен бастап, алдағы уақытта қандай зиянды салдары орын алатынына қарамастан, аяқталған болып есептеледі.

Қылмыс субъектісі болып 16 жасқа толған, ҚР Азаматы немесе азаматтығы жоқ адам немесе шетел азаматтығына (дипломатиялық иммунитетке ие емес) қарамастан кез келген қоғамның құқықты мүшесі танылады.

Есірткі құралдарын немесе жүйкеге әсер ететін заттарды заңсыз иемденіп алудың, тасымалдаудың және сақтаудың субъективтік жағы тікелей ниетпен сипатталады, яғни адам есірткі құралдарын немесе жүйкеге әсер ететін заттарды иемденіп алу, тасымалдау немесе сақтау бойынша өзінің заңсыз әрекеттерінің қоғамдық қауіптілігін түсінеді және оларды істеуді қалайды. Қылмыстың ниеті саралауға әсер етпегенімен, есірткі құралдарын немесе жүйкеге әсер ететін заттарды сату, өткізу мақсаты болмауының негізгі мәнін иеленеді. Бұл туралы оларды адамның өзі қолдануы, мөлшері, түрі немесе иемденіп алынған және сақталған есірткілердің көлемі т.б. сияқты мән-жайлар жиынтығы куәландыра алады.

ҚР ҚК 259-б; 2-бөлімінің диспозициясында алғаш рет есірткілерді заңсыз дайындау көрсетілген, яғни бұрын есірткілермен мұндай заңсыз әрекет ҚазССР ҚК 214-баптың диспозициясында қарастырылмаған болатын.

1998 ж. 10 шілдедегі «Есірткі құралдары, жүйкеге әсер ететін заттар, прекурсорлар және оларды заңсыз айналдыру мен шектен тыс қолдану туралы» Қазақстан Республикасының Заңының /2006 жылғы 2-наурыздағы толықтыруларымен/ 1-б. 12-тармақшасына сай есірткі құралдары, жүйкеге әсер ететін заттар мен прекурсорларды өңдеу дегеніміз есірткі құралдарын немесе жүйкеге әсер ететін заттардың концентрациясын арттыру мақсатында оларды қайта тазарту.

1998 ж. 14-мамардағы «Есірткі құралдарын, жүйкеге әсер ететін, күшті әсер етуші және улы заттарды заңсыз айналдырумен байланысты іс бойынша заңнаманы қабылдау тралы» ҚР Жоғарғы Сот Пленумы қаулысының 6-тармағына сай заңсыз өңдеу дегеніміз – есірткі құралдарын немесе жүйкеге әсер ететін заттардың концентрациясын арттыру мақсатында рұқсатсыз қайта жасау немесе тазарту болып табылады.

Кептіру, ұнтақтау, есірткі құрамы бар өсімдіктің түрін өзгерту, одан басқа есірткі құралын алу жағдайынсыз өңделген болып есептелмейді.

Демек, өңдеуді есірткілік әсері мен концентрациясын арттыру мақсатында сол есірткілерге қатысты кез келген айналдыру процесін (тазарту, синтездеу т.б.) деп түсінеміз. Осыдан кез келген айналдыру (қайта жасау немесе тазарту) жоғары концентрациясындағы есірткі алу мақсатын көздейді деп есепке алуға болмайды. Сондықтан мақсат қайта өңдеудің міндетті белгісі болып табылады. Егер өңдеу басқа мақсатпен жүзеге асырылса, мысалы, адам есірткілердің концентрациясын арттыру мақсатында емес, кеден шекарасынан кедергісіз өту мақсатында өндесе, яғни оларды жасыру жеңіл болу үшін есірткілердің көлемін кішірейтсе, онда адамның бұл әрекеті есірткілерді өңдеу ретінде бағаланбайды.

Кейбір авторлар есірткілерді қайта өңдеу – есірткі құрамы бар шикізатты (өсімдіктерді, жартылай фабрикат және т.б.) дайын есірткі құралдарына айналдыру деп санайды⁹⁶. Бұл оқиға есірткі құрамы бар шикізат есірткі болмай, бұл процесс дайындауды білдірсе, мұндай нақтылаулар айқын емес деп тізімге енген есірткі құралдары мен жүйкеге әсер ететін заттарды тек жоғары концентрацияда алуға ғана болады. Есірткілерді өңдеудегі оларды қайта жасау немесе тазарту процесі кезінен бастап аяқталған қылмыс деп танылады.

Есірткілерді бұрын ұрлау немесе бопсалау, тыйым салынған өсімдіктерді өсіру үшін заңсыз егу, есірткі құралдарын тұтынуға көндігу бірнеше реттік құрамайды. ҚР ҚК 11-б., 3-бөліміне сай, егер адам бұрын істеген қылмысы үшін белгілі тәртіпте қылмыстық жауапкершіліктен босатылса, не болмаса бұрын істеген қылмысы үшін соттылығы жойылса немесе алынып тасталса немесе мұндай қылмысы үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту мерзімінің көнелігі өтіп кетсе, бірнеше реттік деп танылмайды.

Бірыңғай ниеттегі қылмыстың жалғасуына шек қою керек. ҚР ҚК 11-б., 4-бөліміне сай, бір ниет пен мақсатты қылмыстың және толығымен бір

⁹⁶ Қылмыстық құқық. Ерекше бөлім // И.Я.Козаченко, З.А.Незнамова, Г.П.Новоселов. М., 1997, 428 б.

қылмысты құрайтын, бір тектес қылмыстық әрекеттерден тұратын қылмыстар бірнеше рет жалғасқан қылмыс болып саналмайды. ҚР ҚК 259-б., 3-бөлімінің диспозициясы қаншалықты баламалы болғанымен, ондағы аталған кез келген әрекетті істеу аяқталған қылмыс болып есептеледі, сол бір есірткілер партиясына қатысты көрсетілген әрекеттердің барлығын немесе бірнешеуін жүйелі істеу бірнеше реттікті құрамайды. Бірнеше реттік дегеніміз – есірткілердің бірнеше партиясын иемденіп алу, тасымалдау, жөнелту немесе өткізу, не болмаса бір партиясын дайындау және екіншісін тасымалдау.

ҚР ҚК 259-б., 3-б., «в» тармағы түсінігі ҚР ҚК 259-б., 1-бөлімін талдау берілген ҚР ҚК 259-б., 2-бөлімінде қарастырылған ірі көлемдегі есірткі құралдарына немесе жүйкеге әсер ететін заттарға қатысты әрекеттер үшін қылмыстық жауапкершілікті қарастырады.

ҚР ҚК 259-б., 4-бөлімінде қарастырылған әрекеттер қылмыс құрамының ерекше сараланған түрі болып табылады. Ерекше сараланғандар есебіне енетіндер:

а) қол сұғушылықты (озбырлықты) ұйымдасқан топпен немесе қылмыстық бірлестікпен (қылмыстық ұйыммен) істеу;

б) аса ірі көлемде есірткі құралдарына немесе жүйкеге әсер ететін заттарға қатысты.

Бұл әрекеттер заңда аса ауыр қылмыстар санатына кіреді (ҚР ҚК 10-б., 5-бөлім).

Аса ірі көлем ұғымы осы баптың 2-бөлімінде айтылған. ҚР ҚК 31-б., 3-бөліміне сай, егер қылмыс бір немесе бірнеше қылмысты істеу үшін бұрын біріккен, тұрақты адамдар тобымен істелсе, ұйымдасқан топпен істелді деп саналады. Бұл анықтама бойынша, ұйымдасқан топқа тән үш белгі көрсетіледі:

а) тұрақтылық;

б) бұрын ұйымдасқан топ;

в) мақсаты: бір немесе бірнеше қылмыстарды істеу.

Есірткі құралдарын немесе жүйкеге әсер ететін заттарды ұрлау не қорқытып алу (ҚР ҚК 260-бабы).

Бұл қылмыстың қоғамдық қауіптілігі меншікке қатысты шығын келтірудегідей емес, халық денсаулығына зиян келтіру қаупіндегідей басым көрінеді.

Бұл қылмыстың объектісі халық денсаулығы болып табылады. Есірткі құралдарын немесе жүйкеге әсер ететін заттарды ұрлауда не болмаса бопсалауда қосымша объекті ретінде жәбірленушінің, сол сияқты оның туғандары мен жақындарының өмірі және денсаулығы, абыройы және ар-ожданы, меншік қатынастары орын алады.

Қылмыстың заты бірінші сұрақта қарастырылған есірткі құралдары мен жүйкеге әсер ететін заттар болып табылады.

Объективтік жағы ҚР ҚК 260-б., 1-бөлімінде төмендегідей белсенді әрекеттермен сипатталады:

а) есірткі құралдарын немесе жүйкеге әсер ететін заттарды ұрлау;

б) есірткі құралдарын немесе жүйкеге әсер ететін заттарды бопсалау.

ҚР ҚК 181-б., 1-бөлімінің диспозициясы бойынша ҚР ҚК 260-бабында қарастырылған есірткілерді бопсалаудың объективтік жағына түсінік беру керек. Есірткілерді бопсалау күш көрсетуді қолданып, бөтен адамның мүлкін жою немесе бүлдіру, сондай-ақ жәбірленушіні немесе оның жақындарын ұятқа қалдыратын мәліметтер тарату сияқты қорқыту мен иелену немесе есірткілерді беруді талап етумен сипатталады. Қылмыс үшін жауапкершілік есірткі құралдарын және жүйкеге әсер ететін заттарды бопсалау жағдайында оны заңды немесе заңсыз иеленгенінен басталады. Есірткі құралдарын немесе жүйкеге әсер ететін заттарды бопсалауды беру туралы алап қойған сәттен бастап аяқталған қылмыс деп санау керек.

Қылмыс субъектісі – қылмыс істеген сәтте 14 жасқа толған есі дұрыс адам.

Қылмыстың субъективтік жағы тікелей ниеттегі кінә түрінде сипатталады. Адам өзінің есірткілік ниеттегі кінә түрінде жүйкеге әсер ететін заттарға қатысты әрекетінің заңсыздығын түсіне отырып, бұл әрекеттерді істеуді қалайды.

Құрамында есірткі заттар бар өсіруге тыйым салынған өсімдіктерді заңсыз өсіру (ҚР ҚК 262-бабы)

Бұл қылмыс негізінен ҚР оңтүстік аймақтарында жасалады. Осы қылмыстың қоғамдық қауіптілігі құрамында есірткі заттар бар өсіруге тыйым салынған өсімдіктерді заңсыз өсірумен шұғылдана отырып адамдар олардың одан әрі таралуына жағдай жасайды.

Қылмыс объектісі – адамдар денсаулығы.

М.М. Кадыровтың пікірінше «осы қылмыстың тікелей объектісі ретінде дәрілік мақсатта пайдалану үшін өсірілетін өсімдіктерді өсіру бойынша орнықтырылған қоғамдық қатынастар табылады»⁹⁷, ал қосымша объектісі болып жерді пайдалану ережелері саналады.⁹⁸ Қылмыс нәрсесі / заты есірткі өсімдіктері.

Қылмыстың объективтік жағы:

- а) құрамында есірткі заттар бар өсіруге тыйым салынған өсімдіктерді егу;
- б) оларды өсіру;
- в) сораны, көкнәрды не құрамында есірткі заттар бар өсіруге тыйым салынған өсімдіктердің сорттарын өсірумен сипатталады.

Қылмыс субъектісі 16-жасқа толған кез келген адам.

Субъективтік жағынан осы қылмыс тек тікелей ниетпен сипатталады: кінәлі аталған өсімдіктерді егіп, өсіретінін біледі және соны тілейді.

Осы баптың 2-б. үш ауырлатушы белгілерді қамтиды: а) алдын ала сөз байласқан адамдар тобы; б) әлденеше рет; в) ірі мөлшерде. Алғашқы екі белгілер ҚР ҚК 259-бабын саралауда толық қарастырылды.

Ірі мөлшер деп есірткілерді бақылайтын Мемлекеттік комиссияның шешіміне сәйкес Арнайы кестеде көзделген көрсеткіштерді түсінеміз.

⁹⁷ Кадыров М.М. Уголовно-правовая борьба с посевами или выращиванием запрещенных к возделыванию культур, содержащих наркотические вещества: Автореф. дис. канд. - М., 1984. - С. 6.

⁹⁸ Кадыров М.М. Проблемы уголовно-правовой борьбы с незаконным оборотом наркотических средств. — Ташкент, 1993. — С. 131.

Олардың қатарына: 10 кем емес опий және 15 кем емес көкнәр өсімдіктері, сонымен қатар 50 және одан да көп жабайы өсетін есірткі өсімдіктері жатады.

Есірткі құралдарын немесе жүйкеге әсер ететін заттарды тұтыну үшін притондар ұйымдастыру немесе ұстау (ҚР ҚК 264-бабы).

Бұл қылмыстың қоғамдық қауіптілігі есірткілерді өткізу нарқын кеңейтуге мүдделі адам есірткіні тұтыну үшін жағдайлар жасайды. Бұл адамдар тек өзінің пайдакүнемдік мақсатында нашақорлықты және наркобизнесті кеңінен таратуға ықпал етеді.

Бұл қылмыстың негізгі объектісі – халық денсаулығы, ал қосымшасы – қоғамдық адамгершілік болып табылады.

Қарастырылған қылмыстың объективтік жағы екі дербес әрекеттен көрінеді – есірткі құралдарын немесе жүйкеге әсер ететін заттарды тұтыну үшін притондар ұйымдастыру және мұндай притондардың мазмұны.

1998 ж. 14-мамырдағы ҚР Жоғарғы Сот Пленумы қаулысының түсіндіруіне сай притондар – есірткі құралдарын немесе жүйкеге әсер ететін заттарды тұтыну үшін бірыңғай алынған кісі тұратын немесе кісі тұрмайтын орындар. Бұл пәтер, бөлме, саяжай, салынып жатқан үйлер, гараж, сарай т.б. болуы мүмкін. Притондарды ұйымдастыру дегеніміз – оны құруға бағытталған әрекеттер, ал орындар болған жағдайда – есірткі құралдарын немесе жүйкеге әсер ететін заттарды тұтыну үшін оны пайдалануға ниет еткен адамдарды тарту.

Притонның мазмұны оның қызмет етуін қамтамасыз етуге бағытталған әрекеттер жүйесін білдіреді (оның материалдық қамтамасыз етілуі, күзету, жөндеу, клиентке қызмет көрсету, тұтыну үшін құралдар мен заттарды түсіру т.б.).

1998 ж. 14-мамырдағы «Есірткі құралдарын, жүйкеге әсер ететін, күшті әсер етуші және улы заттарды заңсыз айналдырумен байланысты іс бойынша заңнаманы қабылдау туралы» ҚР Жоғарғы Соты Пленумының № 3 қаулысы түсіндіргендей, притондар есірткі құралдарын немесе жүйкеге әсер ететін заттарды тұтыну үшін бірыңғай берілген адам тұратын немесе адамдар тұрмайтын орындар болуы мүмкін.

Притондарды ұйымдастыру – оны құруға бағытталған әрекеттер, ал орынның болуы – есірткі құралдарын немесе жүйкеге әсер ететін заттарды тұтыну үшін оны пайдалануды қалайтын адамдарды тарту. Сол себепті, алдын ала тергеу органдары В.-ның әрекетін есірткі құралдарды немесе жүйкеге әсер ететін заттарды тұтыну үшін бірнеше притондарды ұйымдастырғаны немесе ұстағаны үшін ҚР ҚК 264-б., 2-бөлімі бойынша сараланғаны дұрыс⁹⁹.

Есірткі заттары, жүйкеге әсер ететін немесе улы заттарды ұстау ережелерін бұзу (ҚР ҚК 265-бабы)

Қылмыс объектісі – азаматтар денсаулығы және ғылыми және медициналық мақсатта есірткі заттары, жүйкеге әсер ететін немесе улы заттарды ұстау, тасу, жою ережелері.

Қылмыс заты есірткі заттары, жүйкеге әсер ететін немесе улы заттар.

⁹⁹ 1998 ж. Қарғанды қ. Октябрь ауданының Киров сот учаскесінің мұрағаты.

Қылмыстың объективтік жағын есірткі заттарды, жүйкеге әсер ететін немесе улы заттарды ұстау ережелерін бұзу құрайды.

1998 ж. 14 мамырдағы «Есірткі құралдарын, жүйкеге әсер ететін, күшті әсер етуші және улы заттарды заңсыз айналдырумен байланысты іс бойынша заңнаманы қолдану туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының Қаулысына сай қылмыс белгілі бір зиянның болу-болмауына қарамастан аяқталған болып есептеледі.

Қылмыс субъектісі қызметтік өкілеттіктеріне байланысты есірткі заттары, жүйкеге әсер ететін немесе улы заттарға қолы жететін лауазымды не лауазымды емес тұлға болуы мүмкін, яғни аталған ережелерді сақтау өз міндетіне кіретін адам.

Субъективтік жағынан бұл қылмыс кінәнің қасақана және абайсыздық нысандарымен сипатталады.

ҚР ҚК 265-б. 2-б. аталған заттардың ұрлануына не өзге де елеулі зиян келтірілуіне әкеп соққан әрекеттер үшін қылмыстық жауаптылық көздейді. Бұл құрам - материалдық, сондықтан да қылмыстың аяқталу сәтін

10. Сыбайлас жемқорлыққа байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау

«Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» сыбайлас жемқорлықты ұлттық қауіпсіздікке тікелей қауіп-қатер қатарына қояды және мемлекет пен қоғамды осы келеңсіз құбылыспен күресте күш-жігерді біріктіруге бағыттайды.

Қазақстанның осы маңызды мәселе бойынша қағидаттық ұстанымын білдіретін еліміздің басты стратегиялық құжаты мемлекеттің алдағы жылдардағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының негізі болып табылады.

Сыбайлас жемқорлық мемлекеттік басқарудың тиімділігін, елдің инвестициялық тартымдылығын төмендететіні, әлеуметтік-экономикалық қарыштап дамуды тежейтіні баршаға мәлім.

Қазақстан мемлекеттік тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың тиімді, әлемдік стандарттарға сай институттары мен тетіктерін құру бағытымен мақсатты және кезең-кезеңмен жүріп келеді.

Біздің елімізде қазіргі заманғы сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнама жұмыс істеуде, оның негізі «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» және «Мемлекеттік қызмет туралы» заңдар болып табылады, бірқатар бағдарламалық құжаттар іске асырылуда, мемлекеттік қызмет және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы функцияларды кешенді түрде іске асыратын арнайы уәкілетті орган құрылды, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет саласындағы халықаралық ынтымақтастық белсенді жүзеге асырылуда.

Бұл орайда қазіргі кезеңде мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегияны (бұдан әрі – Стратегия немесе Сыбайлас жемқорлыққа қарсы

стратегия) айқындайтын жаңа бағдарламалық құжатын қабылдау қажеттігі болып тұр.

Мұндай құжатта сыбайлас жемқорлық деңгейін түбегейлі қысқартуға, мемлекет пен қоғам өмірінің түрлі салаларында оны тудыратын себептер мен жағдайларды жоюға қабілетті превентивтік сипаттағы кешенді шараларға жетекші рөл берілуі тиіс. Яғни, басты назар сыбайлас жемқорлықтың салдарларымен күреске емес, оның алғышарттарын жоюға аударылуы тиіс.

Ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыру бизнесті дамыту жолындағы әкімшілік кедергілерді жою, Қазақстанда жұмыс істейтін отандық және шетелдік кәсіпкерлердің құқықтары мен заңды мүдделерін кез келген сыбайлас жемқорлық көріністерінен тиімді қорғау жөніндегі шаралардың басымдығын да көздейді.

Тұтастай алғанда, мұндай Стратегия мемлекет пен қоғамның тыныс-тіршілігінің негізгі салаларын қамтуға, жан-жақты және дәйекті сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралар кешенінің әзірленуін және жүзеге асырылуын көздеуге, сөйтіп мемлекеттік биліктің барлық деңгейлерінде, сондай-ақ жекеше секторда сыбайлас жемқорлықты барынша азайтуды қамтамасыз етуге, қазақстандық азаматтардың осы әлеуметтік зұлымдыққа төзімсіз көзқарасын қалыптастыруға тиіс.

Бұл ретте Стратегия айқындайтын базалық бағыттар түпкілікті болуы мүмкін емес. Олар жекелеген іс-шаралардың орындалуына байланысты және сыбайлас жемқорлық құбылысына, оның себептеріне, сыбайлас жемқорлық жүріс-тұрысты ынталандыруға терең талдаудың нәтижелерін, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес саласындағы істердің жай-күйін байсалды және объективті бағалауды ескере отырып түзетілуге тиіс.

2008 жылдан бері қолданыстағы Жемқорлықпен күрес жөніндегі бағдарлама тұтастай алғанда қойылған міндеттерді жүзеге асыруға негіз болды. Тек бағдарлама қоғамның, уақыттың өзгерістеріне сай жаңартуды талап етеді.

«Қазақстан-2050» Стратегиясы міндеттері және партия Доктринасы басымдықтары ескерілген Жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың жаңа бағдарламасы мемлекеттің және тұтас қоғамның күшін жемқорлыққа қарсы жұмылдыруға бағытталды. Көзделген мақсатты жүзеге асыру үшін құжатта азаматтық қоғамды, бизнес қауымдастығын жемқорлыққа қарсы іс-қимылға тарту, мемлекеттік органдардың, корпоративтік сектордың қызметіне бақылауды күшейту, сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңдарды жетілдіру, мемлекеттік қызметтердің сапасына мониторинг жүргізу, көлеңкелі экономикаға тосқауыл қою қарастырылды. Сонымен қатар, қоғамда жемқорлыққа төзімсіздік мәдениетін және білім мен тәрбиенің барлық деңгейінде жемқорлыққа қарсы дағды моделін қалыптастыру да қамтылған.

Жұртшылық назарына ұсынылған Бағдарлама жобасына сәйкес, жемқорлыққа қарсы іс-шараларда негізінен бастауыш партия ұйымдарының маңызын арттыру көзделген. Сонымен қатар, жемқорлыққа қарсы білім мен тәрбие жүйесі, партияның Жемқорлықпен күресу бағдарламасын жүзеге асыру

жөніндегі Баяндаманы жариялау сияқты механизмдерді және басқа да жаңалықтарды енгізу қарастырылған.

Сыбайлас жемқорлық Қазақстанның барлық табыстарына қол жеткізуге мүмкіндік туғызған мемлекетіміздің негізгі құндылығы – Тәуелсіздікке қауіп төндіреді.

Сыбайлас жемқорлық қоғамның мемлекетке деген сеніміне селкеу түсіреді, елдің әлеуметтік-экономикалық және рухани өрлеуіне айтарлықтай кедергі келтіре отырып, мемлекеттік биліктің тиімділігін төмендетеді.

Мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық және өзге де қылмыстық құқық бұзушылықтардың ұғымы мен түрлері

Мемлекеттік қызмет және мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық пен өзге де қылмыстардың ерекшелігі қоғамдық қауіпті әрекеттерді заңдарды сақтау және қорғауға міндетті адамдардың жасауында болып табылады.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстары екі жақтылықтың, яғни екі тұстың болуымен сипатталады: біріншіден, өзінің қызметтік жағдайын пайдаланушы мемлекет қызметкері, екіншіден, қызметтік мүдделеріне қарсы әрекетін өзінің пайдасы үшін қолданатын адамдар.

Аталған қылмыстардың кең таралуы мемлекет аппаратының сыбайластығы заң шығарушыны мемлекеттік қызмет және мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық және өзге де қылмыстармен күресуде қатаң шаралар қолдануына мәжбүрлейді.

Мемлекеттік қызмет және мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық пен өзге де қылмыстармен күрес саласындағы заң шығарумен және өзге де құқық қолдану мәселелерін шешу «сыбайлас жемқорлық қылмыстары» мен «мемлекеттік қызмет және мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы өзге де қылмыстар» ұғымдарының мағынасы мен мазмұндарын түсінуді талап етеді, олардың анықтамасы заңда және заң әдебиеттерінде осы сұрақтарды қарастыруда бірыңғай көзқарастың болмауымен күрделене түскен.

Қарастырылып отырған қылмыстардың белгілерінің ерекшелігін көрсету және осының негізінде мемлекеттік қызмет және мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық және өзге де қылмыстар түсінігінің қалыптасуы қылмыстың мына белгілерін ашуда маңызды: қоғамдық қауіпті әрекеттерді саралау, қылмыстың сабақтас құрамдарының айырмашылығын анықтау, аталған қылмыстар және өзге де құқық бұзушылықтарды шектеу.

ҚР Қылмыстық кодексі мемлекеттік қызмет пен коммерциялық ұйымдар және қоғамдық бірлестіктердегі қызметті біріктіруге жол бермеу принципін негізге алып, екі жеке тарауды қарастырады, мемлекеттік қызмет мүдделеріне қарсы (ҚК 13-тарау), коммерциялық және өзге ұйымдардың мүдделеріне қарсы қылмыс (ҚК 8-тарауы) үшін қылмыстық жауаптылық анықталған.

2003 ж. 25 қыркүйегіндегі «Сыбайлас жемқорлықпен күрес сұрақтары бойынша кейбір заң актілеріне өзгерістер енгізу туралы» ҚР Заңына сәйкес ҚР ҚК 13 тарауы «Мемлекеттік қызмет және мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық және өзге де қылмыстар» деген атауға ие болды.

Зандардың өзгертілуіне байланысты мемлекеттік қызмет және мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық және өзге де қылмыстар түсінігін дұрыс анықтау қажеттілігі туындайды.

Қарастырылып отырған сұрақтардың шешімі 1998 ж. 2 шілдесіндегі ҚР «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес» Заңының 2-бабы, 1 тармағының мазмұнындағы сыбайлас жемқорлықтың түсінігі берілген.

«Осы Заңда мемлекеттік міндеттерді атқаратын адамдардың, сондай-ақ соларға теңестірілген адамдардың лауазымдық өкілеттігін және оған байланысты мүмкіндіктерін пайдалана отырып не мүліктік пайда алу үшін олардың өз өкілеттіктерін өзгеше пайдалануы, жеке өзі немесе делдалдар арқылы заңда көзделмеген мүліктік игіліктер мен артықшылықтар алуы, сол сияқты бұл адамдарға жеке және заңды тұлғалардың аталған игіліктер мен артықшылықтарды құқыққа қарсы беруі арқылы оларды сатып алуы сыбайлас жемқорлық деп ұғынылады».

«Сыбайлас жемқорлық» ұғымын «сыбайлас жемқорлықпен байланысты құқық бұзушылықтар» ұғымынан ажырата білу керек және 1998 ж. 2 шілдедегі ҚР Заңының 1 бабының 2 тармағында «Сыбайлас жемқорлықпен күрес туралы аталған заңмен және басқа да заңдармен қарастырылатын заңмен бекітілген тәртіптік, әкімшілік және қылмыстық жауаптылыққа әкелетін сыбайлас жемқорлықпен тікелей байланысты немесе сыбайлас жемқорлыққа жағдайлар жасайтын әрекеттер жатады» делінген..

Кейбір ТМД елдерінің заң актілерінде сыбайлас жемқорлық ұғымы осыған сәйкес қарастырылады.

1997 ж. 26 маусымындағы Беларусь Республикасының «Ұйымдасқан қылмыс және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес шаралары туралы» Заңының 1-бабы сыбайлас жемқорлық – «мемлекеттік қызмет атқаруға уәкілетті, не оған теңестірілген тұлғаның өз қызмет орнын және онымен байланысты мүмкіндіктерін өзіне немесе жақын туыстарына құқыққа қарсы мүліктік немесе мүліктік емес игіліктер, жеңілдіктер және артықшылықтар түсіру мақсатында қасақана пайдалану, сонымен бірге, өзіне немесе жақын туысқандарына құқыққа қарсы мүліктік және мүліктік емес игіліктер, жеңілдіктер және артықшылықтар түсіру жолында көрсетілген тұлғаны парамен сатып алу, сонымен қатар көрсетілген тұлғалардың құқыққа қарсы және заңды тұлғалар арқылы осы игіліктерді түсіру үшін парамен сатып алу»¹⁰⁰ деп көрсетілген.

Сыбайлас жемқорлық түсінігін сипаттайтын түрлі көзқарастарды қарастырып, келесідей жүйеледік:

¹⁰⁰ А.И. Лукашов, Э.А. Саркисова. Вопросы применения уголовного закона в нормативных актах, документах и материалах. – Минск, 1998, 433 б.

1. Сыбайлас жемқорлық қызмет өкілеттігін пайдакүнемдік мақсатында асыра пайдалану ретінде қарастырылады;

2. Сыбайлас жемқорлық жеке мүддесі үшін де, қызметкерін параға сатып алумен сипатталатын пайдакүнемдік мақсаттағы жағдайларда да мемлекет қызмет өкілеттігін асыра пайдаланумен ұқсастырылады;

3. Сыбайлас жемқорлық ұйымдасқан қылмыстың элементі ретінде сипатталады;

4. Сыбайлас жемқорлық - лауазымды тұлғаның (өзге де мемлекет қызметкерлері) өз қызмет өкілеттіктерін қасақана бұзу.

Жекелеген ғалымдар сыбайлас жемқорлықты паракорлықпен ұқсастырады¹⁰¹.

Біздің пікірімізше, сыбайлас жемқорлық түсінігі және оның көріну белгілерін анықтау аталған құбылыстың әлеуметтік мәнін түсінуге негізделуі тиіс. Сыбайлас жемқорлықтың мәні мемлекет аппаратының қызметінің қалыптасқан тәртібін бұзумен сипатталады, ал нәтижесінде биліктің дифформациялануына әкеліп соғады.

ҚР Бас прокуроры мен ҚР Әділет Министрлігі бірлескен бұйрығының 2 тарауында лауазымды тұлға пайдакүнемдік немесе сыбайластыққа жол ашатын, жағдай жасалатын басқа жеке мүдделерінен жасалатын өзге де қылмыстарды сыбайлас жемқорлыққа жатқызуға болады. Ал аталған бұйрықтың 2 тарауына сәйкес қандай да болмасын өзге қылмыстарды сыбайлас жемқорлыққа жатқызу қылмыстық құқық теориясында және соттық тергеу тәжірибесінде белгілі қиыншылықтар туғызады¹⁰².

Осыған байланысты 2003 ж. 25 қыркүйегінде ҚР Заңы мен Қылмыстық кодексіне елеулі өзгерістер мен толықтырулар енгізілді: 307, 308, 310, 314, 315 баптарының диспозициясы қайтадан редакцияланды, Қылмыстық кодекстің 311, 312 баптарының редакцияларына өзгерістер енгізілді, ҚК 307 б. ескертуіндегі сыбайлас жемқорлық қылмыстың субъектілері анықталды.

Мемлекеттік қызмет және мемлекетті басқару мүдделеріне қарсы өзге де қылмыстарға заң шығарушы ҚР ҚК 309 б. (лауазымды тұлға өкілеттігін иемдену) және ҚР ҚК 316 б. (салақтық) қарастырылған құрамды жатқызады.

Заң әдебиеттерінде мемлекеттік қызмет және мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық және өзге де қылмыстар қызметтік қылмыстар деп мемлекеттік аппараттың қалыпты қызметіне қол сұғатын қоғамдық қауіпті әрекеттер түсіндіріледі, бұл әрекеттерді арнайы субъектілер (мемлекеттік қызмет атқаруға уәкілетті не оған теңестірілген тұлғалар және лауазымды тұлғалар) өздеріне берілген қызмет өкілеттіктерін азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне және қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін елеулі түрде бұзу жатады¹⁰³.

¹⁰¹ Г.И.Баймурзин. Проблемы коррупции как социального феномена (социального антипода) в условиях гражданского общества. – жинақта.

¹⁰² Е.З.Тұрғымбаев. Билікті немесе қызмет өкілеттігін асыра пайдаланғаны үшін қылмыстық жауаптылық. Диссертация...к.ю.и., Қарағанды, 2004, 22-23 бб.

¹⁰³ Мысалы, А.Н.Ағыбаев. Уголовно-правовые и криминологические меры борьбы с коррупцией. Алматы, 2003, 26 б. Ю.И.Ляпунов. Должностные преступления. Киев, 1988, 11 б., В.Е. Мельникова. Должностные

Осы анықтамадан көрсетілген қылмыстың негізгі белгілері:

- 1) мемлекеттік аппараттың (қылмыс объектісі) қалыпты, заңды қызметіне қол сұғушылық;
- 2) азаматтардың, қоғамның немесе мемлекеттің құқықтары мен заңды мүдделеріне елеулі түрде зиянын тигізетін, қызмет мүддесін бұзатын тұлғалардың әрекеті немесе әрекетсіздігі (қылмыстың объективтік жағы);
- 3) кінәлінің қасақана немесе абайсыздан жасаған қоғамдық қауіпті әрекеттері (қылмыстың субъективтік жағы);
- 4) мемлекеттік қызмет атқаруға уәкілетті не оған теңестірілген тұлғаның, лауазымды тұлғаның қоғамдық қауіпті әрекеттері (қылмыстың арнайы субъектісі).

ҚР ҚК 312 б. (пара беру) мен ҚК 313 б. (парақорлыққа делдал болу) ұқсастық бар, оларда субъект – ортақ.

ҚР ҚК осы белгілерілерінің жиынтығы ҚК 13 тарауында қарастырылған қылмыстың мазмұнын құрайды.

ҚК ҚК 13 тарауында қарастырылған қылмыстардағы қолсұғушылықтың объектісі мемлекеттік аппараттың және жалпы және жекелеген звенолардағы жергілікті өзін-өзі басқару аппаратының қалыпты қызметі болып табылады.

Кейбір қылмыстардың қосымша объектісі ретінде азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделері, қоғам мен мемлекеттің заңды мүдделері қарастырылады.

Жекелеген қылмыстардың міндетті белгілері олардың заты болып саналады: ақша, құнды қағаздар, өзге де мүліктер (ҚР ҚК 311-313 б.б.), ресми құжаттар (ҚР ҚК 314 б.)

Мемлекеттік қызмет және мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық және өзге қылмыстардың көпшілігі әрекет арқылы жүзеге асады, тек қызметтік әрекетсіздік (ҚК 315 б.) және салақтық (ҚК 316 б.) әрекетсіздікпен жасалынады.

Аталған әрекеттер объектілік жақтың құрылымы бойынша 2 топқа бөлінеді:

- материалдық құрылымды қылмыстар (ҚК 307-309, 315, 316 б.б.)
- формальды құрылымды қылмыстар (ҚК 310-314 бб.)

Материалдық құрылымды жақтың міндетті белгілеріне заң шығарушы азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін не қоғам мен мемлекеттің заңды мүдделерін елеулі түрде бұзатын әрекеттерін жатқызуға болады.

Азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін не қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін елеулі түрде бұзу, ең алдымен, құқық қорғаушы объектілерін елеулі түрде материалдық шығынға ұшырату.

Елеулі түрдегі материалдық шығын мүліктік, жекелік және ұйымдық болып бөлінеді.

Мүліктік шығын қылмыс жасалған кездегі ҚР заңымен анықталған айлық көрсеткіш есеп мөлшеріндегі ақшамен анықталады.

Жәбірленушінің денсаулығына жеңіл немесе орташа ауырлықты зиян тигізген жағдайда жекелеген зиянды елеулі деп есептейді.

Ұйымдық зиян кәсіптің, ұйымның жұмысын тоқтату, азық-түліктің шығарылуын тоқтату, олардың жұмысына кедергілер тигізген жағдайлар саналады.

ҚР Парламент депутаттары өз ерекше мәртебесінің күшінде –заң шығарушы биліктің өкілдері, 1995 ж. 26 желтоқсанындағы (өзг. мен тол.) «ҚР Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» Конституциялық заңымен анықталған кең шеңберлі өкілеттік, құқықтық жағдайға ие.

ҚР Парламенті заң шығарушы қызметін жүзеге асыратын жоғарғы өкілді орган болып табылады.

Депутаттардың өкілеттігі оның Парламент депутаты ретінде Орталық сайлау комиссиясына тіркелеген сәттен басталады.

Маслихат депутаты сәйкес әкімшілік-аумақтық бірліктердің тұрғын халықтың еркін жалпы мемлекеттік мүдделермен бірге көрсетеді. Маслихат депутаттарының өкілеттіктері «ҚР жергілікті мемлекеттік басқару туралы» 2001 ж 23 қаңтарындағы (өзг мен тол.) заңымен реттелген.

Мемлекеттік қызмет атқаруға уәкілетті тұлғалардың ерекше санатын соттар құрайды, олардың тағайындалу реті 2000 ж. 25 желтоқсан «ҚР сот жүйесі және соттар мәртебесі туралы» ҚР Конституциялық заңымен анықталады. Парламент және маслихаттар депутаттарына қызметке түсу үшін депутаттыққа кандидаттық үшін қойылған конституциялық талаптан басқа сайлауда сайлану фактісі қажет болса, соттардың өкілеттігін белгілеу ерекше реттеуді талап етеді. Сонда, соттыққа кандидаттар заң талаптарына сай болуы тиіс, әділеттің білікті алқасында сот қызметіне білікті емтихандар тапсырады және қызметке оларды Президент тағайындайды.

Мемлекеттік қызметкердің құқықтық мәртебесі 1999 ж. 23 шілдесіндегі «ҚР мемлекеттік қызметкер туралы» ҚР заңымен анықталған. ҚР мемлекеттік қызмет туралы заңына сәйкес мемлекеттік қызметкер екі түрге бөлінеді: саяси мемлекеттік қызметкер және әкімшілік мемлекеттік қызметкер.

ҚК 307 б 2 ескертуіне сай мемлекеттік қызмет атқаруға уәкілетті адамдарға мына тұлғалар теңестіріледі:

- 1) Жергілікті өзін өзі басқару органдарына сайланған тұлғалар;
- 2) Заңмен бекітілген тәртіп бойынша ҚР Президенттілігіне, ҚР Парламенті мен маслихатына депутаттыққа, сонымен бірге жергілікті өзін өзі басқару органдарына, сайлау мүшелігіне үміткер ретінде тіркелеген азаматтар;

3) Жергілікті өзін өзі басқару органдарында еңбекақысы мемлекеттік бюджеттен бөлінетін уақытша не тұрақты қызмет атқарушылар;

4) Мемлекеттік үлесі 35% төмен емес мемлекеттік ұйымдарда және ұйымдарда, жарғылық капиталда басқарушылық қызмет атқарушы.

Лауазымды тұлға ұғымы ҚК 307 б. 3-ескертуінде заңды бекітілген. Онда лауазымды тұлға тұрақты, уақытша немесе арнайы өкілеттігі бойынша сәйкес нормалар мен құқықтық актілерде бекітілген белгілі қызмет атқарады.

Арнайы өкілеттікте штаттық қызмет атқарушы тұлғаға белгілі ұйымдық-өкімдік немесе әкімшілік-тұрмыстық міндеттеріне билік өкімінің қызметтерін тапсырады.

Бұл арнайы құқық актісіне лайықты толтырылуы немесе ауызша билік ету негізінде болуы тиіс.

Билік өкілдері деп заңмен бекітілген тәртіп бойынша өкілеттігіне сәйкес билік қызметін тек өзіне бағынышты жұмыскерлерге қатысты емес, сонымен бірге қызметтік тәуелсіз азаматтарға қатысты жүргізе алатын мемлекеттік органның лауазымды тұлғалары танылады.

Билік өкілін басқа лауазымды тұлғадан айыратын негізгі белгісі оның қызметі бойынша тікелей тәуелді емес тұлғаның қызметіне жетекшілік ету, ведомстволық бағынышты емес азаматтар мен ұйымдардың міндетті түрде орындауына өкім ету, белгілі әрекетті орындауды немесе қандай да бір әрекеттен бас тартуды талап ету құқығының болуы.

ҚР Жоғарғы Соты 2001 жылдың 13 желтоқсанынан «Соттардың сыбайлас жемқорлыққа байланысты қылмыстар туралы қылмыстық істерді қарау тәжірибесі туралы» Нормативтік қаулының 6 тармағына сай ұйымдық-өкімдік қызметтер деп лауазымды тұлғаның ұжымды басқару бойынша мамандарды таңдау және қызметке бөлу, қол астындағылардың еңбегін ұйымдастыру, еңбек тәртібін ұстану, ұжым алдына қойылған міндеттерді орындауды талап ету т.б. өкілеттігі танылады.

Бұл санатқа министерство, ведомство жетекшілері, олардың орынбасарлары, аталған органдардың құрылымдық бөлімшелерінің жетекшілері кіреді. Ұйымдық-өкімдік қызметтің белгілеріне:

А) қол астында жұмыскерлердің болуы,

Б) қол астындағыларға тапсырмалар бере алу, олардың орныдалуын қадағалау құқығы;

В) жұмысқа қабылдау немесе жұмыстан босату құқығы, мамандарды іріктеу және қызметтік бөлу өкілеттігінің болуы, оларды марапаттау немесе жазалау шараларын қолдану құқығы кіреді.

ҚК 307 б 2 ескертуіне сай мемлекеттік қызмет атқаруға уәкілетті адамдарға мына тұлғалар теңестіріледі:

а. жергілікті өзін өзі басқару органдарына сайланған тұлғалар;

б. Заңмен бекітілген тәртіп бойынша ҚР Президенттілігіне, ҚР Парламенті мен мәслихатына депутаттыққа, сонымен бірге жергілікті өзін

өзі басқару органдарына, сайлау мүшелігіне үміткер ретінде тіркелеген азаматтар;

с. Жергілікті өзін өзі басқару органдарында еңбекақысы мемлекеттік бюджеттен бөлінетін уақытша не тұрақты қызмет атқарушылар;

d. Мемлекеттік үлесі 35% төмен емес мемлекеттік ұйымдарда және ұйымдарда, жарғылық капиталда басқарушылық қызмет атқарушы.

1. Жергілікті өзін өзі басқару деп жергілікті маңызды сұрақтарды өздігінен шешетін тұрғын халықтар топтары тұратын аймақтарды қамтитын ауылдық және қалалық жергілікті қоғамдастықтардағы сайлау және басқа өзін өзі басқару органдарының қызметі түсіндіріледі. Кейбір нормативтік-құқықтық актілерді жергілікті деңгейде кейбір қоғамдық-құқықтық институттарды реттеудің жеке сұрақтары бойынша жергілікті өзін өзі басқару органдарының құзыретін анықтау жүргізілу үстінде.

2. ҚР Президенттігіне, Парламент және мәслихат депутаттығына, сонымен бірге жергілікті өзін өзі басқару органдарына сайлау мүшелігіне үміткер ретінде тіркелген азаматтардың құқықтық мәртебесі міндетті түрде Конституциямен және «ҚР сайлау туралы» Конституциялық заңымен реттеледі. Заң тұлғаның ҚР Президенттігіне, Парламент және мәслихат депутаттығына, сонымен бірге жергілікті өзін өзі басқару органдарына, сайлау мүшелігіне үміткер ретінде тіркелу тәртібін, сайлау компаниясының жүру барысында олардың қызметіне кепілдік, сайлау алдындағы үгіт-насихаттың өту реті, сайлауды, дауыс беру және дауыс берудің қорытындысын анықтау ретін т.б. анықтайды.

3. Мемлекеттік қызмет атқаруға уәкілетті тұлғаға теңестірілген адамдар өз негізінде ешбір мемлекеттік қызмет атқармайды. Сонымен бірге, Қазақстан Республикасында жергілікті өзін өзі басқару органдары (ҚР ҚК 307 б. 2 ескертуінің 1 тармағын қараңыз) жоқ, депутаттыққа үміткер ретінде тіркелген тұлғалар (ҚР ҚК 307 б. 2 ескертуі 2 тармағы) мемлекеттік қызмет атқармайды. Сондықтан осы субъектілердің құқықтық жағдайы мемлекеттік қызмет атқаруға уәкілетті тұлғалар түсінігін оның қылмыстық-құқықтық мәртебелерін белгісіздікке итермелейді.

Ауыр зардаптар деп – үлкен апат, көліктің немесе өндірістік процестің ұзақ мерзімге тоқтатуы, мемлекеттік органын немесе мекеменің жұмысын ұйымдастырылуына кедергі жасау, аса ірі көлемдегі материалдық шығын келтіру, еш болмағанда бір адамның өлуіне немесе денсаулығына ауыр зардап келтіруді және т.б. айтуға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Конституциясы . Алматы. 1995ж.(. өзгерту, толықтырулар.).
2. ҚР Қылмыстық құқығы. Алматы. 1997ж. (кейінгі өзгерту, толықтырулар.).
 1. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлік: оқулық / А. Н. Ағыбаев. - (Оқулық). Алматы: Жеті жарғы, 2015. - 384 б.
 1. Қылмыстық құқық. Ерекше бөлік: оқулық / А. Н. Ағыбаев. - (Оқулық). Алматы : Жеті жарғы, 2015. - 608 б.
 2. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексіне түсіндірме. Жалпы және Ерекше бөліктер: оқулық / А. Н. Ағыбаев: Әл-Фараби атынд. Қазақ Ұлттық университеті. - Алматы : Жеті жарғы, 2015. - 768 б.
3. Андреева Л. А. Квалификация убийств, совершенных при отягчающих обстоятельствах. СПб., 1998.
4. Анианц М. К. Ответственность за преступления против жизни. М., 1964.
5. Ашитов З. О, Социалистическая законность и квалификация преступлений. Алма-Ата, 1983.
6. Базаров Р. А. Уголовно-правовая характеристика преступлений
7. против жизни. Челябинск, 1998.
8. Беляев В.Г. , Свидлов Н.М. Вопросы квалификации убийств.
9. Бородин С.В. Квалификация убийства по действующему законодательству. М, 1966г.С.251